

1-Cİ MÖVZU

SOSİOLOGİYANIN PREDMETİ, FUNKSİYALARI VƏ STRUKTURU

1. SOSİOLOGİYA ELMİNİN PREDMETİ VƏ TƏDQIQAT METODLARI

«Sosiologiya» anlayışı latın dilində «societas» (cəmiyyət) və yunanca «loqos» (söz, təlim) sözlərinin birləşməsindən meydana gələrək ən ümumi mənada cəmiyyət haqqında elm deməkdir. Bəşər tarixinin bütün mərhələlərində insanların yaşayıb, fəaliyyət göstərdikləri cəmiyyətin dərk edilməsinə və ona münasibət göstərilməsinə tələbatı təbiidir. Cəmiyyətin inkişafına, siyasətə, əxlaqa, elmə, dinə və incəsənətə dair maraqlı və orijinal fikirlər qədim Hind, Çin və yunan filosofları, orta əsrlərin və Yeni dövrün mütəfəkkirləri tərəfindən irəli sürülmüşdür. Buna görə də keçmiş dövrün hər bir böyük mütəfəkkiri özünün fəlsəfi sistemi çərçivəsində eyni zamanda öz ictimai baxışlarını da əks etdirmişdir. Müstəqil elm sahəsi kimi isə Sosiologiya XIX əsrdə formalaşmışdır. Bu elmin «atası» haqlı olaraq 1817 – 1824-cü illərdə XIX əsrin böyük utopik sosialistlərindən biri hesab olunan Anri Sen Simonun şəxsi katibi işləmiş, fəlsəfədə pozitivizm cərəyanının banisi olan fransız mütəfəkkiri Ogüst Kont (1798-1857) hesab edilir. XIX əsrin 40-cı illərindən etibarən O.Kont öz tədqiqatlarında yeni termindən- Sosiologiyadan istifadə etməyə başladı. Həmin terminin məzmunu təbiidir ki, ötən 150 il ərzində xeyli dəyişmişdir. Çünki, cəmiyyət inkişaf etdikcə həyat dəyişdikdə onu öyrənən elm də inkişaf etməli və dəyişməlidir.

Sosiologiya elminin predmetinin müəyyən edilməsində böyük fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Bəzi sosioloqların (O.N.Kozlova, V.V.Panfyorova, S.Q.Spasiyenko) fikrincə sosiologiya cəmiyyətin, sosial qrupların və şəxsiyyətin qarşılıqlı sosial təsiri haqqında elmdir.² Həmin qarşılıqlı təsir bütün sahələrdə baş verdiyi üçün sosiologiyanın predmetinə çoxlu sayda müxtəlif sosial hadisələr aid edilir: cəmiyyətlə şəxsiyyət arasında, millətlər, siniflər, nəsillər, digər sosial birliklər arasında münasibətlər yalnız ictimai - siyasi, mənəvi sahələr tədqiq edilməklə başa düşülə bilər. Sosioloji ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, sosiologiya daha çox müxtəlif sosial qruplar, onların davranışı və öz aralarında münasibət haqqında elm kimi qiymətləndirilir. Bəzi amerikalı sosioloqlar sosiologiyayı cəmiyyət, qruplar və sosial davranış haqqında elm kimi müəyyən edirlər. Digərlərinin qənaətinə görə sosiologiya cəmiyyətdən təcrid olunmuş fərdləri deyil, sosial qruplarda fəaliyyət göstərən insanları öyrənir.

Sovet sosioloji ədəbiyyatında uzun müddət nəzəri sosiologiya tarixi materializm ilə eyniləşdirilirdi. Görkəmli sosioloq V.A.Yadov sosiologiyayı sosial birliklərin təşəkkülü, inkişafı və fəaliyyətini öyrənən elm hesab edir.

1989-cu ildə nəşr edilmiş «Slovarğ po soüioloqii» kitabında isə sosiologiyanın predmeti aşağıdakı kimi müəyyən edilir. Sosiologiya cəmiyyətin təşəkkülü, mövcudluğu və inkişafı haqqında, sosial birliklər və sosial münasibətlər haqqında elmdir. Göründüyü kimi, digər ictimai elm sahələrində olduğu kimi, sosiologiyanın da predmetini cəmiyyət, onu təşkil edən sosial orqanizmlər təşkil edir. Lakin həmin elmlərdən fərqli olaraq sosiologiya cəmiyyətin hazırki inkişaf prosesini, cəmiyyəti təşkil edən sosial birliklərin arasındakı münasibətlərin hazırki vəziyyətini və səviyyəsini öyrənir. Ümumiyyətlə XX əsrin ortalarında Sosiologiya elminin inkişafında 2 başlıca meyl əmələ gəlmişdir: Amerika meyli və Avropa meyli. Bunlardan birincisi üstünlüyü insanın davranışının, insanlararası münasibətlərin öyrənilməsinə verdiyi halda, ikincisi əsas diqqəti daha ümumi problemlər -

² «Социологические исследования»журн. №2, 1991,с.68.

sosial fəlsəfə problemlərinə verir.

Hələ XIX əsrin sonlarından ABŞ universitetlərində sosiologiya kafedraları yaradılmasına baxmayaraq Amerikada sosiologiya elminin inkişafı 20 –ci illərdə Çikaqo məktəbindən başlayır. Amerika sosiologiyasının T. Parsons, P.Sorokin, Q. Bekker, N.Smelzer kimi görkəmli nümayəndələri vardır. Sonuncunun 1980-ci illərdə nəşr olunmuş «Sosiologiya» adlı əsəri hazırda bütün dünyada ən mükəmməl dərs vəsaitlərindən biri hesab olunur. N.Smelzer sosiologiya elminin predmetini aşağıdakı kimi müəyyən edir. «Sosiologiya - cəmiyyətin və sosial münasibətlərin elmi yolla tədqiqi deməkdir. O, real gərəqliyin məlumatlarına və yaxud faktlarına əsaslanır və onlardan elmi nəticələr çıxarır». Başqa sözlə desək, sosiologiya faktlardan mənə çıxarmağı bacaran bir elmdir. Bəzən sosiologiyayı elmlərdən ibarət ordunun kəşfiyyat bölməsi də adlandırırlar. Çünki sosiologiya elmi təkcə hazırkı vəziyyətin izahını verməklə kifayətlənmir, eyni zamanda inkişafın gələcək perspektivlərini də aşkara çıxararaq proqnozlar verir.

Sosiologiya elmi iki bərabər hissədən: nəzəri və tətbiqi hissələrdən ibarətdir. Nəzəri hissə problemlərin ümumiləşdirilməsi və elmi nəticələr çıxarılması ilə məşğul olduğu halda, tətbiqi hissə ictimai həyatın ən müxtəlif sahələrində sosiologiyanın köməyini təklif edir. Buna müvafiq olaraq sosioloji biliklərin səviyyəsi 3 yerə bölünür: ümumi sosioloji nəzəriyyələr, xüsusi nəzəriyyələr, empirik tədqiqatlar.

Sosiologiya elmi cəmiyyəti iki səviyyədə - mikro və makro səviyyələrdə öyrənir. Bunlardan birincisi insanlararası gündəlik münasibətləri əhatə edir, ikincisi isə cəmiyyətin əsas strukturlarını tədqiq edir.

Sosioloji tədqiqatların aparılması müəyyən metodlardan istifadə olunmasını tələb edir. Həmin metodlar aşağıdakılardan ibarətdir: sənədlərin təhlil edilməsi, müşahidə və sorğu. Sənədlərin təhlili sosioloji tədqiqatlar üçün zəruri olan məlumatların əldə olunmasına kömək edir. Çünki, həmin sənədlər bu və ya digər dərəcədə sosial prosesləri və hadisələri əks etdirirlər. Sosioloq tədqiqat obyektinə aid olan sənədləri öyrənməklə elmi problemi düzgün formulə edə, elmi fərziyyələri irəli sürə bilər. Sənədləri təhlil edərkən əldə olunan məlumatların etibarlılığına, düzgünlüyünə və dəqiqliyinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Sosioloji tədqiqatlarda müşahidə metodu sosial gərəqliyin bilavasitə, məqsədyönlü, planlı və şüurlu şəkildə təşkil edilmiş inkişafına xidmət edir. Əvvəlcədən tərtib edilmiş proqram əsasında müşahidə vahidlərində (fərdlər, qruplar) baş verən dəyişikliklər sistemli şəkildə təsvir olunur. Tədqiqatın xarakteri və məqsədindən asılı olaraq müşahidə açıq və gizli şəkildə aparıla bilər.

Seçmə yolu ilə sorğu aparılması. Sorğu metodu əhalinin müxtəlif təbəqələrinin bu və ya digər konkret məsələyə münasibətini öyrənmək məqsədi ilə anket (yazılı), yaxud telefon (şifahi) vasitəsi ilə sorğu keçirilməsini nəzərdə tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, anket sorğusu sosiologiyada ən geniş yayılmış və səmərəli fəaliyyət növüdür. Sosioloji informasiyanın demək olar ki, 80 faizə qədər onun köməyi ilə toplanır. Elmi cəhətdən düzgün təşkil olunmuş anketin köməyi ilə sosioloq adamların əmək, davranış, istirahət və s. motivlərini müəyyən edə, proqnozlar verə bilər.

Sosiologiya elmi digər ictimai elmlərlə sıx qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Psixologiya, fəlsəfə, hüquq, tarix, iqtisadiyyat və s. elmlərin verdiyi məlumatlar sosioloji tədqiqatları daha məqsədyönlü və məzmunlu edir.

2. SOSIOLOGIYANIN FUNKSIYALARI

Başqa elm sahələrində olduğu kimi, sosiologiya elmi də bir sıra funksiyaları yerinə yetirir. Hər şeydən əvvəl o sosial inkişafın obyektiv qanunauyğunluqları barədə dəqiq bilik verir. Bu sosiologiyanın idraki funksiyasıdır. İkincisi, sosiologiya ictimai həyatın müxtəlif

sahələrinin inkişafı prosesinin idarə olunmasına kömək üçün təkliflər irəli sürür ki, bu da onun praktiki funksiyasıdır. Üçüncüsü, o kütlələrin ideya tərbiyəsi işinə xidmət edir ki, bu da onun ideoloji funksiyasıdır.

İdrakı funksiya. Bu funksiya bir neçə aspektdə həyata keçir.

Birincisi, sosiologiya tədqiqatçını cəmiyyətin inkişafı və bu inkişafın qanunauyğunluqları haqqında biliklərlə silahlandırır, bu inkişafın mənbələrini və proseslər mexanizmini aşkara çıxarır.

İkincisi, sosial hadisələrin və proseslərin obyektiv qanunauyğunluqlarını açıb göstərməklə sosiologiya istər bütövlükdə cəmiyyətin, isə tərsə də onun ayrı-ayrı tərəflərinin və sahələrinin gələcək inkişafı perspektivlərini başa düşməyə imkan verir.

Üçüncüsü, sosial qanunlar qanun-meyl kimi həyata keçirilir. Konkret sosioloji tədqiqatların vəzifəsi adamların ictimai fəaliyyətində sosial qrupların, şəxsiyyətin, peşə qrupunun və cəmiyyətin mənafeələrinin maksimum uzlaşmasına imkan verən konkret formanı müəyyən etməkdir.

Dördüncüsü, sosiologiya sosioloji və digər sosial tədqiqatlarda idrakı fəaliyyətin nəzəri təhlilini verməli, sosial idrakın nəzəriyyəsini və metodologiyasını işləyib hazırlamalıdır. Sosiologiya elminin idrakı funksiyası imkan verir ki, sosial proseslərin təhlili əsasında cəmiyyətin maddi, mənəvi yaxud siyasi həyat sferalarının inkişafına xidmət edən proqnozlar irəli sürmək mümkün olsun.

Praktiki funksiya. Sosiologiya elminin bu funksiyası onun idrakı funksiyası ilə sıx əlaqədardır. O, qabaqcadan görmə momentini özündə birləşdirən elmi idrakın təbiətindən doğur. Cəmiyyətin və onun ayrı-ayrı tərəflərinin hazırkı vəziyyətinin təhlilinə əsaslanaraq sosiologiya cəmiyyətin yaxın və uzaq gələcək inkişaf perspektivlərini aşkara çıxarmalıdır.

İctimai münasibətlərin hazırkı vəziyyətini tədqiq etməklə sosiologiya buna nail olur ki, insanlar öz ictimai münasibətlərini nəzarət altına ala və ictimai tərəqqinin obyektiv tələbatına müvafiq olaraq onları tənzimləyə bilsinlər.

İctimai inkişafın qanunauyğunluqları və meyllərinin dərinədən dərk edilməsinə əsaslanan proqnozlaşdırma cəmiyyətin elmi idarə olunmasının başlıca şərtini təşkil edir. Proqnozlaşdırmanı praktika ilə uzlaşdırdıqda uzun müddətli sosial proqnozlaşdırma **proqram**, qısamüddətli isə **plan** kimi təfsir edilə bilər. Cari sosial proqnozlaşdırma isə plana düzəlişlər verilməsini, yəni onda vaxtında dəyişikliklər aparılmasını nəzərdə tutur.

İdeoloji funksiya. Elmi-idrakı və praktiki funksiyalarla yanaşı sosiologiya elmi eyni zamanda mühüm ideoloji funksiyanı da yerinə yetirir. 1974 – cü ildə Toronto şəhərində keçirilən VIII Ümumdünya Sosiologiya konqresində məşhur Qərbi Almaniya sosioloqu Renata Maynts «Sosiologiya: mənəvi sərvətlərdən azadlıq və siyasi təkliflər problemi» adlı məruzəsində qeyd edirdi ki, «sosiologiyanın ən aktual vəzifələrindən biri siyasətə öz münasibətini müəyyən etməkdir. Axı sosiologiya çox vaxt siyasi qərarlar qəbul edilməsi üçün baza rolunu oynayır və buna görə də o da bu mənada siyasətdir»³. Məşhur amerikalı alim Rayt Millz isə «Sosioloji təxəyyül» adlı kitabında ürək ağrısı ilə yazır ki, ABŞ-da sosiologiya generalların, həbsxana rəislərinin, biznesmenlərin xidmətçisinə çevrilmişdir.⁴ Sosiologiya zəhmətkeşlərin siyasi şüur səviyyəsinin yüksəldilməsində, onlarda fəal həyat mövqeyi tərbiyə edilməsində, onların sosial fəallıqlarının gücləndirilməsində mühüm rol oynayır. Sadəcə olaraq sosioloji sorguda iştirakın özü belə adamlarda ictimai məsələlərə marağın yüksəlməsinə, onların sosial fəallıqlarının artmasına səbəb olur. İdeoloji funksiya, hər şeydən əvvəl təbii-tarixi prosesin dərk olunmasına və cəmiyyətin inkişafının

³ «Социологические исследования» журналы. 1974, №2, с.180.

⁴ Рабочая книга социолога. М., 1977, с. 39.

məqsədlərinin müəyyən edilməisinə xidmət göstərir, ikincisi, digər konsepsiyalara qarşı elmi və ideoloji mübarizəni nəzərdə tutur; üçüncüsü əhali arasında düzgün elmi ideologiyanın yayılması işinə xidmət edir; nəhayət, dördüncüsü yüksək səviyyəli mütəxəssislərin hazırlanması və onların elmi ideologiyanı mənimsəməsi işini həyata keçirir.

Sosioloji biliklərin ideoloji və siyasi xarakter daşması bir sıra səbəblərlə bağlıdır. Sosioloq öz tədqiqatlarında maksimum obyektivliyə və dəqiqliyə cəhd göstərsə də tədqiqatın nəticələrinin qiymətləndirilməsi sosial-siyasi mövqe ilə bağlıdır. Onun gəldiyi nəticələr və irəli sürdüyü təkliflər istər-istəməz müxtəlif sosial qrupların və təbəqələrin siyasi mənafələrinə toxunur. Buna görə də sosioloq sosial hadisələrin qiymətləndirilməisində vətəndaş mövqeyi nümayiş etdirmək məcburiyyətindən yan keçə bilmir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, sosiologiyanın real proseslərə təsiri öz-özünə, avtomatik surətdə baş vermir. Sosiologiya yalnız öz nəticələrini təklif edir. Onun siyasətə tətbiqi isə sosiologiyadan asılı deyildir. Sosiologiyanın vəzifəsi alman alimi Lepsiusun fikrincə «uzun müddət cəmiyyəti müşahidə etməklə böhranlar barədə xəbərdarlıq edən sosioloji sistem yaratmaqdan ibarətdir»⁵. Sosiologiyanın ən mühüm funksiyalarından biri də tənqidi funksiyadır. Söhbət şəxsiyyətin mənafələri prizmasından gerçəkliyə qiymət verilməisindən gedir. Sosiologiya cəmiyyətdə vaxtını keçirmiş, inkişafa mane olan nə varsa aşkara çıxararaq cəmiyyətin yeniləşməsi işinə xidmət edir. Bu işdə empirik tədqiqatların, yəni konkret sosiologiyanın rolu əvəzəlməzdir.

Sosiologiya yuxarıda göstərilən 3 əsas funksiyadan əlavə bir sıra funksiyaları da yerinə yetirir. Bunlara misal olaraq, tərbiyəvi, proqnozlaşdırıcı və s. funksiyaları da göstərmək olar. Sosiologiya elminin bütün funksiyaları qarşılıqlı surətdə sıx əlaqədar olub bir-birini tamamlayır.

3. SOSIOLOJİ BİLİKLƏRİN STRUKTURU VƏ TƏDQIQAT OBYEKTİ

Sosioloji biliklər sistemi mürəkkəb struktura malik olub ictimai gerçəkliyin tədqiqinin müxtəlif tiplərini və səviyyələrini əks etdirir. İctimai həyatın öyrənilməsinin nəzəri və tətbiqi (praktiki, əməli) aspektləri burada sıx vəhdətdə çıxış edir. Buna görə də ictimai həyatın müəyyən sahələrinin tədqiqi ilə məşğul olan ixtisaslaşmış sahələri və müxtəlif sosioloji nəzəriyyələri qeyd etmək zəruridir. Deməli sosiologiya sosial idrakın aşağıdakı səviyyələrini özündə birləşdirir: **ümumi nəzəriyyə**, **xüsusi nəzəriyyələr** və **konkret (empirik) tədqiqatlar**. İkinci və üçüncü səviyyələri çox vaxt «tətbiqi sosiologiya» anlayışı ilə qeyd edirlər. Bu səviyyələrdən hər biri ictimai həyatın öyrənilməsində özünəməxsus yanaşma üsuluna və metodlarına malikdirlər. Ümumi sosioloji nəzəriyyənin əsas vəzifəsi cəmiyyətin mövcudluğu və inkişafının ümumi qanunlarını tədqiq etməkdən ibarət olduğu halda, tətbiqi sosiologiyanın vəzifəsi həmin qanunların cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrində müxtəlif tarixi şəraitdə təzahür etmə formalarını və fəaliyyət mexanizmini öyrənməkdən ibarətdir. Ümumi sosioloji nəzəriyyə hər bir sosial hadisəyə bütöv **ictimai təməlin elementi** kimi baxır. Onun həddləri daxilində xüsusi sosioloji nəzəriyyələr səviyyəsində konkretləşən sosial hadisələrin və proseslərin öyrənilməsinin əsas metodoloji şərtləri formalaşır. O, ayrı-ayrı sosial prosesləri və hadisələri sosial təməllə uyğunlaşdırmağa və bununla da onları elmi şəkildə izah etməyə, əsil mənşələrini aşkara çıxarmağa, strukturunu və funksiyalarını müəyyən etməyə imkan verir.

Sosioloji tədqiqat prosesində xüsusi sosioloji nəzəriyyələrin böyük əhəmiyyəti vardır.

⁵ Рабочая книга социолога. М., 1983, с.29.

Bu nəzəriyyələr sosial əlaqələrin və qanunauyğunluqların iki əsas tipini aşkara çıxarır:

1. Bütövlükdə ictimai sistemlə mövcud ictimai həyat sferası arasındakı əlaqəni;
2. Sonuncuya xas olan daxili qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılığı .

Məsələn, təhsilin sosiologiyasının predmetini təhsil sisteminin cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsi və asılılığı, habelə təhsil sisteminin sosial institut kimi bölmələrinin qarşılıqlı əlaqəsi və asılılığı təşkil edir.

Xüsusi sosioloji nəzəriyyənin ara rolu oynaması sosiologiyanın strukturunda onun elmi funksiyalarını müəyyən edir. Bu nəzəriyyənin formalaşmasının əsasında ümumi sosioloji nəzəriyyənin kateqoriyaları və prinsipləri durur. Ümumi nəzəriyyədən empirik sosioloji tədqiqatlara «körpü» rolunu oynayan xüsusi nəzəriyyə özündə sosioloji biliyin iki səviyyəsini birləşdirir. Bunlardan birincisi ümumi sosioloji nəzəriyyə, ikincisi isə empirik tədqiqatların gedişində alınan konkret informasiyadır.

Sosiologiya elminin tədqiqat obyektini bəzən konkret sosiologiya adlandırılan aşağıdakı sferalar təşkil edir:

1. **Sosial institutları** öyrənən sosiologiya. Bura daxildir: ailənin, tərbiyənin, siyasətin, hüququn, idrakın, ideologiyanın, elmin və dinin, incəsənətin, ordunun və müharibələrin, sənayenin və əməyin sosiologiyası;
2. **Sosial birliklərin** müxtəlif tiplərini öyrənən sosiologiya. Buraya daxildir: kiçik qrupların, kəndin, şəhərin sosiologiyası, siniflərin və sosial təbəqələrin, peşə kateqoriyalarının, zümrələrin tədqiq edilməsi;
3. **Müxtəlif sosial proseslərin** tədqiq edilməsi. Buraya daxildir: sosial pozğunluq prosesləri və hadisələri – alkoqolizm, narkomaniya, cinayətkarlıq və s.; kütləvi informasiya vasitələrinin - mətbuatın, radionun, televiziyanın, kinonun fəaliyyətinin nəticələri; sosial məskunlaşma və sosial yığıcamlıq prosesləri, yəni adamların coğrafi məkanda yerdəyişmələri, bir təbəqə və ya sinifdən başqasına keçmələri.⁶

Bunlardan əlavə bir sıra digər ixtisaslaşmış tədqiqat sahələrini də göstərmək mümkündür. Məsələn, xəstəliklərin meydana gəlməsinin və müalicəsinin sosial şərtləri, etnik və irqi münasibətlərin, demoqrafik proseslərin sosial aspektlərinin və s. tədqiq edilməsi.

Konkret sosiologiyanın bütün bu bölmələri ümumi anlayışlardan istifadə edərək ümumi proseslərin mahiyyətini açmağa, onların qanunauyğunluqlarını müəyyən etməyə, müxtəlif sosial strukturların fəaliyyətini aşkara çıxarmağa və təhlil etməyə cəhd göstərilir.

Ümumi sosiologiya lap əvvəldən ənənəvi olaraq ümumi əhəmiyyətə malik olan iki nəzəriyyəni – sosial struktur nəzəriyyəsini və sosial inkişaf, daha geniş deyilsə sosial dəyişikliklər nəzəriyyəsini inkişaf etdirmişdir. Son vaxtlar bu iki nəzəriyyəyə daha iki bölmə əlavə edilmişdir: fərdlərin sosial davranışı nəzəriyyəsi və insan birliklərinin davranışı nəzəriyyəsi. Bu cür bölgülər təsadüfə xarakter daşımır. Sosiologiya elminin banisi O.Kontun birinci sosioloji sistemi də iki hissədən – «sosial statika» və «sosial dinamika» hissələrindən ibarət idi. Digər görkəmli sosioloq E.Dyürkheyim isə sosioloji problemləri «Sosial morfologiya» və «sosial fiziologiya» adlı bölmələrə ayırırdı.

Müasir dövrün görkəmli sosioloqlarından olan N. Smelzer isə sosiologiyanın strukturunu (tədqiqat obyektini) aşağıdakı kimi təsnif edir:

1. Sosiologiyanın elementləri (mədəniyyət, sosial struktur, sosial qarşılıqlı təsir, təşkilatlar, sosial nəzarət, məskunlaşma,);
2. İctimai bərabərsizlik (stratifikasiya və bərabərsizlik, yaş, cins, irqə və s. ilə bağlı

⁶ Ян Щепаньский. Элементарные понятия социологии. М., 1969, с.9.

bərabərsizliklər);

3. Sosial institutlar (ailə, təhsil, din, iqtisadi sistem, siyasi sistem);

4. Cəmiyyət və dəyişikliklər (əhalinin dinamikası, kollektiv davranış və ictimai hərəkət, sosial və mədəni dəyişikliklər).⁷

Ümumiyyətlə bu cür bölgüləri çox misal çəkmək olar, lakin N. Smelzerin bölgüsü daha dolğundur və cəmiyyət həyatının bütün sahələrini ümumi şəkildə əhatə edir.

Göründüyü kimi sosiologiya elminin tədqiqat obyektini bütövlükdə cəmiyyət, onun daxilində mövcud olan insan birlikləri, sosial institutlar, insanlararası münasibətlər təşkil edir.

Sosioloji biliklərin strukturunda özül elementini cəmiyyətin bütöv sosial orqanizm olması haqqında biliklər təşkil edir. İctimai münasibətlərin mahiyyəti və məzmununun dərk olunması cəmiyyətdəki sosial subyektlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin başa düşülməsinə imkan verir.

Sosioloji biliklərin strukturunun digər mühüm elementi ictimai həyatın müxtəlif sferalarının inkişafı və qarşılıqlı təsiri haqqında iqtisadi, siyasi və mənəvi baxışların məcmusundan ibarətdir. Sosioloq şəxsiyyətin müxtəlif həyat sferalarında fəaliyyət xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmalıdır.

Sosioloji biliklər strukturunun digər mühüm elementi ölkə əhalisinin sosial tərkibi, cəmiyyətin sosial strukturu haqqında mövcud biliklərin məcmusudur. Bu biliklərin köməyi sayəsində sosioloq cəmiyyətdəki peşə və demoqrafik qruplar haqqında, onların iqtisadi, sosial və siyasi münasibətlər sistemində yeri haqqında, millətlər, xalqlar, etnik qruplar və onların qarşılıqlı münasibətləri haqqında məlumata malik olur.

Sosioloji biliklərin strukturuna daxil olan növbəti element siyasi sosiologiyaya aid təsəvvürlərin, baxışların və nəzəriyyələrin məcmusudur. Burada sosioloq əsas diqqəti cəmiyyətin müxtəlif sosial qruplarının siyasi münasibətlər sistemində tutduğu yerə və oynadığı rola yönəldir. Həmçinin müxtəlif siyasi partiyaların, təşkilatların və hərəkətlərin, bütövlükdə cəmiyyətin siyasi sisteminin fəaliyyəti də diqqət mərkəzində dayanır.

Nəhayət, sosioloji biliklərin strukturunun sonuncu elementi cəmiyyətin sosial institutlarının fəaliyyəti haqqında sosioloqların elmi təsəvvürləri və mülahizələrinin məcmusundan ibarətdir.

Sosioloji biliklərin strukturuna daxil olan bütün elementlər bir-biri ilə sıx əlaqədə olub qarşılıqlı surətdə fəaliyyət göstərirlər.

---

⁷ «Социологические исследования» № 9. 1990, с.108.

2-Cİ MÖVZU

SOSIOLOJİ FIKRİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ TARİXİ İNKİŞAFININ ƏSAS MƏRHƏLƏLƏRİ

1. XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN ƏVVƏLƏRİNDƏ QƏRBİ AVROPA ÖLKƏLƏRİNDƏ SOSIOLOGIYA ELMİNİN TƏŞƏKKÜLÜ

Sosiologiyanın müstəqil elm sahəsi kimi meydana gəlməsi XIX əsrin birinci yarısına təsadüf edir. Bu elmin yaranması cəmiyyətdə kəskinləşən ictimai-siyasi mübarizə ilə bağlı olmuşdur. Yeni intellektual sintezə, insan və cəmiyyət haqqında realist təhlilə tələbat daim artırdı. Sosial hadisələri və prosesləri izah etmədən, ictimai həyatın müxtəlif tərəfləri barədə konkret empirik informasiya almadan, bir sözlə sosioloji realizm mövqeyində dayanmadan cəmiyyəti səmərəli idarə etmək mümkün deyildi.

Sosiologiya elminin banisi fəlsəfədə pozitivizm cərəyanının yaradıcılarından biri olan fransız filosofu **Ogüst Kont** (1798-1857) hesab edilir. İlk dəfə məhz O.Kont kapitalizm cəmiyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini öyrənmiş, onun mövcudluq və inkişaf qanunlarını formulə etmişdir. Kontun təlimi mövcudluq qanunlarını öyrənən *sosial statika* və hadisələrin inkişaf ardıcılığını şərh edən *sosial dinamika* adlı iki hissədən ibarət olub «*sosial fizika*» adlanırdı. Lakin 1839-cu ildə belçikalı statistik Ketlenin də həmin termindən istifadə etdiyi məlum olduqda Kont yeni termin – «*sosiologiya*» anlayışını irəli sürdü.

Kontun sosial-fəlsəfi baxışlarının mərkəzində özünün yazdığı kimi «bəşəriyyətin intellektual təkamülünün böyük əsas qanunu» dayanır. Bu qanuna görə insanların idrakı fəaliyyəti və ictimai şüuru aşağıdakı inkişaf mərhələlərindən keçmişdir: teoloji, metafizik və pozitiv. Birinci mərhələdə insan ağıl təbiətdə baş verən bütün hadisələri fəvqəltəbii qüvvələrlə, ikinci mərhələdə abstrakt anlayışlarla izah etdiyi halda, pozitiv mərhələdə insan öz mühakimələrində elmi müşahidələrə əsaslanır. Kont cəmiyyətin inkişafının qanunauyğun və mütərəqqi xarakter daşdığını göstərirdi. O, bunu sosial dinamika adlandırır.

O.Kontun əsas xidməti bundadır ki, o cəmiyyətə bütöv sosial orqanizm kimi baxırdı. Onun fikrincə, cəmiyyət ona daxil olan bütün subyektlərin (şəxsiyyət, təbəqə, sinif) fəaliyyəti və inkişafını müəyyən edir. «Pozitiv siyasət sistemi» adlı əsərində sosial tərəqqi ideyasını əsaslandıraraq Kont yazırdı: «Sivilisasiyanın gedişində bəşəriyyət fiziki, əxlaqi, əqli və siyasi cəhətlərdən fasiləsiz olaraq inkişaf edir».

Kontun ideyaları, cəmiyyətin bütöv sosial orqanizm kimi fəaliyyəti haqqında fikirləri ingilis filosofu **Herbert Spenser** (1820-1903) tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir. Spenserin «Sintetik fəlsəfə sistemi», «Elmi, siyasi və fəlsəfi təcrübələr», «Əsas mənbələr» kimi əsərlərində cəmiyyət bioloji və sosial amillərin qarşılıqlı təsirində olan vahid sistem kimi qiymətləndirilir. Bu nəzəriyyəyə görə ictimai həyatın bütün tərəfləri üzvi surətdə bir-biri ilə bağlıdır və bu əlaqələrsiz fəaliyyət gösətərə bilməz.

H.Spenser cəmiyyəti təbii qanunlar əsasında inkişaf edən orqanizm kimi nəzərdən keçirirdi. O, cəmiyyəti canlı bioloji orqanizmə bənzədərək bunu aşağıdakılarla əsaslandırır:

1. Bütün canlı orqanizmlər kimi cəmiyyət də inkişaf prosesində kütlə etibarilə artır;
2. Onların hər ikisi daim mürəkkəbləşir;
3. Onların ayrı-ayrı hissələri get-gedə bir-birindən daha çox asılı olur;

4. Onları təşkil edən vahidlər (məsələn, cəmiyyətdə insanlar, orqanizmdə isə hüceyrələr) daim meydana gələrək yoxa çıxsalar da hər ikisi bütöv tam kimi fəaliyyət göstərə bilirlər.

Spenserin təkamül nəzəriyyəsinə görə o, üç mərhələdən keçir: sadədən mürəkkəbə (inteqrasiya); yekcinslikdən çoxcinsliyə (differensiasiya); qeyri-müəyyənlikdən müəyyənliyə (intizam yüksəlməsi). Spenserin fikrincə, sosial təkamül prosesində insan amilinin rolu və əhəmiyyəti xeyli artır.

XIX əsrin ortalarında alman dilli ölkələrdə sosioloji ideyaların yayılmasında **Lüdviq fon Şteynin** (1815-1890) əsərlərinin mühüm rolu olmuşdur. Onun 1842-ci ildə nəşr olunmuş «Müasir Fransada sosializm və kommunizm» adlı əsəri Almaniyada sosioloji fikrin təməlini qoymuşdur. Alman sosioloqu Zombart (1863-1911) iddia edirdi ki, «Karl Marks sosializmə dair bütün ideyalarını məhz Lüdviq fon Şteyndən əxz etmişdir».

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində sosioloji pozitivizm cərəyanının ən görkəmli nümayəndələrindən biri kimi fransız sosioloqu **Emil Dyürkheyim** (1858-1917) çıxış edir. Kontun və Spenserin sosioloji baxışlarını daha da inkişaf etdirən Dyürkheyimin fikrincə bütöv sosial orqanizmin elementləri öz aralarında harmonik əlaqələr yaratmaqla tamı qoruyub saxlamağa borcludurlar. Dyürkheyim **sosiologizm** cərəyanının banisidir. Özünün «Sosiologiyanın metodu» adlı əsərində Dyürkheyim sosiologiyanın predmetinin fərdlərin iradəsindən asılı olmayaraq mövcud olan və onlara təsir göstərən **sosial faktlardan** ibarət olduğunu iddia edirdi.

Dyürkheyim «İctimai əmək bölgüsü haqqında», «Dini həyatın elementar formaları», «Özünəqəsd» və s. əsərlərin müəllifidir. Onun fikrincə fərdin, kollektivin və cəmiyyətin normal inkişafı onlara «uzun həyat şansı» verir və sosial sağlamlığa səbəb olur. Dyürkheyim belə hesab edirdi ki, sosiologiya ağıla və həqiqətə əsaslanan hər cür ictimai həyatın öyrənilməsi və yaxşılaşdırılması ilə məşğul olmalıdır.

E.Dyürkheyim «Özünəqəsd» adlı əsərində fərdin sosial vəziyyətdən asılı olaraq intihar etməsinin hansı motivlərlə bağlı olduğunu aşağıdakı kimi əsaslandırır:

1. Egoizm amili, yəni sosial normaların fərdlərə təsirinin zəifləməsi ilə bağlı olaraq;
2. Altruizm amili, yəni fərdin cəmiyyətdə öz şəxsi keyfiyyətlərinin əhəmiyyətinin itirilməsi ilə əlaqədar olaraq;
3. Anomizm amili, yəni cəmiyyətdə mənəvi sərvətlərin və normaların dərin böhranı ilə bağlı olaraq.

Göründüyü kimi, Dyürkheyim bu üç amilin şəxsiyyətə göstərdiyi mənəvi-psixoloji təzyiq nəticəsində onun intihar etdiyini elmi cəhətdən əsaslandırır.

İtaliyada XIX yüzilliyin sonundan etibarən sosiologiyanın inkişafı **Vilfredo Paretonun** (1848-1923) və **Qaetano Moskanın** (1858-1914) adları ilə bağlıdır. V.Pareto sosial hadisələrə qiymət verərkən, həm sosioloq və həm də iqtisadçı kimi təbii - elmi baxışlara əsaslanırdı. Onu cəmiyyət həyatında daim təkrarlanan və ayrı-ayrı mənəvi sərvətlərdən asılı olmayaraq təhlil edilə bilən sosial faktlar maraqlandırırırdı. O, hər cür nəzəri tarixi yalana və ya özünü aldatmağa əsaslanan ideologiya kimi rədd edirdi. Paretonun fikrincə, tarix siyasi elitaların hakimiyyət uğrunda mübarizə meydanıdır. İnsanlar yalnız şərti olaraq sosial mövcudat kimi nəzərdən keçirilə bilirlər, əslində isə onlar təbiətin ümumi qanunları əsasında inkişaf edirlər. 2600 paragrafdan ibarət olan «Ümumi sosiologiyaya dair traktat» əsərində Pareto müəyyən mənada sosial mexanikanı inkişaf etdirir. O, insan fəallığını iki əsas tipə: məntiqi və qeyri-məntiqi fəaliyyətə bölür. Real həyatda isə bu iki tip qarışıq şəkildə çıxış edir. Paretonun fikrincə, insanların əksəriyyətinin gündəlik

fəaliyyətini məhz hissələr müəyyən edir. Pareto həm burjuva demokratiyasının ideallarına, həm də marksizm nəzəriyyəsinin müddəalarına etinasızlıqla yanaşır.

Qaetano Moska «elita tsikli» konsepsiyasını yaratmaqla, sosiologiyaya spesifik siyasi mənə vermişdir. Demokratiyanı «genişləndirilmiş aristokratiya» hesab edən Moska «siyasi, yaxud idarə edən sinif» haqqında konsepsiyasını yaratmaqla. Tarixdə şəxsiyyətin roluna öz münasibətini bildirmişdir.

Almaniyada sosiologiya elminin inkişafında *Ferdinand Tyonnisin* (1855-1936), *Georq Zimmelin* (1858-1918) və *Maks Veberin* (1864-1920) əvəzsiz xidmətləri olmuşdur.

Ferdinand Tyonnisin «Cəmiyyət və insan birlikləri» adlı əsəri hələ 1887-ci ildə nəşr olunsa da, yalnız 1912-ci ildə «Təmiz sosiologiyanın əsas anlayışları» adı altında çap olunduqdan sonra öz müəllifinə geniş şöhrət gətirdi. Tyonnis bu əsərində və həmçinin 1931-ci ildə nəşr etdirdiyi «Sosiologiyaya giriş» adlı kitabında ilk dəfə olaraq sosioloji anlayışların məntiqi sistemini yaratmağa cəhd göstərmişdir. Onun «Təmiz sosiologiyası» daim cəmiyyətdə müşahidə etdiyi münaqişəli vəziyyətlərlə şərtlənir. Cəmiyyətdə mövcud olan insanlararası qarşılıqlı düşmən münasibətləri o, ümumi mənada sosiologiyaya daxil etdiyi sosial psixologiya ilə izah edirdi.

Öz siyasi baxışlarında ardıcıl demokrat kimi çıxış edən Tyonnis faşizmə qarşı mübarizə apararaq, onu «müasir vəhşilik» adlandırır. Bununla yanaşı inqilabi ideyalara da rəğbət bəsləməyən Tyonnis eyni zamanda Marksın əsərlərinə yüksək qiymət verir və Engelslə məktublaşır.

Ferdinand Tyonnis M.Veber, G. Zimmel və V.Zombartla birlikdə 1909-cu ildə «Almaniya sosioloji cəmiyyəti» ni yaradaraq, 1933-cü ilədək – faşistlər bu cəmiyyəti qadağan edənədək - onun sədri olmuşdur.

Alman idealist filosofu və sosioloqu **Georq Zimmel** öz baxışlarına görə əvvəlcə **H.Spenserin** və **Ç.Darvinin**, daha sonra **İ.Kantın** təsiri altında olmuşdur. Yaradıcılığının ilk mərhələsində o, əsas diqqəti mədəniyyətin fəlsəfi problemlərinin araşdırılmasına yönəlmişdir.

Zimmelin fikrincə, sosiologiyanın predmetini bütün tarixi dəyişikliklərə baxmayaraq öz məzmununu dəyişməyən insanlararası sosial qarşılıqlı təsir təşkil edir. O, 1900-cü ildə nəşr olunmuş «Pulun fəlsəfəsi» adlı əsərində şəxsiyyətin və fərdi azadlığın inkişafında, habelə insanlar arasında müxtəlif münasibətlərin təşəkkülündə pulun oynadığı rolun sosial-psixoloji təhlilini vermişdir. Zimmel şüurlu surətdə sosiologiyayı tarixdən və iqtisadiyyatdan ayrılıqda tədqiq edirdi. Onun fikrincə, iqtisadiyyat mənəvi mədəniyyəti müəyyən edən ilkin şərtlərdəndir. Lakin, iqtisadi amillərin özü daha dərin sərvətlərdən və cərəyanlardan doğur. O, demək olar ki, psixoloji və hətta metafizik ilkin səbəbdir.

Alman sosiologiyasının və bütövlükdə sosiologiya elminin ən görkəmli nümayəndələrindən biri Maks Veberdir. Onun əsas, lakin başa çatmamış sosioloji əsəri 1925-ci ildə, vəfatından sonra nəşr olunmuş «İqtisadiyyat və cəmiyyət» adlı traktatdır. Bu əsərin birinci fəslə «Sosiologiyanın əsas anlayışları» adlanır. M.Veber digər alman sosioloqları Rikkert və Dilteylə birlikdə «ideal tiplər» konsepsiyasını işləyib hazırlamışdır. Bu konsepsiyanın məqsədi elə obrazlar və sxemlər yaratmaqdan ibarətdir ki, onların köməyi ilə konkret sosioloji tədqiqatların verdiyi materialları və tədqiqatçının həyatı müşahidələrini qaydaya salmaq mümkün olsun. Məsələn, antik dövr, feodalizm, kapitalizm anlayışları Veber üçün obyektiv mövcud olan münasibətlər deyil, ideal tipologiya üsullarıdır.

Veber «Sosial - elmi və sosial - siyasi idrakın obyektivliyi», «Mədəniyyət haqqında məntiqi elmlər sahəsində tənqidi tədqiqatlar» əsərlərində və xüsusən də «Dərk edən sosiologiyanın bəzi kateqoriyaları haqqında» adlı kitabında bu qənaətə gəlir ki,

sosiologiyanın əsas məqsədi insanın və insanlar qrupunun davranışını və sosial fəaliyyətini öyrənmək olmalıdır.

M. Veber sosial fəaliyyətin aşağıdakı tiplərini fərqləndirirdi:

- ❖ ***Məqsədyönlü rəasional fəaliyyət.*** İnsan öz fəaliyyətinin məqsədi və ona çatmağın yolları haqqında aydın təsəvvürə malik olur və həmçinin öz fəaliyyətinə digər insanların mümkün olan reaksiyasını nəzərə alır. Müvəffəqiyyət rəasionallığın meyarı olur;
- ❖ ***Sərvətyönlü rəasional fəaliyyət.*** Müəyyən davranışın etik, estetik yaxud dini əhəmiyyətinə şüurlu inamla bağlı olan fəaliyyətdir;
- ❖ ***Affektiv fəaliyyət.*** Şüursuz psixoloji impulsların və hisslərin təsiri altında baş verən fəaliyyət.
- ❖ ***Ənənəvi fəaliyyət.*** Vərdişlər və adətlər əsasında baş verən fəaliyyət.

Sosial fəaliyyətin bu tiplərindən hər biri öz motivinə, məzmununa və həyata keçmə mexanizminə malik olub, özlərini insanların gündəlik davranışında biruzə verirlər. Veberin fikrincə, tarixi prosesdə sosial fəaliyyətin rəasionallıq dərəcəsi daim yüksələn xətlə gedir.

Maks Veber «Protestant etikası və kapitalizmin ruhu», «Asket protestantçılıq və kapitalizmin ruhu» kimi əsərlərində sübut etməyə çalışır ki, Avropa kapitalizmi öz mənşəyinə görə protestant dini-əxlaqi kompleksinə borcludur. Onun fikrincə, əməksevərlik, qənaətcillik, düzgünlük və s. bu kimi mənəvi keyfiyyətlər dini ideologiyadan doğur və insanların düzgün yaşamalarına köməklik göstərir. Lakin sonralar, «Xristianlığın tarixi» adlı əsərində Veber kapitalizmin meydana gəlməsində iqtisadi amillərin oynadığı rola daha obyektiv yanaşır. Marksizmin əsas müddəalarını ardıcıl olaraq tənqid edən Veber kapitalizmi ən rəasional təsərrüfat tipi adlandırır.

Siyasi sosiologiyada M. Veber hakim sinfin statusa və nüfuza malik olan qrupları arasında gedən münaqişələrin təhlilinə üstünlük verirdi.

M. Veberin yaradıcılığı, nəzəriyyəsi və xüsusən də metodologiyası müasir sosiologiyanın təşəkkülündə böyük rol oynamışdır. Amerikan sosioloqu T. Parsonsun fikrincə, M. Veber tarixin materialist anlayışının əsassızlığını göstərərək ümumdünya tarixində etik və dini amillərin üstün rol oynadığını sübut etmişdir. Bununla belə onun bioqraflarından biri olan alman sosioloqu V. Baumqarten yazır ki, M. Veber öz metodoloji yolunu K. Marksa qarşı mübarizə aparmaqla və ondan öyrənməklə axtarırdı.

M. Veberin bütün ideyalarına elmilik və obyektivlik kimi cəhətlər xasdır. Məhz buna görədir ki, onun nəzəriyyəsi, xüsusən də metodologiyası bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Göründüyü kimi, XIX əsrin əvvəllərində əsas O. Kont, H. Spenser və L. Şteyn tərəfindən qoyulan sosiologiya elmi fransız, italyan və alman sosioloji məktəblərinin görkəmli nümayəndələri tərəfindən inkişaf etdirilərək bitkin bir elm sahəsinə çevrildi.

2. MARKSİZMİN SOSIOLOJİ NƏZƏRİYYƏSİNİN MAHIYYƏTİ VƏ MƏZMUNU

XIX əsrin ikinci yarısında Avropada təşəkkül tapmış olan bir sıra sosioloji nəzəriyyələr içərisində marksist sosioloji nəzəriyyə öz radikallığı ilə fərqlənirdi. Bu nəzəriyyənin səciyyəvi cəhəti tarix, iqtisadiyyat və s. elmlərin obyektiv məlumatlarına əsaslanmaqla tarixi prosesə elmi qiymət verilməsindən ibarətdir. Əsas **Karl Marks** (1818 - 1883) və **Fridrix Engels** (1820-1895) tərəfindən qoyulmuş bu nəzəriyyə sonralar G.P. Plexanov, A. Labriola, A. Qramşi və b. tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Bu nəzəriyyə yarandığı vaxtdan müxtəlif mövqələrdən tənqidə məruz qalsa da, o müasir sosioloji fikrin

əsas cərəyanlarından biri olub bu gün də dünyanın müxtəlif ölkələrində öz tərəfdarlarına malikdir.

Marksistlərin fikrincə, bütün sosial subyektlərin ictimai əlaqə və münasibətlərinin məcmusu bu və ya digər cəmiyyəti yaradır. Cəmiyyət özünə xas olan ictimai münasibətlərin, istehsal üsulunun, siyasi və digər sosial institutların köməyi ilə insanların fəaliyyətinin məzmununu və istiqamətini müəyyən edir, hər bir insanın inkişafına və formalaşmasına təsir göstərir. Marksizmə görə insanların məqsədləri, daxili motivlər sistemi, siyasi, iqtisadi və digər sahələrdə fəaliyyəti son nəticədə tarixi prosesin obyektiv amilləri ilə şərtlənir.

Başqa sözlə, cəmiyyətin maddi həyat şəraiti və ondan irəli gələn mənafe və tələbatlar sosial subyektlərin fəaliyyətini müəyyən edir. Beləliklə, ictimai varlıq insanların real həyat prosesi, onların ictimai praktikası kimi şərh olunur.

Tarixin materialistcəsinə anlaşılması nəzəriyyəsinə görə adamların ictimai varlıqlarının məzmununu onların müxtəlif tələbatlarının ödənilməsinə kömək edən maddi nemətlər istehsalı təşkil edir. Son nəticədə «maddi həyatın istehsalı üsulu» ümumiyyətlə həyatın sosial, siyasi və mənəvi proseslərini müəyyən edir.

Marksist sosiologiya istehsal üsulu ilə istehsal münasibətləri arasındakı qarşılıqlı təsirin dialektikasını da açıb göstərir. Cəmiyyət iqtisadi, siyasi, hüquqi, əxlaqi, dini və s. ictimai münasibətlər sistemindən ibarətdir. Bütün ictimai münasibətlərin əsasında onların sosial məzmunu dayanır. Maddi münasibətlər insanların şüur və iradələrindən asılı olmayaraq təşəkkül tapır. İdeoloji münasibətlər isə şüurla əlaqədar formalaşır. Bunlara misal olaraq insanlar arasında mövcud olan əxlaqi, hüquqi, siyasi, estetik, dini münasibətləri göstərmək olar. Bu tip münasibətlərin qarşılıqlı əlaqəsi öz əksini bazis və üstqurum anlayışlarında tapır.

Marksist sosiologiyasında mərkəzi yerlərdən birini cəmiyyətin elmi surətdə idarə olunma bilməsi ideyası tutur. Lakin real həyatda bu ideyanın həlli müxtəlif problemlərlə qarşılaşır. 1917-ci ildən başlayaraq bu günə kimi dünyanın müxtəlif ölkələrində (keçmiş SSRİ, Bolqarıstan, Macarıstan, Rumıniya və s.) marksist ideologiyası üzərində qurulmuş sosialist dövlətlərində idarəetmə işi səmərəli qaydada qurula bilmədi. Həmin ölkələrin çoxunda sosialist dövlət quruculuğundan imtina edilməsi məhz idarəetmə işində yol verilmiş səhvlərlə bağlıdır.

Marksizmin cəmiyyətə bütöv sosial orqanizm kimi baxışı öz əksini ictimai-iqtisadi formasiya anlayışında daha parlaq surətdə göstərir. İctimai-iqtisadi formasiya konkret-tarixi cəmiyyət tipi olub özünəməxsus istehsal üsuluna, sosial struktura, siyasi sistemə və mənəvi həyata malik olur.

Marksist sosiologiya yuxarıda göstərilən arqumentlərə əsaslanaraq cəmiyyətin obyektiv inkişafı qanunlarını irəli sürmüşdür. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Cəmiyyətin inkişafında istehsal üsulunun müəyyənedici rolu;
2. İstehsal üsulunun məhsuldar qüvvələrin xarakterinə və səviyyəsinə uyğun olması;
3. Üstquruma münasibətdə bazisin müəyyənedici rolu;
4. İctimai varlığın ictimai şüura nisbətən birinci olması.

Marksizmə görə bəşəriyyətin inkişafı obyektiv və qanunauyğun proses olub, bir ictimai-iqtisadi formasiyanın digəri, daha mütərəqqisi ilə əvəz olunmasını əks etdirir. Bu formasiyalar isə aşağıdakılardır: ibtidai icma quruluşu, quldarlıq, feodalizm, kapitalizm, kommunizm.

Yuxarıda göstərilən ideyalar K.Marksın «Fəlsəfə yoxsulluğu», «Alman ideologiyası», «Lui Bonapartın on səkkiz brumeri», «Fransada vətəndaş müharibəsi» və nəhayət

«Kapital» kimi əsərlərində, həmçinin F.Engelsin «Lüdviq Feyerbax və klassik alman fəlsəfəsinin sonu», «Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi», «Təbiətin dialektikası», «Anti-Dyürinq» və s. əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Cəmiyyət haqqında marksist təlimi alman alimi Maks Veber, amerikalı alimlər Rayt Mills və Con Helbreyt yüksək qiymətləndirmişlər. Amerika alimləri Marksı sosiologiyanın banilərindən biri hesab edirlər. Amerika alimi C.Dobb 1985-ci ildə nəşr olunmuş «Sosiologiya» adlı dərslikdə yazır: «Əvvəla Marksın əsərlərində sosial həyatı müəyyən edən iqtisadi amillərin əhəmiyyəti xüsusi qeyd olunur, ikincisi, inamlar və ideallar sistemi öz dövrünün məhsulu kimi çıxış edir, üçüncüsü, əsas ideya əməyin özgələşməsi konsepsiyasıdır. Marks bu barədə yazandan yüz il sonra da sosioloqlar onun konsepsiyasından istifadə edirlər».

Bəzi alimlərin fikrincə, Markssız nə Veber, nə Dyürkheym, nə də onların ardıcılları mövcud ola bilməzdilər.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, marksist sosiologiyasının bəzi müddəaları real praktikada özünü tam doğrultmadı. Məsələn, ictimai-iqtisadi formasiya anlayışı tam formada yalnız bəzi Avropa ölkələrində özünü büruzə verdi. Bəzi xalqlar quldarlıqdan (Rusiya), bəziləri isə kapitalizmdən (Çin) yan keçməyə müvəffəq olmuşlar. Bundan əlavə, bəzi sosialist ölkələrinin sosializmdən geriyyə – kapitalizmə qayıtması da suallar doğurur. Bu təlim yalnız bəşər tarixinə ümumiyyətlə tətbiq olunarkən doğru ola bilər. Marksizmin əsas xidməti cəmiyyət həyatına dair doqmalardan tam imtina olunmasından, ona dialektik inkişaf nöqtəyi-nəzərindən qiymət verilməsindən ibarətdir.

3. MÜASİR QƏRB SOSIOLOGİYASININ ƏSAS İNKİŞAF MEYLLƏRİ

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq sosiologiyada milli məktəblərin spesifikasiyası özünü göstərməyə başlayır. Bu, onların formalaşması xüsusiyyətləri ilə bağlı idi. Məsələn, Fransada sosiologiya tarixi-fəlsəfi ənənələrdən, Almaniya da isə fəlsəfi-iqtisadi köklərdən, İtaliya da siyasi elmlərdən, İngiltərədə idarəetmədən ayrılaraq tam müstəqillik əldə edir. Bu dövr həmçinin sosioloji tədqiqatlar mərkəzinin Avropadan ABŞ-a keçməsi ilə səciyyələnir. 1905-ci ildə ABŞ-da Sosiologiya cəmiyyəti təşkil olunduqdan sonra çox qısa müddət ərzində bu elm geniş inkişaf yoluna qədəm qoydu. Hazırda ABŞ-ın bütün universitetlərində və kolleclərində bu fənn geniş tədris olunur.

Amerikada sosiologiyaya dair 300-dən çox jurnal nəşr olunur. Müasir sosiologiyanın ən görkəmli nümayəndələrinin böyük əksəriyyəti ABŞ universitetlərində çalışır. XX əsr amerikalı sosiologiyasının aşağıdakı görkəmli nümayəndələri vardır: *A. İnkels, C.Devis, T.Milz, P.Braun, M.Trou, A.Koen, E.Şillz, R.Mak-Ayver, R.K.Merton, T.Parsons* və s.

Müasir Qərb sosiologiyasında diqqəti cəlb edən cərəyanlar aşağıdakılardır: neopozitivizm, struktur-funksional təhlil, münaqişələrin sosiologiyası, fenomenoloji sosiologiya, simvolik interaksionizm, sosial fəaliyyət nəzəriyyəsi.

Neopozitivizmin təşəkkülü XX əsrin 20-ci illərindən başlayır və «elmin standart konsepsiyasının» hazırlanması ilə bağlıdır. O, aşağıdakı prinsiplərin həllini nəzərdə tutur:

1. Sosial hadisələr bütün gerçəklik üçün ümumi olan təbiət və mədəni-tarixi qanunlara tabedir;
2. Sosial tədqiqatların metodları təbiətşünaslığın metodları kimi ciddi, dəqiq və obyektiv olmalıdır;
3. İnsan davranışının subyektiv aspektlərini yalnız onların açıq təzahürü zamanı tədqiq etmək olar;

4. Elmi anlayışların və müddəaların həqiqiliyi empirik proseduralar əsasında müəyyən edilir;
5. Bütün sosial hallar və hadisələr kəmiyyətə təsvir olunmalıdır;
6. Sosiologiya bir elm kimi ideologiyadan və mənəvi sərvətlərə qiymətvermədən azad olmalıdır.

Bu cərəyanın davamçıları sırasında P.Lazersfeldi, Q. Beylonu, D.Koeni, D.Uilleri və başqalarını göstərmək olar.

Struktur-funksional təhlil anlayışı iki mənada işlənir:

1. Sistemdə baş verən dəyişiklikləri onun elementlərində baş verən dəyişikliklərlə əlaqədə götürən metod kimi;
2. Əsas amerikalı sosioloqu T.Parsons (1902-1979) tərəfindən qoyulmuş sosioloji məktəbin adı kimi. T.Parsons tarazlıq (müvazinət) kateqoriyasını ön plana çəkərək iddia edir ki, cəmiyyət yalnız tarazlığa əsaslanmaqla özünü qoruyub saxlaya bilər. Buna görə də sosiologiyanın vəzifəsi – cəmiyyətdə sabitliyin (tarazlığın) qorunub saxlanması üçün təkliflər verməkdir. Parsonsun fikrincə, istər cəmiyyət, istər istehsal vahidi və istərsə də ayrılıqda götürülmüş fərd aşağıdakı əsas problemləri həll etmədən mövcud ola bilməz:
  - ətraf mühitə uyğunlaşma (adaptasiya);
  - məqsədlərin müəyyən edilməsi və onların əldə olunması üçün bütün imkanların səfərbər edilməsi;
  - daxili vəhdətin və nizamın qorunması (inteqrasiya);
  - daxili sabitliyin, müvazinətin, sistemin özünüuyğunluğunun təmin edilməsi (latentlik – nümunənin qorunub saxlanması).

Parsonsun fikrincə, cəmiyyətin inkişafı təkamül xarakteri daşıyır. O, üç cəmiyyət tipi göstərir:

- **Primitiv**, burada differensiasiya güclüdür, cəmiyyətin ölkələr, dövlətlərə, xalqlara parçalanması baş verir;
- **Ara cəmiyyət** tipi. Bu tip yazının, sosial təbəqələşmənin meydana gəlməsi və mədəniyyətin müstəqil fəaliyyət sahəsinə çevrilməsi ilə əlamətdardır;
- **Müasir**, bu tipin xarakterik cəhəti hüquqi sistemin dini sistemdən ayrılmasından, inzibati bürokratiyanın, bazar iqtisadiyyatının və demokratik seçki sisteminin formalaşmasından ibarətdir.

T.Parsons 1937-ci ildə nəşr etdirdiyi «Sosial fəaliyyətin strukturu» adlı əsərində irəli sürdüyü təfəkkür üsulunun struktur və funksional aspektləri arasındakı fərqləri göstərmişdir. Onun fikrincə, struktur gec dəyişən moment olub sabitliyi təmin edir, funksiya isə əksinə olaraq dinamikliyi, mütəhərrikliyi əks etdirərək hadisələrin mahiyyətinə varmağa, onların məzmunu və xarakterinin aşkara çıxarılmasına imkan verir.

Münaqişələrin sosiologiyası. Amerika sosioloqları L.Kozer və K.Mills, alman sosioloqu R.Darendorf cəmiyyətdə münaqişə probleminə xüsusi diqqət yetirirlər. Münaqişələrə təsir göstərmək, onu nizamlamaq mümkündür. Sosial münaqişənin əsas funksiyaları isə aşağıdakılardır:

- Sosial strukturun inteqrasiyası;
- Qruplar daxilində həmrəyliyin qorunub saxlanması;
- İnsanlararası münasibətlərin möhkəmlənməsi;
- Sosial dəyişikliklərin idarə olunması.

Son 10-15 ildə münaqişələrin sosiologiyasına maraq xeyli artmışdır. Dünyanın müxtəlif ölkələrində və regionlarında baş verən müxtəlif tipli münaqişələr məsələyə elmi yanaşma tələb edir.

Fenomenoloji sosiologiya nəzəriyyəsinin nümayəndələri P.Berger, A.Şyuts, T.Lukmann belə hesab edirlər ki, dünyanın dərk edilməsi, konkret faktların qəbul edilməsi insanın bu və ya digər hadisələrə necə qiymət verməsindən asılıdır. Şəraitə, hadisələrə qiymətvermə isə onun həyat təcrübəsi ilə müəyyən olunur. Avstriya sosioloqu A.Şyutsun fikrincə, sərvətlər və mənalar arasındakı fərqlər sosiallaşmanın spesifikası ilə şərtlənir və fərdin hansı mədəniyyətə, sosial təbəqəyə, peşə qrupuna aid olmasından asılıdır.

Simvolik interaksionizm müasir Qərb sosiologiyasında ən çox diqqəti cəlb edən cərəyanlardan biridir. Onun banisi, amerikalı psixoloqu və sosioloqu C.Mid (1863-1931) Darwinin ardınca insanın təkamülü nəzəriyyəsini yaratmağa cəhd göstərir. Midin fikrincə, insan fəaliyyətinin səciyyəvi cəhəti simvolların istifadə olunmasıdır. O, sosial hərəkətin iki formasını və ya pilləsini göstərir: jestlər vasitəsi ilə ünsiyyət və simvolların vasitəsi ilə ünsiyyət. Sonuncunu o, funksional və antropoloji baxımlardan izah edir. Funksional izah etibarlı instinktlərə malik olmadıqları üçün insanların davranışını uzlaşdırmaq zərurəti ilə bağlıdır. Antropoloji izah isə, insanların ünsiyyəti asanlaşdırmaq üçün simvollar yaradaraq onlardan istifadə etmələrini nəzərdə tutur.

Sosial fəaliyyət nəzəriyyəsinin meydana gəlməsi amerikalı tədqiqatçı C.Homansın (1910-1989) adı ilə bağlıdır. O, empirik sosial elmin vəzifəsini hadisələr arasında əlaqələrin təsviri və izahında görürdü. Homansın fikrincə, təsvir yalnız müşahidə olunan əlaqə və münasibətlərin ümumiləşdirilməsi sayəsində mümkündür. O, bu cür ümumiləşdirilmələri fərziyyələr adlandırır. Sosial hadisələri izah etməni Homans yalnız psixologiya ilə bağlayır. Onun fikrincə, sosial fəaliyyətin qanunauyğunluqlarını dərk etmək sosiologiyanın başlıca vəzifəsini həll etmək deməkdir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, XX yüzilliyin əvvəllərindən etibarən sosiologiya elminin inkişaf mərkəzi ABŞ universitetlərinə keçir. Buna görə də müxtəlif problemlər üzərində elmi tədqiqatlar aparan alimlər içərisindən biz bəzilərinin yaradıcılığının öyrənilməsini zəruri hesab edirik. Xüsusən amerikalı sosioloqlarından Robert Morison Mak -Ayver (1882-1970), Robert Kinq Merton (1910-1987), Talkott Parsonsun (1902-1973) və Pitirim Sorokinin(1889-1968) baxışları böyük elmi maraq doğurur.

R.M.Mak–Ayver 1915-1927-ci illərdə Kanadanın Toronto universitetində siyasi elmlər professoru vəzifəsində çalışmışdır. Daha sonra Nyu-Yorkun Kolumbiya universitetinə dəvət alan Mak-Ayver burada əsasən dövlətin və istehsalın sosiologiyası ilə məşğul olmuşdur. O, 1940-cı ildə Amerika Sosiologiya Cəmiyyətinin 30-cu prezidenti seçilmişdir. Mak-Ayverin sosiologiyasında **morfologiya** və **etiologiya** adlı təlimlər xüsusi yer tutur. Morfologiyayı o, sosial formalar haqqında, etiologiyayı isə, sosial səbəblər haqqında təlim kimi nəzərdən keçirirdi. Onun fikrincə, hər bir sosial fakt müəyyən formaya, həmçinin onu doğuran, meydana gətirən və inkişaf etdirən səbəbə malikdir. Sosiologiya elminin başlıca və əsas məqsədi sosial faktların mahiyyətinə varmaqdan, onların səbəblərini və formalarını aşkara çıxarmaqdan ibarətdir.

Robert Kinq Mertonu sosioloq kimi məşhurlaşdıran XX yüzilliyin 30-cu illərində bürokratik struktur və şəxsiyyət problemini tədqiq etməsi olmuşdur. Xüsusən o, bürokratik struktur daxilində münaqişə, sosial fəaliyyətin sosial-psixoloji əsasda ortaya çıxardığı gözlənilməz nəticələr probleminin təhlilinə daha çox diqqət yetirmişdir. O, bunu çoxlu sayda mənafelərin və iradələrin qarşılıqlı mübarizəsi ilə əlaqələndirirdi. Bundan əlavə Merton elmin sosioloji tədqiqi problemi ilə də məşğul olmuşdur.

Talkott Parsons əvvəlcə təbiət elmlərini öyrənirdi və həkim olmaq fikrində idi. Lakin 1924-cü ildə o, fikrini dəyişərək London İqtisadiyyat Məktəbinə daxil olur. Daha sonra Parsons Almaniyanın Heydelberq Universitetində «M. Veber və V. Zombartın kapitalizm anlayışı haqqında» mövzusunda dissertasiya müdafiə etdi. 1944-cü ildən etibarən Harvard Universitetində çalışmışdır. O, 1949-cu ildə Amerika Sosiologiya Cəmiyyətinin 31-ci prezidenti seçilmişdir.

Yaradıcılığının ilk dövrlərində Parsons M. Veberin sosioloji baxışlarının öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. 1930-cu ildə o, Veberin «Protestant əxlaqı və kapitalizmin ruhu» adlı əsərini ingilis dilinə tərcümə etmişdir. 1937-ci ildə onun özünün ilk fundamental əsəri olan «Sosial fəaliyyətin strukturu» kitabı nəşr olunmuşdur. Məhz Parsonsun sayəsində sosial elmlərdə müəyyən düşüncə tərzini formalaşdırır və bu düşüncə tərzinin həm struktur, həm də funksional aspektləri bir-birindən fərqlənir. Belə ki, struktur uzun müddət mövcud olan moment olub son nəticədə sabitliyi təmin edir, funksiya isə əksinə sistemi hərəkətə gətirən dinamikanı əks etdirir. Bu fikri o, 1952-ci ildə nəşr olunmuş «Sosial sistem» adlı əsərində əsaslandırılmışdır.

Sosiologiya elminin inkişafında XX yüzilliyin əvvəllərində Sankt-Peterburq Universitetinin professoru, milliyyətçə mordvin olan **P.A. Sorokin** böyük xidmətləri olmuşdur. 1922-ci ildə əvvəlcə Avropaya mühacirətə gedən alim 1923-cü ildə ABŞ-a köçmüşdür. Onun əsas əsərləri aşağıdakılardır: «İnqilabın sosiologiyası», «Müasir sosioloji nəzəriyyələr», «Sosial və mədəni mobillik», dörd cilddən ibarət olan «Sosial və mədəni dinamika», «İnsan, sivilizasiya, cəmiyyət» və s.

«Sosiologiyanın sistemi» adlı əsərində P. Sorokin bir sıra elmi ümumiləşdirmələr aparmaqla bu qənaətə gəlmişdir ki:

1. Sosiologiya elmi təbiətşünaslıq elmləri prinsipi üzrə qurulmalıdır. «Təbiət elmləri» ilə «mədəniyyət haqqında elmlərin» qarşı-qarşıya qoyulması düzgün deyildir;
2. Sosiologiya dünyanı olduğu kimi öyrənməlidir, elmə subyektiv təcavüzlər yol verilməzdir;
3. Dəqiq və təcürbi elm olmağa çalışan sosiologiya «fəlsəfiləşməməlidir». Düzgün statik diaqram hər cür sosial-fəlsəfi traktatdan daha qiymətlidir;
4. Sosiologiya obyektiv fənn olmalıdır, yəni obyektiv ölçüyə və öyrənməyə uyğun olan real qarşılıqlı fəaliyyəti öyrənməlidir;
5. Hər bir hadisənin tədqiqində vahid başlanğıc (monizm) ideyasından imtina olunmalı və plyuralizmə yol verilməlidir.

P. Sorokin sosiologiyayı nəzəri və praktiki hissələrə bölür. Onun fikrincə, nəzəri sosiologiyanın özü isə üç hissəyə ayrılır: sosial analitika, sosial mexanika, sosial genetika. Bunlardan birincisi sosial hadisələrin strukturunu, ikincisi insanların qarşılıqlı təsiri prosesini, üçüncüsü isə, sosial həyatın, onun ayrı-ayrı tərəflərinin və sosial institutların inkişafını öyrənir.

Ümumiyyətlə, müasir amerikalı sosioloqlarının əsərlərində diqqəti cəlb edən mühüm cəhətlərdən biri odur ki, istənilən sosial sistemin qiymətləndirilməsi zamanı «sabitlik», «integrasiya», «ictimai asayış» və s. bu kimi kateqoriyalardan geniş istifadə olunur. Məsələn, S.M. Lipset «sabitlik» anlayışı altında demokratik prinsiplərin mövcudluğunu və sosial hərəkətlərin olmadığını nəzərdə tuturdu. O, yazırdı: «Mədəni, yaxud dərin mənalı sərəvətlər əsasında münaqişələr inkişaf etməkdə olduğu qeyri-sabit dövlət quruluşu olan ölkələrdə baş verir. Amerika kimi inkişaf etmiş ölkələrdə bu cür münaqişələr üçün əsas yoxdur».

Amerika sosiologiyasının gənc nəslinin nümayəndələri olan *T.Mur* və *N.Smelzer* sosial sistemdə baş verən dəyişiklikləri sosial dəyişikliklərlə bağlayırlar. Onlar hesab edirlər ki, məhz K.Marks sosial dəyişikliklər nəzəriyyəsinin banisidir. Smelzer özünün «İqtisadi həyatın sosiologiyası» əsərində iqtisadiyyatı sosial proseslərin dinamikasına həlledici təsir göstərən amil hesab edir. Smelzerin fikrincə, tarixin sosial-iqtisadi inkişafının əsas problemlərinin əsil elmi izahı K.Marksa və M.Veberə məxsusdur.

Amerika sosiologiyasının diqqət mərkəzində həmişə şəxsiyyət, insanlararası gündəlik münasibətlər, sosial qruplar və təbəqələr, sosial institutlar kimi problemlər durur. Məsələn, A.İnkels «Şəxsiyyət və sosial struktur», E.Hyuz «İş və istirahət», T.Millz «Kiçik qrupların sosiologiyası», Ç.Tilli «Urbanizasiya formaları», P.Blau «Formal təşkilatların tədqiqi» adlı əsərlərin müəllifləridir. Sosial institutların sosiologiyası ilə əsasən aşağıda adları çəkilən sosioloqlar məşğul olurlar: Erza Voutel «Ailə və qohumluq», Martin Trou «Təhsilin sosiologiyası», S.M.Lipset «İqtisadiyyat və siyasət», Leon Meyxü «Hüququn sosiologiyası» Norman Storer elmin, Robert Bell isə dinin sosiologiyası ilə məşğul olur. Reynxard Bendiksin və Eduard Şillzin diqqət mərkəzində isə müasir cəmiyyət dayanır. Çarlz Biduel «Müasir cəmiyyətdə gənclik» problemini tədqiq edir.

Talkott Parsons «Amerika sosiologiyası» adlı məcmüeyə həsr etdiyi ümumi icmalda yazır ki, tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində bu və ya digər elm intellektual mədəniyyətin mərkəzində dayanır. Məsələn, Rikardonun dövründən başlayaraq və xüsusən də Marksın populyarlığı zamanı iqtisadiyyat elmi sosial aləmin dərk edilməsinin əsasında dayanırdı. Müxtəlif psixoloji nəzəriyyələr çox az müddətə diqqət mərkəzinə keçmişdi. Yalnız indi tam əminliklə demək olar ki, məhz sosiologiya elmi maraqların mərkəzində dayanır.

3-CÜ MÖVZU

CƏMIYYƏTİN MEYDANA GƏLMƏSİ, SOSIAL HƏYATIN TƏŞKİLİNİN TARİXİ TIPLƏRİ

1.CƏMIYYƏT, SİVİLİZASIYA VƏ SOSIAL MÜNƏSİBƏTLƏR ANLAYIŞLARININ MAHIYYƏTİ

«Cəmiyyət» termini Sosiologiya elminin ən əsas anlayışlarından biridir. Gündəlik həyatda o, çoxmənalı və geniş formada istifadə edilir. Sosiologiya tarixən müəyyən cəmiyyət tiplərinin, insanları əhatə edən və onların mənsub olduqları sosial dünyanın dərk edilməsinin ümumi və spesifik qanunlarını öyrənən elmdir.

Bəs cəmiyyət nədir?

Geniş mənada cəmiyyət bəşəriyyət deməkdir, yəni onun yaranmasından bu günə qədər insan təbiətində gedən proseslər deməkdir. İnsanlar çoxmüddətli birliklər, kollektivlər yaratmasalar yaşaya bilməzlər. Bu geniş mənada cəmiyyət məkan və zaman anlayışında bütöv münasibətlərin sosial məcmusudur.

Gündəlik həyatda cəmiyyət termini müxtəlif mənalarda işlədilir. Məsələn, biz Amerika, Fransa, Yaponiya, Azərbaycan, Rusiya, Türkiyə cəmiyyətləri anlayışından istifadə edərkən bilməliyik ki, bu çox məzmunlu və dərin mənalı anlayışdır. Burada milli və sosial, iqtisadi və mədəni, geopolitik və demoqrafik problemlər qarşılıqlı təhlil olunmalıdır. Biz cəmiyyəti insanların maraq və tələbatları əsasında formalaşan münasibətlərin məcmusu kimi müəyyən edə bilərik.

Bəşər tarixində cəmiyyət anlayışında iki əsas mərhələ ayrılır:

1. İnsanların sosial birliklər formasında mövcud olmadığı dövr, yəni onların təbii vəziyyətdə olaraq bir-birindən ayrı yaşadığı dövrdür – bu onun sadə formasıdır.

2. Onların sosial mövcudluğu dövrü – yəni insanların cəmiyyətdə birləşməsi, bu da onun mürəkkəb formasıdır.

Cəmiyyət – bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə olan insanların özləridirlər; **dövlət** – onları idarəedən hakimiyyət orqanıdır və nəhayət, **ölkə** - insanların yaşadığı, ümumi tarixi və mədəniyyəti olan müəyyən ərazidir. Beləliklə, cəmiyyət, dövlət, ölkə bir-birinə yaxın olan anlayışlardır, lakin onlar eyni deyildir.

Bəs cəmiyyət problemi dünya sosioloji nəzəriyyəsinin baniləri tərəfindən necə təhlil olunur?

O.**Kont** hesab edirdi ki, cəmiyyət ümumiyyətlə insanları özünə məxsus qayda və bənzərinə görə formalaşdırır. İnsanları dəyişdirmək üçün, onların daha kamil və ahəngdar inkişafı üçün cəmiyyətin özünün, xüsusilə də onun sosial və siyasi institutlarının, təhsil və tərbiyə sistemlərinin dəyişdirilməsi tələb olunur. İnsan cəmiyyətin qayda və normaları əsasında fəaliyyət göstərir. Kontun baxışlarına görə cəmiyyət onun tərkibində olan subyektləri, şəxsiyyət, təbəqə və siniflərin inkişafını və fəaliyyətini müəyyən edir. O, «sosial dinamika» nəzəriyyəsi əsasında cəmiyyətin funksional və inkişaf mexanizmlərini açıqlamış, «sosial statika» vasitəsi ilə isə cəmiyyətin strukturunu müəyyən etmişdir.

Cəmiyyət haqqında nəzəri problemlər H.**Spenserin** əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Onun fikrincə cəmiyyət təbii qanunlar əsasında inkişaf edir:

1. Cəmiyyətin inkişafı prosesində kütlə öz mənasında çoxalır;

2. Onun tərkibi mürəkkəbləşir;
3. Onun ayrı-ayrı hissələri bir-birindən asılı olur;
4. Onlar bütöv formada yaşayır, lakin onun tərkib hissələri (cəmiyyətdə – insanlar, biologiyada isə hüceyrələr) yaranır və yox olurlar.

Spenser belə bir nəticəyə gəlir ki, sosial təkamül cəmiyyətin mütərəqqi inkişafı deməkdir, bu da onun sosial institutlarının fəaliyyətinin mürəkkəbləşməsi və təkmilləşməsi yolu ilə baş verir. Bu prosesdə cəmiyyətin funksiyalarının çoxu dəyişilir.

Cəmiyyət anlayışı **E.Dürkheymin** diqqətini də cəlb etmişdir, yəni sosial realıq və sosial hadisələrin izahını o, sosial faktların vasitəsi ilə vermişdir. Bu baxımdan cəmiyyətin vahid sosial orqanizm kimi başa düşülməsi nəzəriyyəsinin işlənməsinin vacibliyi haqqında fikirlər onun elementlərinin, tərkib hissələrinin saxlanması problemi ilə irəli sürmüşdür. O, bu nəticəyə gəlmişdir ki, cəmiyyət fərdlərin qarşılıqlı əlaqə sistemidir.

M.Veber öz əsərlərində sosioloji nəzəriyyənin mürəkkəb və vacib problemlərini inkişaf etdirərək **K.Marksın** iqtisadi münasibətlərin cəmiyyətin həyatında rolu haqqında fikirlərini yüksək qiymətləndirmişdir. O özünün «Sosial-elmi və sosial-siyasi dərkətmənin obyektivliyi» əsərində yazır: «Sosial hadisələrin və mədəni proseslərin iqtisadi şərtləndirmə əsasında təhlili və istifadəsi, onların araşdırma müddətində ardıcıl və səmərəli prinsip kimi qalacaqdır»⁸.

Cəmiyyət anlayışı, əgər biz onun coğrafi sərhədlərini, ümumi qanun sistemini və milli birliyi olmasını nəzərdə tuturuqsa tamamilə başqa məzmunlu ola bilər. Sosioloq Marş ilk dəfə olaraq sosial birliyi cəmiyyət adlandıraraq onun şərtlərini müəyyən etməyə cəhd göstərmişdir:

- Daimi ərazisi, məs., Fransa, Azərbaycan, Almaniya özlərinin dövlət sərhədləri çərçivəsində mövcud olurlar;
- Təbii əsasda cəmiyyət üzvlərinin sayının artması, halbuki immiqrasiya da burada müəyyən rol oynayır;
- Mədəniyyətin inkişafı, lakin onun inkişaf modelləri və formaları müxtəlif ola bilər;
- Siyasi müstəqillik, yəni cəmiyyət bu və ya digər sistemin elementi (subsistemi) ola bilməz. Məs., Kanada, Meksika, Panama və s. özlərini ABŞ-dan müstəqil sayırlar, lakin onların iqtisadiyyatının inkişafı üçün xeyli sərmayə qoyuluşu tələb olunur. Həmin sərmayənin mənbəyi ABŞ-dır və bu səbəbdən göstərilən dövlətlərin həqiqi, tam müstəqilliyi şübhə doğurur.

Sosioloqlar Koen, Aberle, Satton, Parsons, Devis, Levin və başqalarının fikrincə cəmiyyəti müəyyən edən əsas xarakterik cəhət onun «özünü təmin etməsidir», bu da anlayış kimi siyasi müstəqilliyə yaxındır. Məsələn, Yaponiya, Böyük Britaniya, Norveç, İsveç əsasən xarici ticarətdən asılıdırlar, amma hər bir hökumətin idxalının ödənilməsi üçün özünün valyutası olmalıdır. Bu fakt cəmiyyətin ödəmə qabiliyyətini göstərir, onun tam müstəqil olması deməkdir. Beləliklə, cəmiyyət anlayışı mütləq aşağıdakı elementlərin olmasını tələb edir: formal hakimiyyət aparatı, ümumi qanunvericilik sistemi, coğrafi sərhədləri və milli birliyi.

Cəmiyyət sosioloji kateqoriya kimi - insanların birgə yaşamasını həyata keçirən bütöv təşkilatdır. O, müəyyən məkan və zaman sərhədləri olan özünəməxsus orqanizm və sistemdir. Cəmiyyət insanların birgə fəaliyyətinin tarixən yaranmış formalarının məcmusudur.

Cəmiyyətin bərqərar olması mürəkkəb və uzun sürən prosesdir. O, bir neçə milyon il sürüb və bu proses bir neçə on min il bundan əvvəl başa çatıb. Marksizm nəzəriyyəsinə görə cəmiyyət iqtisadi, sosial, siyasi və ideoloji münasibətlərin vahid sistemidir və burada əsas rol səbəb və nəticə əlaqələri oynayır. Hər bir cəmiyyətin özəyi (elementi) insandır. İnsanlar

⁸ M.Вебер. Избранные произведения. Москва, 1990. с. 345.

qohumluq, təsərrüfat, etnik, dini, siyasi və digər əlaqələr əsasında birləşirlər. K.Marksın fikrincə, cəmiyyət insanların birgə fəaliyyəti və ünsiyyətinin məhsuludur, onun yaranmasının vacib ünsürü – əmək olmuşdur. Cəmiyyətin maddi yaradıcıları insanlardır, həmçinin onların birgə fəaliyyətidir, çünki insanlar çoxmüddətli kollektivlər yaratmasalar yaşaya bilməzlər. Bu ünsiyyətin zərurililiyi prosesi cəmiyyətin formalaşmasına təkan vermişdir.

İnkişafı əks etdirən proseslərin qanunauyğun nəticəsi olaraq sivilizasiya yaranmışdır. Sivilizasiya cəmiyyətin maddi və mədəni inkişafı nəticəsində yaranan ictimai inkişafın səviyyəsi və pillələrinin göstəricisidir. O, *latın sözü olub «civis»* - vətəndaş, *«civitas»* - cəmiyyət, *«civilis»* - mədəni, sivilizasiyalı deməkdir.

Fransa maarifçiləri zəka və ədalətə əsaslanan cəmiyyəti sivilizasiyalı cəmiyyət adlandıraraq, onun ictimai ahəngdarlığını göstərirdirlər. XVIII əsrin Fransa maarifçiləri Holbax və Helvetsi şəxsiyyətin formalaşmasında cəmiyyətin rolunu xüsusilə vurğulamışlar. Onlar sosial mühitin humanizm dəyərlərinin, mədəniyyətin, ayrılıqda hər bir insanın formalaşmasında rolunu göstərmişlər.

Müasir Qərb sosioloqu Uayt sivilizasiyanı xarakterizə edərək, ona daxil olan üç tərkib komponentinin əlaqəsi əsasında təhlilini vermişdir. Bu komponentlər sırasında o, texnikanı, cəmiyyətin sosial təşkilini və fəlsəfəni göstərir. Onlardan ən əsaslı göstərici – texnikadır. İngiltərə sosioloqu Toynbi sivilizasiyanı müxtəlif elita ilə fərqlənən «müddət ölçüsü» adlandırır. Beləliklə, sivilizasiya cəmiyyətin maddi və mənəvi mədəniyyətinin müəyyən inkişaf səviyyəsi olaraq ictimai inkişafın məcmusu deməkdir. Hal-hazırda Qərb və Şərq sivilizasiyaları bir-birinə qarşı qoyulur, lakin onlar bu və ya digər cəmiyyətin tarixi tipi qalaraq ona məxsus olan mədəniyyət, din, sosial norma və dəyərləri ilə fərqlənirlər.

Cəmiyyətin inkişafında sadə və mürəkkəb xüsusiyyətləri ilə yanaşı biz sosial-siyasi münasibətlərin demokratikləşməsi və xarici dünyaya münasibətini göstərən – bağlı və açıq; hakim dinin növünə görə – islam, pravoslav, katolik və s. cəmiyyətləri göstərə bilərik.

Lakin, sosioloqların diqqətini sosial-iqtisadi əlamətlərinə görə fərqlənən cəmiyyətlər cəlb edir. Burada ikili münasibətlər mövcuddur: ictimai-iqtisadi formasiya yanaşma (marksist) ya da müasir qərb sosiologiyasında «üç mərhələ» nəzəriyyəsini (sivilizasiyalı yanaşma) göstərmək olar.

Cəmiyyət təbii əsaslar üzərində yarandığı üçün o, bilavasitə təbiətlə əlaqədərdir. Cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı təsiri prosesində insanlar təbiətdən özləri üçün zəruri olan yaşayış vasitələrini əldə edirlər.

Sosial həyatın iqtisadi əsası maddi istehsalıdır, istehsal vasitələri üzərində mülkiyyətin forması isə cəmiyyətin sinfi strukturunu müəyyən edir. Maddi istehsal ictimai həyatın elə bir sahəsidir ki, burada maddi məhsul yaradılır və sonra bu məhsul ictimai istehlaka, istehsal istehlakına və ya şəxsi istehlaka sərf edilir. İstehsal prosesində insanlar təbiətlə və bir-biri ilə qarşılıqlı ünsiyyətdə olurlar. Bu da istehsal üsulunun əlaqədar tərəfi olan məhsuldar qüvvələri və istehsal münasibətlərini təşkil edir. Məhsuldar qüvvələr onun dinamik, daim inkişafda olan hissəsidir.

Marksizm nəzəriyyəsinə görə cəmiyyətin tarixi ictimai-iqtisadi formasiyaların inkişafı tarixidir. Cəmiyyəti tədqiq edərkən biz ona ictimai-iqtisadi formasiya baxımından vahid, bütöv bir «sosial orqanizm» kimi yanaşmalıyıq. Bu baxımdan hakim mülkiyyət formalarına görə ictimai-iqtisadi formasiyalar biri-birindən fərqlənirlər. Tarix boyu beş ictimai-iqtisadi formasiya mövcud olmuşdur. Bu da cəmiyyətin müxtəlif tipləri deməkdir. Onlardan quldarlıq, feodalizm və kapitalizm - sinfi-antagonist, istismarçı və iflasa uğrayan, xarakter daşımışlar. İbtidai - icma və kommunizm isə ədalətli və ahəngdar, ümumi əmək və bölgü, zəhmətkeşlərin həqiqi azadlığı, demokratiya və yüksək rifah səviyyəsinə əsaslanan cəmiyyətlər kimi qəbul olunurdular. Lakin

XX əsrdə cəmiyyətin inkişafının real təcrübəsi sosializmin və kapitalizmin rəqabətində sosializmin üstün olması fikrini təsdiqləmədi. Amerika sosioloqu U.Rostou 70-ci illərin əvvəllərində yazırdı ki, «yaxın onillikdə SSRİ-dəki sosializm kapitalizmə tərəf təkamül edəcəkdir»⁹. Beləliklə ictimai-iqtisadi formasiya müəyyən bir cəmiyyətin tipidir, o özünəməxsus istehsal üsulu əsasında və spesifik qanunlar üzrə fəaliyyət göstərib, inkişaf edən bütöv sosial sistemdir.

Tarixi təcrübə sübut etdi ki, kapitalist istehsal üsulu iqtisadi cəhətdən daha faydalıdır, çünki xüsusi mülkiyyət, azad işgüzarlıq və bazar iqtisadiyyatı iş adamlarını daha səmərəli və rəşional fəaliyyətə vadar edirlər. Alfred Marşalın fikrincə onun da «böyümə xəstəlikləri» vardır. Bunun qarşısını almaq üçün cəmiyyətdə inkişaf edən yüksək səviyyəli savadla, etibarlı işlə, nisbətən yüksək gəliri olan və azad həyat tərzilə fərqlənən orta sinif yaranmalıdır. Bu demokratik kapitalizmin¹⁰ elementləridir.

Qərb sosioloqları XX əsrin 70-80-ci illərində dünya tarixində bir-birini əvəz edən üç texnoloji dövr (sivilizasiya) haqqında nəzəriyyəni yaratmışlar. Amerikalı D.Bell və U.Rostou, fransalı R.Aron və b. sosioloqlar öz nəzəriyyələrini iqtisadiyyatın xarakteri və səviyyəsi ilə müəyyən etmişlər. Onların nəzəriyyəsinə görə bəşəriyyətin qlobal inkişafında cəmiyyətin aşağıdakı üç tipini müəyyən etmək olar:

1. Sənayeləşdirilmədən əvvəlki dövr – bu ənənəvi cəmiyyətdir, burada hasiledici iqtisadiyyat mövcud idi.
2. İndustrial – burada üstünlük emaledici sənayeyə verilir.
3. Postindustrial (*post* – latınca «sonra» deməkdir) iqtisadiyyatı, onun əsasını intellektual, informasiya- kompyüter texnologiyaları təşkil edir (XX əsrin 80-ci illərində yaranır).

XX əsrin ikinci yarısında bir nəslin yaşayış müddətində texnika və tenologiya bir neçə dəfə yeniləşdirildi. Keçmiş sovet sosioloqu B.Porşnevin fikrincə «tarixin ritmləri sürətləndirilir»¹¹. Bu prosesin səbəblərini sosioloqlar dünya əhalisinin sayının artmasında, onun savadlılığında və fəallılığında, bəşəriyyət tərəfindən elmi biliklərin yığılı, onların mübadiləsi, beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı, elmi-texniki tərəqqi və s. görürlər.

Hər bir cəmiyyət ictimai münasibətlərin müəyyən tipi ilə səciyyələnir. İctimai münasibətlər yalnız cəmiyyətdə mövcud olan insanların sosial fəaliyyəti, yəni istehsalat, siyasət, mənəvi həyat və digər sahələrdəki fəaliyyəti prosesində meydana gələn xüsusi növ əlaqələr və qarşılıqlı təsirlərdir. Bu münasibətlər *ictimai münasibətlər* adlandırılır. Onlar böyük insan kütlələri, sosial qrupları və siniflərin qarşılıqlı təsirdən meydana gəlir.

İctimai münasibətlər maddi və ideoloji münasibətlərə bölünür. Cəmiyyətin iqtisadi əsası – bazisdir, ideoloji əsası isə – üstqurumdur. Sosial həyatın təşkilinin tarixi tipləri bir-birinin bazis və üstqurumunun birgə dəyişməsindən asılı olaraq dəyişir və bu zaman bir cəmiyyət digəri ilə əvəz edilir. Bu baxımdan cəmiyyət təbii – tarixi sistem kimi məhsuldar qüvvələrin və iqtisadi münasibətlərin vahidliyinə əsaslanaraq sosial, siyasi və ideoloji strukturların bütöv bir sistemi deməkdir.

M. Veber hesab edirdi ki, kapitalizm, din, dövlət, cəmiyyət və s. kimi mürəkkəb anlayışları ancaq fərdlərin davranışının təhlili əsasında dərk etmək mümkündür. Bunun əsasında insanların rəftarlarının səbəbləri tədqiq olunur, onlar öz hərəkətlərinə və digərlərinin davranışına cəmiyyət çərçivəsində qiymət verirlər.

Müasir dövrdə cəmiyyətin inkişafının əsas meylləri aşağıdakılardır:

⁹ Вах. Философский энциклопедический словарь. М., 1989., с. 563.

¹⁰ Onu bəzən sivilizasiyalı, ya da «xalq kapitalizmi» adlandırılır.

¹¹ Вах: Введение в философию. М., 1989. ч.2., с., 611.

1. İnsanların fəaliyyətinin ictimai xarakteri və dəyişdirici rolunun artması;
2. İctimai münasibətlərin təkmilləşdirilməsi;
3. Cəmiyyətin təşkili səviyyəsinin yüksəlməsi;
4. İctimai şüurun rolu və əhəmiyyətinin artması.

Bu meyllərə həm təbii, həm də demoqrafik amillərin təsir göstərməsi mümkündür.

2. SOSIAL HƏYATIN TƏŞKİLİNİN TARİXİ TIPLƏRİ

Bütün cəmiyyətlər daim inkişaf edərək dəyişir, bir vəziyyətdən digərinə, yəni sadədən mürəkkəbə keçirlər. Sosioloqlar cəmiyyətin inkişafında iki istiqamət və üç əsas hərəkət formalarını ayırırlar.

İki istiqamət baxımından sosioloqlar tərəqqi və tənəzzül istiqamətlərini nəzərdə tuturlar.

Tərəqqi (latınca – *proqressus* – irəliyə hərəkət, müvəffəqiyyət deməkdir) – adidən aliyə, mükəmməlliyə doğru hərəkət deməkdir. O, cəmiyyətdə pozitiv dəyişikliklərə gətirir ki, bu da istehsal vasitələrinin, işçi qüvvəsinin, əməyin ictimai bölgüsünün və onun məhsuldarlığının artmasının, elm və mədəniyyətin nailiyyətlərinin, insanların həyat tərzinin və s. inkişafının təkmilləşdirilməsində öz əksini tapır.

Tənəzzül (latınca – *reqressus* – əks hərəkət deməkdir) inkişafın ləngiməsi, neqativ nəticələrə gətirir, cəmiyyətdə müxtəlif növ sosial tələbatları – siqaret çəkmək, alkoqolizm, narkomaniya, əhalinin sağlamlığının pisləşməsi, ölümün çoxalması, insanların mənəvi və mədəni səviyyəsinin zəifləməsi ilə nəticələnir.

Müasir qloballaşma şəraitində bəşəriyyət inkişaf edir və dünya miqyasında sosial tərəqqi prosesi genişlənir. Bu öz əksini əhalinin sosial müdafiəsində və maddi rifahın yüksəldilməsində, müxtəlif ölkələrin, sinif və xalqların, sosial qrupların arasında qarşıdurmanın zəiflədilməsi, Yer kürəsində əhalisinin sülh və əməkdaşlığa can atmasında, demokratiyanın bərqərar olmasında, ümumbəşəri dəyərlərin və humanizmin inkişafında tapır.

Sosial tərəqqinin ən vacib əlaməti dünya miqyasında insanların cəmiyyətdə olan vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının qorunması, bu prosesin genişlənməsinin və uğurlu olmasının meyllərinə dair irəliləyişdir. Tərəqqi insanlar arasındakı münasibətlərdə də öz əksini tapmışdır. İnsanların çoxu bu gün başa düşür ki, onlar birgə yaşamağa və cəmiyyətin qanunlarına riayət etməyə məhkumdurlar. Onlar digərlərinin həyat standartlarına və normalarına hörmət etməli, ətraf mühiti və təbiəti qorunmalı, kompromiss (lat. – *komromissum* – razılıq, qarşılıqlı güzəştə getməkdir) axtarmağı bacarmalıdırlar.

Bunlar onu sübut edir ki, cəmiyyət, ümumiyyətlə bəşəriyyət həmrəylik, ahəngdarlığa, harmonik inkişafa və yaxşılığa doğru hərəkət edir.

Üç əsas hərəkət formaları dedikdə isə biz təkamülü, inqilabı və islahatları nəzərdə tuturuq:

Təkamül – fərz edir ki, cəmiyyətdə səlis dəyişikliklər mövcud tarixi şəraitdə ardıcıl və təbii yolla baş verəcəkdir. Bundan fərqli olaraq **inqilab** – bütövlükdə ictimai həyatın hər bir sahəsində kəskin və dərin dəyişikliklər nəticəsində cəmiyyətin bir keyfiyyət vəziyyətindən digərinə keçəcəyini nəzərdə tutur. Sosial inqilablar isə ictimai quruluşu köklü surətdə dəyişdirir və onlar zorakılıqla, insanların kütləvi tələfi ilə müşayiət olunur.

Cəmiyyətin **təkamül** inkişaf yolu adətən islahatlarla müşahidə edilir. **İslahat** (latınca – *reforma* – kökündən dəyişdirmək deməkdir) ictimai həyatın bu və ya digər tərəflərinin yenidən qurulmasını nəzərdə tutan müxtəlif tədbirlər kompleksidir. İslahatlar dövlət hakimiyyəti

tərəfindən müvafiq qanun, qərar, fərman və digər sənədlər əsasında təmin edilir və hakimiyyət tərəfindən yerinə yetirilməsini tələb edir. Onlar tərəqqi xarakteri daşıyan yeniliklərlə, xüsusilə də sosial və iqtisadi sahədə əksini tapan hadisələrlə həyatda vacib rol oynayırlar.

Tarix boyu cəmiyyət fəaliyyət göstərərək inkişaf etmiş və dəyişmişdir. Cəmiyyətin təsnifatını maddi istehsalın üsulu, insanların sayı, hakim dilin və dinin olması, yaşamaq üçün maddi nemətlərin yaranması üsulu ilə müəyyən etmək olar.

Sosiologiyada geniş yayılmış konsepsiyalardan biri cəmiyyətin inkişafının mədəni-tarixi tipləridir. Bu nəzəriyyənin əsasını rus sosioloqu N.Y.Danilevski qoymuşdur. O, sosial və mədəni sistemlərin müxtəlif tiplərinin özünəməxsus xarakter daşdığını qeyd edərək onları qapalı, lokal mədəniyyət və sivilizasiya tipləri kimi vurğulamışdır. Qərb sosiologiyasında bu nəzəriyyənin tərəfdarları O.Şpenqler və A.Toynbi olmuşlar. Onların fikrincə ictimai tərəqqi prosesində bəşəriyyəti birləşdirən yeni sivilizasiya formalaşacaqdır.

Hal-hazırda sosiologiya elmində cəmiyyətin tarixi tipləri dörd növə bölünür:

1. Ovçuluqla, yığıcılıqla məşğul olan cəmiyyət tipi. Onun səciyyəvi cəhəti təbiətlə vəhdətdə olmaqdır. Məsələn, Cənubi - Qərbi Afrikada buşmenlər, Mərkəzi Avstraliyada – aborigenlər. Onlar köçəri həyat sürərək, ovçuluqla, giləmeyvə yığıcılığı ilə məşğuldurlar. Onların olduqca primitiv əmək alətləri vardır, öz əmlaklarını özləri ilə gəzdirirlər. Sosial həyatları qohumluq əlaqələri əsasında qurulur. Belə bir cəmiyyətdə siyasi sistem mövcud deyildir, cəmiyyət isə ağsaqqallar tərəfindən idarə olunur.

2. Bağçılıq cəmiyyəti – ilk dəfə olaraq Yaxın Şərqdə təxminən eramızdan əvvəl 4 min il əvvəl yaranmışdır (Babilistan). Getdikcə insanların davranış üsulu dəyişilir və bu tipli cəmiyyətlər Çindən Avropaya qədər yayılmışlar. Müasir dövrdə onlar əsasən Afrikada, Saharanın cənubunda qalmaqdadırlar. Bu cəmiyyətlər izafi dəyər əldə etmirlər, burada yüksək keyfiyyətli kənd təsərrüfatı sistemi yaradıla bilməz.

3. Aqrar cəmiyyətlər. Bu cəmiyyətlər Qədim Misirdə eramızdan əvvəl birinci minillikdə yaranmışdır. Burada işçi qüvvəsi kimi heyvanlardan istifadə edilmişdir. Bu da kənd təsərrüfatının məhsuldarlığını artırmış və bu kimi cəmiyyətlər kənd əhalisinin tələb olunandan artıq məhsul əldə etməsinə şərait yaratmışdır. Kənd təsərrüfatında izafi dəyərin əmələ gəlməsi şəhərlərin, sənətkarlığın və ticarətin yaranmasına təkan verdi. Aqrar cəmiyyəti əsasında dövlət, özünün bürokratik aparatı və ordusu ilə meydana gəldi, ilk pul sistemi yarandı, yazı kəşf edildi, ticarət genişləndi. Aqrar cəmiyyəti şəraitində, cəmiyyətin siyasi təşkilində daha mürəkkəb formaların yaranması baş verdi. Qan qohumluğu əlaqələri cəmiyyətdə yeni sosial struktur ilə tədricən əvəz edildi, lakin siyasi həyatda onlar bu gün də vacib rol oynayırlar. Burada mühüm mülki və hərbi vəzifələr irsən atadan oğula keçirdi. Lakin aqrar cəmiyyətlərdə əsas istehsal vahidini daim ailə təşkil edirdi.

4. Sənaye cəmiyyəti. Bu tipli cəmiyyətlər İngiltərədə XVIII əsrin sonunda sənayeləşmə prosesinin təsiri nəticəsində yaranmışlar. Bu proses göstərdi ki, cəmiyyətin mövcud olduğu müddət ərzində məhsuldar qüvvələr yüksək inkişafa çatmışlar və məşinli istehsalın meydana gəlməsi üçün şərait hazırlanmışdır. O zaman İngiltərədə birinci sənaye inqilabı baş vermişdir və burada başlanan sənaye çevrilişi XIX əsrdə digər Avropa ölkələrinə, Şimali Amerikaya yayılır. Müasir qabaqcıl sənaye cəmiyyətləri Şimali Afrikada, Avropada, Şərqi Asiyanın Yaponiya, Tayvan, Honkonq, Cənubi Koreya kimi ölkələrində XX əsrdə yaranmışlar. Digər ölkələrdə sənayeləşmə prosesi bu gün də getməkdədir.

Sənaye cəmiyyətlərinin inkişafında yeni enerji mənbələrinin tapılmasının xüsusi rolu olmuşdur. Sənaye cəmiyyətində istilik, elektrik, nüvə, günəş, və s. enerjisindən istifadə edilir.

Sənaye cəmiyyətlərində ailənin rolu zəifləyir, onun bəzi funksiyaları itirilir. Yeni şəraitdə bu funksiyaları digər sosial institutlar həyata keçirir. Məsələn, sosiallaşma prosesi, təhsil institutu və s.

Beləliklə, cəmiyyətin tarixi tiplərinin öyrənilməsi bir daha göstərdi ki, insanlar öz maddi və mənəvi tələbatlarını ancaq təşkil olunmuş birgə fəaliyyət şəraitində həyata keçirə bilirlər. Cəmiyyət vasitəsi ilə sosial institutlar insan fəaliyyətini sabitləşdirir, bu da müxtəlif davranış modellərini formalaşdırır.

3. CƏMIYYƏTİN İNKİŞAFI VƏ FƏALİYYƏTİNİN SOSIAL QANUNLARI

İctimai qanun – obyektiv mövcud olan, daim təkrar olunan, ictimai həyatda və ya müəyyən tarixi dövrdə hadisələrin mövcudluq əlaqəsi prosesinə deyilir. İctimai qanunun kəşfi cəmiyyətin inkişafının təbii-tarixi proses kimi təsvirinə geniş imkan yaratdı. İctimai proseslərin elmi əsasda idarə edilməsi üçün şərait yaradır.

Fəaliyyət sahəsindən asılı olaraq qanunlar ən ümumi (universal) və ümumi-spesifik qanunlara bölünürlər. Bəzən əsas və qeyri - əsas, fundamental və törəmə qanunlar da meydana çıxır. Universal qanunlarda bütün anlayışlar ən ümumi xarakter daşıyırlar, spesifik qanunlar isə həqiqətin məhdud sahələrinə aiddirlər. Onlar insanların cəmiyyətdə ictimai – tarixi fəaliyyətini öyrənir və obyektiv xarakterə malikdirlər.

Sosial qanunlar müxtəlif fərdlər və sosial toplular arasında münasibətləri müəyyən edərək onların fəaliyyətində ifadə olunur. Bu xalqlar, millətlər, siniflər, şəhər və kənd, cəmiyyət və sosial təşkilat, cəmiyyət və əmək kollektivi, cəmiyyət və ailə, cəmiyyət və şəxsiyyət arasında olan münasibətlərdir.

Sosial qanunlar cəmiyyətdə baş verən hadisə və proseslərin təbii inkişafı nəticəsində yaranırlar. İctimai-iqtisadi formasiyalarda fəaliyyət göstərən qanunları aşağıdakı iki tipə ayırmaq olar :

1. Struktur-funksional qanunlar və qanuna uyğunluqlar. Onlar cəmiyyətin ictimai həyatının müxtəlif tərəflərinin fəaliyyətini əks etdirirlər.
2. Genetik qanunlar və qanuna uyğunluqlar, onlar isə cəmiyyət həyatının müxtəlif tərəflərinin inkişafı ilə sıx əlaqədəirlər.

Deməli, cəmiyyətin elmi dərkedilməsinin vacib metodları struktur-funksional və genetik metodlardır.

İctimai – iqtisadi formasiyanı təşkil edən hissələrin, onun element və üsullarının zaman daxilində dəyişdirilməsi, əlaqələrinin qaydaya salınması, onların strukturu və ardıcıl təsiri inkişaf - qanun xarakterini daşıyır. İnkişaf o zaman baş verir ki, ardıcıl götürülmüş iki obyektin vəziyyəti keyfiyyətə və əhəmiyyətli surətdə dəyişir, yəni bir keyfiyyət strukturundan digər keyfiyyət strukturuna keçid baş verir.

İnkişaf qanunları sosial hadisələr arasına funksional asılılıq gətirir və cəmiyyətdə dəyişikliklər üçün şərait yaradır. Məsələn, insanların siyasi-praktiki fəaliyyəti yüksəldikcə cəmiyyət işlərinin idarə edilməsində siyasi mədəniyyətin əhəmiyyəti artır, tərbiyə işinin təşkilinin keyfiyyəti yüksəldikcə cəmiyyətdə əxlaqi-psixoloji iqlim təkmilləşir.

Cəmiyyətin inkişafı obyektiv inkişaf qanunları əsasında, onun müxtəlif tərəflərinin qarşılıqlı əlaqəsi prosesində həyata keçirilir. Bu inkişaf məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin, iqtisadi, sosial, mədəni və mənəvi münasibətlərin, ictimai şüur və ictimai varlığın qarşılıqlı təsirini nəzərdə tutur. Hal – hazırda cəmiyyətdə iqtisadi sahədə gedən dəyişikliklər, bazar iqtisadiyyatının formalaşması prosesində onun sosial strukturu dəyişir,

müxtəlif sosial təbəqə və qrupların qarşılıqlı əlaqələri yeniləşir. Bu strukturların dəyişilməsi, yeniləşməsi siyasi və hüquqi təşkilatların vəziyyəti və fəaliyyətinə təsir göstərir.

İctimai şüur anlayışının özü də dəyişir, çünki həyatı şüur müəyyən etmir, əksinə həyat şüuru müəyyən edir. İstehsal üsulunun dəyişdirilməsi hər bir cəmiyyətin tədricən sosial, siyasi, ideoloji dəyişdirilməsini tələb edir. Cəmiyyət təcrid olunmuş formada mövcud ola bilməz. Ölkələr digər qonşu dövlətlərlə, cəmiyyətlərlə, regional təşkilatlarla, dünya bazarları ilə yüzlərlə əlaqə formaları ilə birləşir.

Bütövlükdə dünyada gedən proseslər hər bir cəmiyyətin inkişafına təsir göstərdiyi kimi, Azərbaycan cəmiyyətində də öz əksini tapır. Mənəvi cəhətdən hər bir cəmiyyətin vətəndaşlarının sosial-etnik, ixtisas, yaş, din mənsubiyyətindən asılı olmayaraq azad, firavan, demokratik cəmiyyətdə yaşamağa haqqı vardır.

İctimai qanunlar əsasında baş verən sosial dəyişikliklər ictimai inkişafın sosial məqsədi rolunda çıxış edir. İnsan özünün sosial fəaliyyəti prosesində onu əhatə edən dünyanı, özü-özünü obyektiv qanunlar əsasında dəyişdirir. Bu proses insanın şüur və iradəsindən asılı olmayaraq baş verir, yəni obyektiv qanunlar əsasında həyata keçirilir.

İfadə olunma üsuluna görə qanunları dinamik və statik qanunlara bölmək olar.

Dinamik qanunlar – sosial dəyişmələrin istiqamətlərini, amillərini və formalarını müəyyən edərək, konkret şəraitin ardıcıl hadisələri arasında bir mənalı əlaqəni şərt kimi qeyd edir. Dinamik qanunlar əsasında gələcəyin dəqiq proqnozları verilir.

Statik qanunlar – sosial hadisələri qəti şəkildə şərtləndirmir, təyin etmir, məlum sosial hadisələrin sabitliyini saxlamaqla dəyişmələrin əsas istiqamətlərini, meyllərini əks etdirir. Statik qanunlar əsasında müəyyən ehtimallar irəli sürülür.

Sosial qanunlar özlərini böyük insan kütlələrinin fəaliyyəti kimi göstərir, çünki sosial fəaliyyətin özü bu və ya digər tələbatların ödənilməsinə sərf edilir. Nəzərə alınmalıdır ki, bu kimi fəaliyyət müxtəlif quruluşlu və inkişaf səviyyəsi olan cəmiyyətlərdə, bir - birindən fərqli olan həyat səviyyəsi şəraitində baş verir. Bu qanunların fəaliyyətini müxtəlif, bir - birindən fərqlənən vəziyyətə görə ləngitmək, zəiflətmək, gecikdirmək mümkündür.

Müasir dövrdə bir sıra dövlətlərdə cəmiyyətin inkişafında islahatlar baş verir. Təsadüfi deyildir ki, 1990-cı ildə keçirilən XII Ümumdünya sosioloji konqresinin gündəliyində əsas və qabaqcıl ideya kimi **postmodernizm cəmiyyəti** konsepsiyası diqqət mərkəzində durmuşdur. Bu konsepsiya böyük alman sosioloqu Maks Veberin cəmiyyətin iki tipi haqqında nəzəriyyəsinin inkişaf etdirilməsinin davamı idi. M.Veber vaxtı ilə iki tip cəmiyyəti göstərmişdir: ənənəvi və modernist. **Ənənəvi cəmiyyətdə** – insanların fəaliyyəti, əxlaqı ənənə ilə təşkil edilir. Burada «bizdən əvvəlkilər kimi fəaliyyət göstər» prinsipi işlədilir.

Modernist cəmiyyətdə isə insan fəaliyyəti əxlaqi, düşüncə və səmərəlilik prinsipləri ilə nizama salınır.

Qərb sosioloqlarının çoxu (D.Bell, K.Kan, U.Braun, A.Toffler və s.) bu gün postmodernizm cəmiyyətinin formalaşdığını sübut etməyə çalışırlar.

Postmodernizm cəmiyyətində insan əxlaqının əsasını fərdin, kollektivin, xalqın mənafeyi, onların qarşısına qoyulan məqsədlər və onlara nail olmaq üçün hansı üsullardan istifadə edəcəkləri durur.

Elmi-texniki potensialın sivil yolla istifadə olunması qlobal iqtisadi, sosial, mədəni, ekoloji və s. problemlərin bəşər cəmiyyətinin xeyrinə istifadəsi üçün əlverişli şərait yaradır. Cəmiyyətlər, xalqlar, insanlar arasında müasir texnologiyalara əsaslanan əlaqələr daha da genişlənir və dərinləşir.

Cəmiyyət haqqında elm – ümümləşdirilmiş, təkmilləşdirilmiş və faktlarla əsaslandırılmış biliklər əsasında formalaşır. Sosiologiya elmi insanların cəmiyyətdə birgə yaşaması qanunlarını öyrənir, cəmiyyəti vahid sistem kimi izah edir.

4-CÜ MÖVZU

SOSIOLOJİ TƏDQIQATLARIN METODOLOGİYASI VƏ METODİKASI

1. SOSIOLOJİ TƏDQIQATLAR VƏ ONLARIN NÖVLƏRİ

Sosiologiya elminin strukturunda üç mühüm səviyyə fərqləndirilir: ümumsosioloji nəzəriyyə, xüsusi sosioloji nəzəriyyələr (yaxud orta səviyyəli nəzəriyyələr) və sosioloji tədqiqatlar. Sonuncunu həmçinin empirik, tətbiqi, xüsusi və yaxud konkret tədqiqatlar da adlandırırlar. Sosiologiya elminin hər üç səviyyəsi bir-birini tamamlayaraq sosial hadisələrin və proseslərin öyrənilməsi zamanı elmi surətdə əsaslandırılmış nəticələr əldə olunmasına köməklik göstərir.

Gündəlik həyatda cəmiyyət qarşısına çoxlu sayda müxtəlif səpgidə suallar çıxır ki, onların cavablarının tapılması xüsusi tədqiqatlar aparılması sayəsində mümkündür. Sosioloji tədqiqatlar əks əlaqə mexanizminin fasiləsiz işini təmin etməklə yanaşı, həmçinin statistik məlumatları insanların mənafeləri, maraqları, əhval - ruhiyyələri, idealları, planları haqqında konkret məlumatlarla zənginləşdirir. Bundan əlavə, sosioloji tədqiqatlar insanların əmək, məişət və istirahət şəraitinə münasibətləri barədə mənəvi-psixoloji mühit haqqında da təsəvvür yaradılmasına kömək edir. Sosioloji tədqiqatların təşkili və aparılması gərgin əmək tələb edir. Bu, hər şeydən əvvəl tədqiqatın əsaslı surətdə hazırlanması deməkdir. Sosioloji tədqiqatların hazırlanması müxtəlif işlərin görülməsini, elmi prosedurların və əməliyyatların həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Tədqiqatın etibarlı nəzəri əsasını təmin etmək, onun ümumi məntiqini müəyyən etmək, məlumatların toplanması qaydalarını hazırlamaq və tədqiqat qrupunu formalaşdırmaq lazımdır.

Hər bir sosioloji tədqiqatın məqsədi cəmiyyət həyatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən problemin təhlilini verməkdən ibarətdir. Sosioloq təkcə problemin şərhini ilə kifayətlənməməli, onun hətta sabahkı gün üçün inkişaf perspektivlərini də müəyyən etməlidir. Sosioloji tədqiqatlara müraciyyət olunmanın əsas səbəblərindən biri budur ki, cəmiyyətin geniş, məzmunlu və aktual informasiyaya daim ehtiyacı vardır. Bu informasiya əsasən fərdlər, qruplar, kollektivlər arasındakı münasibətlərin mexanizminin araşdırılmasına, onların daxilində gedən prosesləri nəzarətdə saxlamağa köməklik göstərir. Bunların nəzərə alınmaması müəyyən şəraitdə çox kəskin şəkildə özünü büruzə verə, sosial idarəetmə proseslərini poza bilər.

Lakin bunu da qeyd etmək lazımdır ki, sosioloji tədqiqatın təşkili və aparılması xüsusi məqsədə çevrilməməlidir. Çünki, onun rolu və əhəmiyyəti, habelə imkanları nə qədər geniş olsa da, o yalnız sosial informasiya əldə olunmasının vasitələrindən biri kimi çıxış edir. Lakin sosioloji tədqiqatları bütün problemlərin həlli üsulunun tapılması vasitəsi də hesab etmək olmaz.

Mütəxəssis sosioloqların fikrincə, sosioloji tədqiqatlar ardıcıl şəkildə təşkil olunmuş metodoloji, metodiki və təşkilati-texniki prosedurların məcmusu olub yalnız öyrənilən sosial obyekt haqqında dəqiq məlumat əldə olunması məqsədinə xidmət edir.

Hər bir sosioloji tədqiqatda üstünlük metodologiyaya verilir. **Metodologiya** yunan sözlərinin birləşməsindən əmələ gələrək ***yeni bilik*** əldə olunması üsulu kimi başa düşülür.

Elmi ədəbiyyatda metodologiya və nəzəriyyə anlayışları arasında nisbət haqqında mübahisələr sənətimizdə bilmir. Çünki onların arasında sərhəd qoyulması müəyyən çətinliklərlə bağlıdır. Onların arasında əsas prinsipial fərq burasındadır ki, **nəzəriyyə** bu və ya digər

hadisəni qiymətləndirərək **nəvi**, hansı konkret problemi tədqiq etmək zərurətini irəli sürür, metodologiya isə **necə** tədqiq etmək üsullarını göstərir.

Sosioloji tədqiqatlar – idraki proses olub sosioloji biliklərin iki səviyyəsini aşkara çıxarır: nəzəri-metodoloji və empirik səviyyələr. O, induktiv və deduktiv təhlil metodlarını özündə təcəssüm etdirir.

Sosioloji tədqiqatların təşkili və aparılması dörd əsas mərhələdən keçir:

Birinci mərhələ tədqiqata hazırlığı nəzərdə tutur. Buraya məqsədin, proqramın, planın düşünülməsi, tədqiqat müddətinin, informasiyanın təhlil edilməsi üsullarının müəyyən edilməsi və s. daxildir.

İkinci mərhələ ilkin sosioloji məlumatların toplanması prosesindən ibarətdir. Buraya müxtəlif mənbələrdən toplanmış məlumatlar (sənədlərdən çıxarışlar, tədqiqatçının qeydləri, rəyi, soruşulanlardan bəzilərinin fikirləri və s.) aiddir.

Üçüncü mərhələ sosioloji tədqiqatların (anket sorğusu, müsahibə, kontent-analiz və s.) gedişi prosesində toplanmış məlumatların EHM-də işlənmə üçün proqramın hazırlanması və EHM-də işlənməsini nəzərdə tutur.

Dördüncü, sonuncu mərhələ işlənmiş materialın təhlili, tədqiqatın yekunlarına həsr olunmuş hesabatın tərtibi, sifarişçi, yaxud idarəetmə subyekti üçün nəticələrin və təkliflərin hazırlanması mərhələsidir.

Sosioloji tədqiqatın növləri qoyulan məqsəd və vəzifələrin xarakteri ilə, sosial proseslərin təhlilinin dərinliyi və s. ilə müəyyən olunur. Buna müvafiq olaraq sosioloji tədqiqatların üç əsas növünü fərqləndirirlər: **axtarış**, **təsviri** və **analitik**.

- 1. Axtarış** sosioloji tədqiqatların ən sadə növü olub ən məhdud dairəli vəzifələrin həlli yollarının toplanmasına yönəlmişdir. O, adətən 20-100 nəfəri əhatə edən anket sorğusunu nəzərdə tutur. Axtarış tədqiqatı zamanı əsasən problemin dərinədən öyrənilməsi baş verir. Bu işin gedişi zamanı məqsədlər dəqiqləşdirilir, fərziyyələr irəli sürülür, vəzifələr formulə edilir. Bu tədqiqat o zaman aparılır ki, problem ya az öyrənilmişdir, ya da ki, ümumiyyətlə tədqiq olunmamışdır. Axtarış tədqiqatı operativ sosial məlumatın əldə olunmasına imkan verir.
- 2. Təsviri tədqiqatlar** sosioloji təhlilin daha mürəkkəb növü kimi çıxış edir. Onun köməyi ilə öyrənilən sosial obyekt haqqında bütöv təsəvvür yaradan empirik məlumatlar əldə olunur. Bu cür tədqiqatlar o zaman aparılır ki, təhlil obyektinə böyük səciyyələrin məcmusu olub müxtəlif peşədən, yaş qrupundan, peşə səviyyəsindən olan insanları birləşdirən kollektiv olsun. Bu tədqiqat zamanı empirik məlumatların toplanmasında bir və ya bir neçə metodun köməyindən istifadə olunur. Bir neçə metoddan istifadə sayəsində əldə olunan məlumatlar daha dolğun və düzgün olur, daha dərin elmi nəticələr əldə olunması və əsaslandırılmış təkliflər irəli sürülməsi üçün imkan yaranır.
- 3. Analitik tədqiqatlar** sosioloji tədqiqatların ən ciddi növü hesab olunur. O, təkcə öyrənilən hadisə və proseslərin elementlərinin təsviri ilə kifayətlənməyərək həmçinin onların əsasında dayanan səbəbləri də aşkara çıxarmağa imkan verir. Təsviri tədqiqatlar öyrənilən hadisənin səciyyəvi cəhətləri arasında əlaqəni axtardığı halda analitik tədqiqatlar bu əlaqələrin səbəblərini aşkara çıxarmağa yönəlmişdir. Analitik tədqiqatlar bu və ya digər sosial hadisəni şərtləndirən çoxlu amillərin məcmusunu öyrənir. Adətən bu amilləri əsas və qeyri-əsas, daimi və müvəqqəti, nəzarət olunan və nəzarətdən kənar və s. adlandırırlar. Analitik tədqiqatlar kompleks xarakter daşıyır və özündən əvvəlki tədqiqat növlərinin məntiqi yekunu kimi çıxış edir.

2. SOSIOLOJİ TƏDQIQATLARIN PROQRAMI

Sosioloji tədqiqatların hazırlanması bəzilərinin düşündükləri kimi anketin tərtibindən deyil, proqramın tərtibindən başlanır. Tədqiqat proqramının elmi surətdə tərtibi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki tədqiqatın nəticələri xeyli dərəcədə bu sənədin səviyyəsindən asılıdır. Proqram sosioloqun həyata keçirdiyi prosedurların (informasiyanın toplanması, işlənməsi və təhlili) nəzəri-metodoloji əsasını təşkil edir. Sosioloji tədqiqat proqramı özündə aşağıdakı cəhətləri birləşdirir:

1. Problemin, tədqiqat obyektinin və predmetinin müəyyən edilməsi.
2. Tədqiqatın xarakterinin, məqsəd və vəzifələrinin müəyyən edilməsi.
3. Əsas anlayışların irəli sürülərək izahının verilməsi.
4. Əməli fərziyyələrin irəli sürülməsi.
5. Tədqiqatın strateji planının hazırlanması.
6. Respondentlərin seçilməsi planının tərtibi.
7. Məlumatların toplanması metodlarının təsviri.
8. Məlumatların təhlili sxeminin təsviri.

Proqramda nəzəri (metodoloji) və metodiki (prosedur) bölmələri fərqləndirmək olar. Bunlardan birincisinə problemin qoyuluşundan tutmuş respondentlərin seçilməsinə qədər olan cəhətlər, ikincisinə isə məlumatların toplanması, işlənməsi və təhlili aiddir. Birinci bölmə sosioloqdan əsaslı nəzəri hazırlıq tələb edir. O, tədqiqat obyektini məntiqi təhlilə məruz qoymağı bacarmalıdır.

Proqramın ikinci bölməsi ilkin sosial informasiyanın toplanması metodlarının səciyyəsinə müəyyən edir.

Sosioloji tədqiqat planının tərtibinə çox ciddi yanaşılması tədqiqat prosesində və nəticələrin təhlili zamanı səhvlərdən yan keçməyə imkan verir.

Sosioloji nəzəriyyənin işlənilib hazırlanması və faktiki materialın toplanması bir-birinə paralel surətdə gedən proseslər olmayıb üzvi vəhdət təşkil edir. Buna görə də sosioloji tədqiqat proqramı aşağıdakı iki əsas suala cavab verməlidir:

1. Sosiologiyanın ilkin nəzəri müddəalarından necə konkret tədqiqatlara keçməli və onları tədqiqat vasitələrinə çevirməli?
2. Toplanmış empirik materiallar əsasında yenidən elə nəzəri ümumiləşdirmələr aparmalı ki, tədqiqat təkcə əməli təkliflərin irəli sürülməsi ilə kifayətlənməsin, həmçinin nəzəriyyənin özünün sonrakı inkişafı üçün əsas rolunu oynasın.

Sosioloji tədqiqatlar üçün müəyyən edilən **elmi problem** sosial sistemlərin fəaliyyəti və inkişafı prosesində meydana gələn ziddiyyətləri, problemlə sosial şəraiti bu və ya digər dərəcədə dəqiq əks etdirməlidir.

Elmi problemdə cəmiyyətin müəyyən praktiki fəaliyyətə olan tələbatı barədə məlumatlı olması ilə bu fəaliyyətin yolları və vasitələrinin aşkara çıxarılması arasındakı ziddiyyət öz əksini tapır. Elmi problemin qoyuluşu müəyyən sosial sahənin öyrənilməmiş sferasının araşdırılmasını nəzərdə tutur. Sosial problemlər o qədər rəngarəngdir ki, onların bir çoxunun həlli məlum biliklər çərçivəsində mümkün olmur. Buna görə də onların həlli müəyyən nəzəri (fundamental) və tətbiqi tədqiqatların həyata keçirilməsini tələb edir. Nəticədə elmi-nəzəri ümumiləşdirmələr aparmaq və əməli tövsiyələr irəli sürmək mümkün olur. Bəzən nəzəri sosioloji tədqiqatlar çox tez əməli təkliflər irəli sürməyə imkan vermədiyi üçün tətbiqi sosiologiyaya praktiki tövsiyələr hazırlamaq üçün köhnə biliklərin köməyindən istifadə edir.

Lakin çox vaxt köhnə biliklər kifayət etmədiyi üçün sosioloji tədqiqatlar qarışıq xarakterli olur: o, həm əməli, həm də elmi-nəzəri problemləri həll edir. Məsələn, kadrların iş yerini tez-tez dəyişməsi problemi tədqiq olunarkən sosioloji tədqiqatlar bir tərəfdən problemi yaradan səbəbləri aşkara çıxarmağa, digər tərəfdən isə həmin səbəbləri aradan qaldırmağa imkan verən yolları tapmağa yönəlmişdir. Birinci halda diqqət mərkəzində problemin elmi aspekti, ikinci halda isə onun praktiki aspekti dayanır.

Sosioloji tədqiqatların nəzəri, yaxud tətbiqi xarakter daşması onun məqsədi ilə müəyyən olunur. Buna görə də proqram aşağıdakı suala dəqiq cavab verməlidir: tədqiqat hansı problemin həllinə və hansı nəticələrin əldə olunmasına həsr olunmuşdur?

Sosioloji tədqiqatların məqsədi tədqiqatçılara və yaxud sifarişçi müəssisəyə tam aydın olmadıqda tədqiqatın yekunları barədə fikir ayrılıqları meydana gələ bilər. Buna görə də, münaqişədən yan keçmək və sosioloji tədqiqatların kompleks xarakterini qoruyub saxlamaq üçün əsas və ikinci dərəcəli vəzifələri müəyyən etmək lazımdır. Əsas vəzifələr tədqiqatın məqsədlərinə, ikinci dərəcəli vəzifələr isə gələcək tədqiqatların hazırlanması, metodiki vəzifələrin həlli, əməli fərziyyələrin yoxlanması işinə xidmət edir.

Sosioloji tədqiqatların **obyektini** - insan birlikləri, onların sosial institutlar tərəfindən təşkil olunan fəaliyyəti və bu fəaliyyətin həyata keçirdiyi şərait təşkil edir. Obyekt tədqiqatçıdan asılı olmayaraq müstəqil şəkildə mövcud olduğu halda tədqiqatın **predmeti** əksinə, tədqiqatçı tərəfindən formulə edilir. Predmet obyektin öyrənilmək üçün ayrılan tərəfinə deyildir. Sosioloji nəzəriyyə və sosial praktika nöqtəyi-nəzərindən obyektin mühüm tərəfini təşkil edən cəhət ön plana çəkilməlidir. Deməli, hər bir obyekt müxtəlif tədqiqat predmetlərinə malikdir. Bu isə, onun obyektin hansı tərəfini əks etdirməsindən, məqsədindən, hansı problemin həllinə yönəlmiş olmasından asılıdır.

Məsələn, miqrasiya proseslərinin tədqiqi zamanı tədqiqatın obyektini kimi müxtəlif ərazi vahidləri seçilə bilər. Tədqiqatın predmeti isə əhalinin bir yerdən başqa yerə köçməsi – miqrasiya prosesidir. Tədqiqat məqsədi – miqrasiya proseslərinin optimallaşdırılmasından ibarətdir. Vəzifə isə, bu optimallaşmanın yollarının tapılması (tətbiqi tədqiqatlar) və əhalinin miqrasiyasının qanunauyğunluqlarını müəyyən etməkdir (nəzəri tədqiqatlar).

Sosioloji tədqiqatlarda eyni bir obyektini müxtəlif cür təsvir etmək mümkündür. Bu, hər dəfə tədqiqatın problemi və məqsədləri ilə müəyyən olunur. Hansı elementlərin və əlaqələrin aşkar olunmasından asılı olaraq onların qeydə alınması vasitələrinin seçimi baş verir, yəni məlumatların toplanması və təhlili metodikası və texnikası müəyyən olunur.

Tədqiqatlar nəticəsində əldə olunmuş empirik məlumatlar reallıq haqqında yeni biliklər verir. Empirik məlumatlar dərk olunur, sosioloji nəzəriyyəyə daxil edilməklə onu təkmilləşdirir.

Sosioloji tədqiqatlarda **fərziyyələr** sosial obyektlərin strukturu, bu obyektləri yaradan element və əlaqələrin xarakteri, onların fəaliyyəti və inkişafı haqqında əsaslandırılmış elmi gümanlardan ibarətdir. Elmi fərziyyə öyrənilən obyektin ilkin təhlili əsasında irəli sürülə bilər. Fərziyyələrin doğru, yaxud yanlış xarakter daşması yalnız empirik sosioloji tədqiqatlar yolu ilə aşkara çıxarılır. Aparılan təcrübələr fərziyyəni təsdiq etdikdə o, nəzəriyyənin tərkib hissəsinə çevrilir.

Nəzəri və tətbiqi tədqiqatlar arasında kəskin səddlər qoymaq olmaz. İstənilən nəzəri tədqiqatı tətbiqi tədqiqatlar səviyyəsinə qədər inkişaf etdirmək olar. Lakin heç də hər cür tətbiqi tədqiqatlardan nəzəri nəticələr əldə etmək mümkün olmur.

Sosioloji tədqiqat proqramının ən mühüm tərkib hissələrindən birini **anlayışların məntiqi təhlili** təşkil edir. Proqramın bu bölməsində metodoloji prosedurlar tərtib olunur. Bu prosedurların əsas məqsədi tədqiqatda istifadə olunan əsas anlayışların məntiqi nizamını

qurmaqdan ibarətdir. Anlayışlar da əsas və qeyri-əsas ola bilər. Əsas anlayışlar tədqiqatın predmetinin müəyyən edilməsində aparıcı rol oynayırlar.

Anlayışların məntiqi təhlili onların məzmunu və strukturunun dərinə və dəqiq izah olunmasını tələb edir. Bu elementlərin və əlaqələrin təhlili öyrənilən sosial hadisənin vəziyyəti haqqında (dinamikası, statikliyi) bütöv təsəvvür yaratmağa imkan verir.

Yuxarıda göstərilən amillər sosioloji tədqiqat proqramının məzmun səciyyəsinə xəbər verir ki, bu da son nəticədə müvəffəqiyyəti təmin edir.

3. ƏSAS NƏZƏRİ PROSEDURLAR VƏ TƏDQIQAT PLANI

Sosioloji tədqiqatların ilkin mərhələsinin ən mühüm vəzifələrindən biri sosial obyektin hipotetik təsvirini verməkdən, yəni onu sistemli təhlil mövqeyindən təsvir etməkdən ibarətdir. Bu, tədqiqatın əvvəlində öyrənilən obyekt üçün xarakterik olan elementlərin və əlaqələrin qeydə alınması deməkdir.

Adətən sosial obyekt iki aspektdən nəzərdən keçirilir:

- a) Tamın tərkib hissəsi kimi;
- b) Ayrı-ayrı hissələrdən ibarət olan tam kimi.

Birinci halda o, daha geniş sistemin elementi olub özünün xarici əlaqələri ilə, ikinci halda isə o, yalnız özünün daxili əlaqələri ilə səciyyələnir.

Elmi tədqiqatların spesifikasiyası obyektin, onu təşkil edən element və əlaqələrin məcmusu kimi hipotetik modelinin yaradılmasını tələb edir. Sistemli təhlil metoduna əsaslanmaqla sosioloq öz fikrində tədqiqat obyektini hissələrə bölərək onun elementlərini, daxili və xarici əlaqələrini, strukturunu müəyyən edir, obyektin mövcudluğu və inkişafı mexanizmləri barədə gümanlar irəli sürür.

Obyektin sistemli təhlili tədqiqat predmetinin müəyyənlişməsinə, habelə əməli fərziyyələrin irəli sürülməsinə imkan verir. Çox vaxt bu üç prosedura – yəni sistemli təhlil, anlayışların izahının verilməsi və fərziyyələrin irəli sürülməsi eyni zamanda baş verir. Buna görə də onları sosioloji tədqiqatların mərhələləri deyil, hissələri adlandırırlar.

Öyrənilən obyekt haqqında gümanların məzmunundan asılı olaraq *təsviri* və *izahedici* fərziyyələr irəli sürülür.

Təsviri fərziyyələr öyrənilən obyektin strukturu və funksional əlaqələri haqqında gümanlardan ibarətdir. Onlar həmçinin sosial obyektin təsnifat səciyyəsinə də aid oluna bilər. ***İzahedici*** fərziyyələr isə öyrənilən obyektin eksperimental yoxlama tələb edən səbəb-nəticə əlaqələri haqqında gümanlardır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələrindən, öyrənilən obyekt haqqında biliklərin səviyyəsindən, habelə bir sıra digər amillərdən asılı olaraq hər bir konkret halda sosioloq tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatların ardıcılığını müəyyən edən tədqiqat axtarışı strategiyası hazırlanır.

Öyrənilən obyekt haqqında biliklərin səviyyəsi planın xarakterini müəyyən edir: *axtarış*, *təsviri* və *eksperimental*.

Sosioloji tədqiqatların ***axtarış planı*** o vaxt tərtib olunur ki, problem barədə aydın təsəvvür olmur. Tədqiq olunan sahə barədə müvafiq ədəbiyyatın az olduğu və yaxud ümumiyyətlə olmadığı halda tədqiqat ümumi axtarışdan başlanır. Axtarış tədqiqatı prosesində problem formulə edilir, tədqiqatın vasitələri, onların tətbiqi qaydaları, vəzifələrin mühümlük amilinə görə həlli ardıcılığı müəyyən olunur. Axtarış planı üç əsas iş mərhələsindən keçir: sənədlərin öyrənilməsi, ekspertlərin rəyinin soruşulması, müşahidələrin həyata keçirilməsi.

Axtarış planı üzrə iş problemin dəqiq və aydın sürətdə formulə edilməsi və fərziyyələrin irəli sürülməsi ilə başa çatır.

Sosioloji tədqiqatların ***təsviri planı*** o zaman tətbiq olunur ki, problem haqqında məlum olan biliklər obyektə ayırmağa və təsviri fərziyyələr irəli sürməyə imkan verir. Planın məqsədi bu fərziyyəni yoxlamaqdan və əgər təsdiq olunarsa öyrənilən obyektin dəqiq kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini əldə etməkdən ibarətdir. Burada anlayışların empirik izahı və məlumatların dəqiq qeydə alınması zəruridir. Təsviri plan məlum faktların nizama salınmasına və onların arasında nisbətə müəyyən edilməsinə köməklik göstərir. Bu tədqiqatlar obyektin strukturuna aid olan empirik məlumatların təsnifatının verilməsi ilə yekunlaşır.

Sosioloji tədqiqatların ***eksperimental planı*** o vaxt tətbiq edilir ki, obyekt haqqında biliklər izahedici fərziyyələr irəli sürməyə imkan verir. Planın məqsədi obyektə səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyən etməkdən, onun strukturunu aşkara çıxarmaqdan, habelə obyektin mövcudluğu və inkişafını şərtləndirən səbəbləri açıb göstərməkdən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, eksperimental planın bəzi elementləri faktiki olaraq təsviri planda özünü büruzə verir.

Məsələ burasındadır ki, təsviri plan üzrə iş başa çatdıqdan sonra daha aydın və dəqiq izahedici fərziyyələr meydana gəlir. Burada isə eksperiment aparmaq, yəni təkcə əlaqələrin qeydə alınması deyil, həmçinin onların inkişaf istiqamətini müəyyən etmək üçün də imkan yaranır.

Sosioloji tədqiqatların real təcrübəsində göstərilən hər üç strateji tədqiqat planları ayrı-ayrılıqda, «təmiz» şəkildə mövcud olurlar. Çox vaxt bir tədqiqatda hər üç plan öz əksini tapır: plan axtarışdan başlayır, sonra təsviri fərziyyələrin irəli sürülməsi baş verir, daha sonra isə eksperiment vasitəsi ilə səbəb-nəticə əlaqələri aşkara çıxarılır. Sosioloji tədqiqatlar yalnız məlumatların toplanması işi ilə məhdudlaşmır. Onun əsas və başlıca məqsədi faktların elmi surətdə əsaslandırılmış izahını verməkdən ibarətdir. Bu isə, toplanmış məlumatların əvvəlcədən hazırlanmış konseptual sxem əsasında işlənməsini zəruri edir. Fərziyyəni irəli sürərkən sosioloq eyni zamanda fərziyyəyə əsaslanmaqla materialın necə toplanmasını, işlənməsi və təhlil edilməsini də müəyyən etməlidir.

Materialların işlənmə üçün hazırlanması onun redaktə edilməsini, kodlaşdırılmasını, EHM-ə daxil olunduqdan sonra məlumatların keyfiyyətinə nəzarət edilməsini nəzərdə tutur.

Məlumatların təhlili tədqiqatın həll etdiyi vəzifələrlə və fərziyyələrlə müəyyən olunur.

Hesabat – empirik sosioloji tədqiqatların müəyyən plan əsasında nəticələrinin yekunlaşdırılması formasıdır. O, özündə tədqiqat proqramının bütün hissələrinin təsvirini, istifadə olunmuş nəzəriyyə və metodların xülasəsini, habelə əldə olunmuş məlumatların təsviri və izahını əks etdirməlidir.

5-Cİ MÖVZU

İCTİMAİ RƏYİN SOSİOLOGİYASI

1. İCTİMAİ RƏY VƏ ONUN FORMALAŞMASINDA TƏBLİĞATIN ROLU

Hələ ən qədim zamanlardan başlayaraq mütəfəkkirlər «ictimai rəy» anlayışını diqqət mərkəzində saxlayırlar. İctimai rəyin gücü, tarixi prosesin subyektlərinin fəaliyyətinə onun fəal təsiri heç kimdə şübhə doğurmur. Məsələn, İntibah dövrünün görkəmli mütəfəkkiri N.Makiavelli (1469-1527) özünün məşhur «Hökmdar» adlı əsərində bu fenomenin son dərəcə əhəmiyyətli xarakter daşdığını göstərmişdir. Lakin bizim hazırda nəzərdə tutduğumuz mənada bu anlayışa ingilis dövlət xadimi C.Solsberinin əsərlərində rast gəlinir. 1159-cu ildə Solsberinin çıxışlarının birində bu söz birləşməsi irəli sürüldükdən az sonra digər ölkələrə də keçərək ictimai fikrin mərkəzində dayanır. XVIII əsrin sonlarından etibarən isə ictimai rəy hamı tərəfindən qəbul edilən anlayışa çevrilir.

Klassik alman fəlsəfəsinin dahi nümayəndəsi G.V.Hegel (1770-1831) ictimai rəyin bir sıra struktur elementlərini müəyyən etmişdir:

1. İctimai rəyin mövcud olduğu şərait;
2. İctimai rəyin obyekt (məzmunu);
3. İctimai rəyin daşıyıcısı;
4. Mühakimələrin xarakteri;
5. İctimai rəydə həqiqətlə yalanın əksliyi və vəhdəti, «ümumi» və «xüsusi» rəylərin qarşılıqlı nisbəti,

İctimai həyatın müxtəlif tərəflərinin öyrənilməsi sosiologiyadan istifadəsiz mümkün deyildir. Sosial proseslərin idarə olunmasında, həmçinin ideya-siyasi, mədəni və tərbiyəvi vəzifələrin yerinə yetirilməsində sosiologiyanın rolu və əhəmiyyəti günbəgün artır. İctimai rəyin öyrənilməsində və onun formalaşdırılmasında, təbliğat fəaliyyətinin öyrənilməsində də sosiologiya elminin əvəzsiz xidmətləri vardır. Sosioloji tədqiqatlar ictimai rəyin formalaşmasının bütün obyektiv və subyektiv şərtlərini aşkara çıxırmağa imkan verir.

İctimai rəy-əhalinin istər ölkədə, istərsə də beynəlxalq aləmdə özünü büruzə verən bu və ya digər hadisələrə, obyektə və ya şəraitə olan münasibətidir. Öz mahiyyətinə görə ictimai rəy həmişə bu və ya digər hadisəyə, prosesə adamların verdikləri qiymətlə bağlıdır. Müxtəlif sosial qruplara, təbəqələrə mənsub olan adamların ictimai hadisələrə verdikləri qiymət də onların ictimai vəziyyəti, maraqları və mənafeləri ilə müəyyən olunur.

İctimai rəy nəzəriyyəsində ən mühüm vəzifələrdən biri obyektin və subyektin müəyyən edilməsidir.

Obyekt dedikdə adətən ətraf gərəkliliyin konkret hissəsi, **subyekt** dedikdə isə müəyyən problem haqqında kollektiv rəy yaradan ictimai qrup nəzərdə tutulur.

İctimai rəyin sosiologiyasının predmetini ictimai inkişafın obyektiv və subyektiv amillərinin təsiri altında ictimai rəyin formalaşması qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi, cəmiyyət həyatına onun müxtəlif səviyyələrdə təsirinin tədqiqi təşkil edir. İctimai rəy öz istiqamətinə, intensivliyinə, yayılma dərəcəsinə, sabitliyinə və dinamikliyinə, yetkinliyinə və s. əlamətlərə görə bir sıra keyfiyyət səciyyələrinə malikdir.

İctimai rəy ictimai şüurun real vəziyyətini, cəmiyyətin sosial qrupları və təbəqələrinin mənafeələrini, əhval - ruhiyyəsini, hisslərini əks etdirir. İctimai rəydə bu və ya digər konkret tarixi zamanda ictimai şüurun konkret vəziyyəti təzahür edir.

İctimai rəyin strukturunun aparıcı elementini sosial qiymət təşkil edir. Sosial qiymət subyektin obyektə münasibətinin formalarından birinin təzahürü olub mahiyyəti bundan ibarətdir ki, subyekt obyektin özünə, yaxud onun ayrı-ayrı tərəflərinin öz meyarlarına müvafiqliyini müəyyən edir.

Sosioloji tədqiqatlar sübut edir ki, ictimai rəyin formalaşması kortəbii və xaotik proses olmayıb, məqsədyönlü şəkildə təşkil olunan tədbirlər kompleksindən ibarətdir. Bu tədbirlər kompleksinə hər şeydən əvvəl təbliğat və təşviqat işi, habelə kütləvi informasiya vasitələrindən geniş istifadə olunması daxildir.

Sosiologiya təbliğat işi üçün müəyyən cəhətdən sistemləşdirilmiş faktiki material verməklə kifayətlənməyərək eyni zamanda onun üçün metodologiya rolunu oynayır, çünki o, sosioloqu faktların aşkara çıxarılması və sistemləşdirilməsi üsulu ilə, həmin faktların elmi təhlili prinsipləri ilə silahlandırır. Bu işə təbliğatı daha əyani və canlı edir, kütlələrdə inam yaradılması funksiyasını həyata keçirməyə imkan verir.

Təbliğat anlayışı müasir fəlsəfi və sosioloji ədəbiyyatda bir neçə mənada işlədilir. Ən geniş mənada təbliğat xüsusi sosial fəaliyyət növü kimi biliklərin, ideoloji, mədəni sərvətlərin və informasiyanın yayılması vasitəsi ilə adamlarda müəyyən baxışların və təsəvvürlərin formalaşdırılması kimi başa düşülür. Bir qədər məhdud (dar) mənada təbliğat kütlələr içərisində müəyyən siniflərin, partiyaların və dövlətlərin ideologiyası və siyasətinin yayılması sahəsində fəaliyyət hesab edilir. Təbliğatın məzmununa, onun metodlarına, istiqamətinə və məqsədlərinə ideologiya müəyyənedici təsir göstərir. Buna görə də ideoloji şərtlənmə təbliğatın fundamental xarakterinə çevrilir.

İdeologiyayı sinfi özünüdərkətmənin xüsusi növü hesab edən tədqiqatçılar onu insanların ictimai varlığını əks etdirən baxışların və ideyaların, nəzəriyyə və konsepsiyaların sistemi kimi qəbul edirlər. Sosial qruplara, təbəqələrə, siniflərə və bütövlükdə cəmiyyətə təbliğat işinin təsirinin səmərəliliyinin keyfiyyət meyarı ictimai rəyin öyrənilməsinin köməyi ilə müəyyən olunan ictimai şüurun istiqamətidir. Bütövlükdə işə təbliğatın səmərəliliyinin əsas göstəricisi adamların şüur səviyyələrinin və sosial fəallıqlarının səviyyəsinin yüksəlməsidir. Təbliğatın məzmunu, onun kütlələrə təsiri konkret tarixi şəraitdən və yerinə yetirdiyi vəzifədən asılıdır. Eyni zamanda təbliğatın səmərəliliyinin, operativliyinin və fəallığının təmin edilməsinin mühüm şərtlərindən biri sosioloji materiallardan geniş istifadə olunmasıdır. Məhz sosioloji tədqiqatların nəticələrini öyrənməklə ictimai həyat fəaliyyətinin problemlərinin potensial ziddiyyətlərini, çatışmazlıqlarını vaxtında görmək və qarşısını almaq mümkün olur.

İctimai rəy və ictimai şüur mürəkkəb qarşılıqlı əlaqə və münasibətdədirlər. Bəzi alimlərin fikrincə ictimai şüur real ictimai varlığı, tarixi prosesi əks etdirən baxışların, ideyaların, nəzəriyyələrin məcmusudur. Buna görə də ictimai şüurun strukturu çox mürəkkəbdir. Buraya siyasi ideyalar, hüquqi şüur, elm, incəsənət, din, fəlsəfə, ekologiya və s. daxildir. Bu formalardan hər biri öz inkişafına, gerçəkliyi əks etdirmə üsuluna və s. görə bir-birindən fərqlənirlər. Buna görə də ictimai rəyi ictimai şüurun formalarının heç biri ilə eyniləşdirmək olmaz. Çünki ictimai rəy sosial birliklərin ictimai həyatın problemlərinə münasibəti olub əvvəlcə özünü emosiyalarda və mühakimələrdə, sonra işə fəaliyyətdə biruzə verir. Bununla belə ictimai şüurun müxtəlif formaları ictimai rəyin formalaşmasına müxtəlif aspektlərdən təsir göstərir.

Sosioloqlar tərəfindən kütləvi şüur aşağıdakı dörd aspekt üzrə nəzərdən keçirilir:

1. **İntellektual** aspekt. Ölkənin beynəlxalq və daxili həyatı haqqında məlumatlı olmaq.
2. **Emosional** aspekt, yəni sosial proseslərə, hadisələrə, daxili və beynəlxalq problemlərə münasibət bildirmək, qiymət vermək.

3. **İradə** aspekti, yəni müəyyən fəaliyyət növü ilə məşğul olmağa, hər bir konkret halda konkret addım atmağa hazır olmaq.

4. **Davranış** aspekti, yəni real hərəkət, iş və davranış nümayiş etdirmək.

Kütləvi şüur haqqında tam təsəvvür yalnız yuxarıda göstərilən aspektləri öyrənməklə formalaşa bilər. Onlardan hər hansı birinin ideallaşdırılması və ya əhəmiyyətinin azaldılması düzgün olmayan ümumiləşdirmələrə və nəticələrə gətirib çıxara bilər. Şüurun və fəaliyyətin vəhdəti prinsipinə əsaslanan yanaşma isə əksinə düzgün nəticələrə gəlməyə və qiymət verməyə şərait yaradır.

İctimai rəyi və kütləvi şüuru tədqiq etməklə sosiologiya belə bir informasiya əldə edir ki, cəmiyyətdə baş verən obyektiv proseslər insanların şüurunda necə inikas edir. Sosial statistikanın məlumatlarını təhlil etməklə sosioloqlar proseslərin özü haqqında təsəvvür əldə edirlər. Təbliğət işinin təşkilinin daimi vəzifəsi onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi, adamların şüuruna, sosial davranışına və fəaliyyətinə onun real təsirinin yüksəldilməsindən ibarətdir. Təbliğətin səmərəliliyinin vacib şərti həm təbliğətin təsir etdiyi obyektin, həm də təbliğətin subyektinin öyrənilməsidir. Konkret sosioloji tədqiqatlar auditoriyanın şüurunun elementlərinin təsir obyektini, onun fikrini, təsəvvürlərini, tələbatlarını, sosial-demografik xarakteristikasını öyrənməyə imkan verir. Bu isə ictimai rəyin formalaşdırılmasında təbliğətin səmərəliliyini xeyli yüksəldir. Bu cür tədqiqatların köməyi ilə təbliğətin subyektini-təbliğət işi ilə məşğul olan kadrları da öyrənmək mümkün olur. Təbliğət işinin səmərəliliyi və ideya - nəzəri səviyyəsi məhz həmin kadrlardan asılıdır. Təbliğət sistemi elementlərinin sosioloji tədqiqi təcrübəsi təbliğətin sosiologiyasının ayrı-ayrı tərəflərini öyrənməyə imkan verir. Onlardan hər biri özündə xarakterindən və ümumilik dərəcəsindən asılı olaraq müəyyən bilikləri cəmləşdirir. Bu, hər şeydən əvvəl təbliğət sisteminin bu və ya digər elementinin mahiyyətini, onun yerini və digər elementlərlə əlaqəsini, sosial amillərdən və şəraitdən asılılığı xarakterini açan anlayışların məcmusudur.

İctimai rəyin formalaşmasında xüsusi rolu olan təbliğətin sosiologiyası əhalinin müxtəlif qruplarının şüurunda və fəaliyyətində baş verən dəyişiklikləri qeydə almaqla təbliğət formalarından hansıların müasir tələblərə cavab verdiyini və əksinə hansıların vaxtının keçirmiş olduğunu müəyyən edir. Bununla belə təbliğətin sosiologiyası inkişafda olan bir istiqamət olduğu üçün o, toplanmış materialın təhlili əsasında sosioloji tədqiqatların metodologiyası və metodikasını işləyib hazırlayır.

Təbliğət fəaliyyətinin öyrənilməsinin başlanğıc prinsipi bundan ibarətdir ki, o, həyata keçirdiyi sosial şəraitlə sıx qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilir. Bu və ya digər sosial təbəqənin, (sinfin, qrupun, kollektivin) ictimai varlıq spesifikasiyası, həyat tərzinin fərdlərin şüuruna göstərdiyi təsir və s. bu kimi amillər nəzərə alınmadan çıxarılan nəticələr, gəlinən qənaətlər, irəli sürülən təkliflər düzgün hesab edilə və təbliğət işinin elmi əsası rolunu oynaya bilməz.

Bu metodoloji prinsip təbliğətin sosiologiyasının cəmiyyətinin sosial və milli strukturunu, həyat tərzini, kütlələrin əmək və ictimai-siyasi fəallığını, mənəvi həyatını öyrənən digər sahələri ilə üzvi vəhdətini və qarşılıqlı əlaqəsini şərtləndirir. Konkret sosioloji tədqiqatların proqram və metodikasında həmin metodoloji prinsip konkretləşdirilir. Bu tədqiqatların isə predmetini təbliğət prosesinin müxtəlif tərəfləri (onun struktur elementləri, formaları, vasitələri, səmərəliliyi, bu və ya digər sosial şəraitə əks təsiri və s.) təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, təbliğətin sosiologiyasının istifadə etdiyi metodlar sosiologiyanın digər sahələrinin (elmin, mədəniyyətin, təhsilin və s.) sosiologiyası ilə analogiya təşkil edirlər. Bu metodlar aşağıdakılardan ibarətdir;

- 1) problemin müəyyənləşdirilməsi və tədqiqat vəzifələrinin formalaşdırılması mərhələsində istifadə olunan metodlar: analiz, sintez, deduksiya, induksiya, operasionallaşdırma və s.
- 2) ilkin sosioloji informasiyanın toplanması ilə bağlı olan metodlar: sənədlərin öyrənilməsi, müşahidə, müxtəlif sorğu növləri- intervyü, anket sorğusu və s.
- 3) ilkin sosioloji informasiyanın işlənməsi metodları: qruplaşdırma, rəqəmləşdirə, korrelyasiya və faktor analizi.
- 4) Əldə olunmuş məlumatların interpretasiyası metodları-ümumiləşdirmə, modellərin qurulması, tipologiya və s.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi təbliğatın sosiologiyası sosioloji biliklərin spesifik sahəsi olub öz məzmununda təbliğatın strukturunu real fəaliyyətdə olan sistem kimi əks etdirir. Bu öz əksini daxili və xarici siyasət məsələlərinə münasibətdə daha aydın surətdə göstərir. Bunlardan birincisi öz əhəmiyyətinə, məzmununa və istiqamətinə görə xeyli dərəcədə ikincinin də məzmununu müəyyən edir. Bu özünü onda göstərir ki, siyasətdaxili təbliğatın sosioloji tədqiqinə birinci dərəcəli əhəmiyyət verilir. Buna görə də təbliğatın sosiologiyası bu gün əsasən siyasətdaxili təbliğatın sosiologiyası kimi çıxış edir.

Siyasətin təbliğatı öz məzmununa görə kütlələrə başlıca mənafeələrinin izah edilməsi, şəxsiyyətin, kollektivlərin və sosial qrupların mənafeələrinin cəmiyyətin mənafeyi ilə əlaqəsinin aşkara çıxarılması, bu mənafeələrin həyata keçirilməsi uğrunda mübarizənin konkret yollarının göstərilməsi, bu mübarizə prosesində kütlələrin enerjisinin oyadılması, iradələrinin cəmlənməsi və fəaliyyətlərinin razılaşdırılması deməkdir. Bu tərifdən göründüyü kimi, daxili siyasət təbliğatı ictimai zəruri fəaliyyət kimi həmişə cəmiyyətin sosial strukturunun elementləri və bütövlükdə isə cəmiyyətin özü ilə əlaqədardır. Bu üzvi əlaqə öz mahiyyətinə görə təbliğatın sosial səbəbiyyət olduğunu göstərir.

Cəmiyyət həyatının bütün sferalarında ictimai rəyin əhəmiyyətinin artdığı müasir şəraitdə siyasətdaxili təbliğatın əhəmiyyəti xeyli dərəcədə yüksəlir. Çünki müasir dövr üçün xarakterik cəhət elmi-texniki tərəqqi nailiyyətlərindən geniş istifadə olunmasıdır. Təbliğat işində əsas cəhət formalizmdən qaçılması, ümumi sözlərdən və şablon fikirlərdən imtina edilməsidir. Müasir təbliğat işi özündə aşağıdakı cəhətləri birləşdirməlidir: ideya-tərbiyə işində beynəlxalq şəraitin siyasət məsələlərinə diqqət yetirilməsi, aydın şəkildə auditoriyaya fikrin çatdırılması, cəmiyyət həyatında özünü büruzə verən neqativ halların səbəblərini və həlli yollarını açıb göstərmək və s. Məhz bu cür konkret təbliğat işi insan amilini fəallaşdırır və səfərbərliyə alır, cəmiyyətə dərin təsir göstərir, habelə kütlələrin yaradıcılığını inkişaf etdirir.

İctimai rəyin öyrənilməsində və formalaşdırılmasında müxtəlif əmək kollektivləri qarşısında aktual mövzular barədə mühazirələr oxunmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Bu cür mühazirələr zamanı auditoriyalardan verilən suallar əhalinin müxtəlif təbəqələrinin bu və ya digər konkret məsələyə dair münasibətini öyrənməyə imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, auditoriyanın verdiyi sualların təhlili əsasında nəzərə alınan informasiya, fəaliyyət üçün informasiyaya çevrilir. Bu mənada mühazirə şəxsiyyətin biliklərinin formalaşması sistemi kimi, həm onun tələbatlarının ödənilmə vasitəsi kimi, həm də bu tələbatların öyrənilməsi və idarə olunması vasitəsi kimi çıxış edir. Lakin bunu da qeyd etmək lazımdır ki, təbliğatın təsir obyektini olan auditoriya müxtəlif olub tiplərə bölünür. Bunlara misal olaraq «fəhlə auditoriyasını», «kəndli auditoriyasını», «gənclər auditoriyasını», «tələbə auditoriyasını» və s. göstərmək olar. Bu auditoriyalardan hər biri özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olub xüsusi yanaşma tələb edir.

Beləliklə, yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq göstərmək lazımdır ki, ictimai rəy çox mütəhərrik bir mexanizm olub ölkədə gedən iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni proseslərə

fəal təsir göstərir. Lakin ki, bu mexanizmin fəaliyyəti kortəbii xarakter daşıya bilməz. Cəmiyyətin mənəvi həyatının müxtəlif tərəflərinin inkişafına cavabdeh olan təşkilatlar, ideoloji orqanlar ictimai rəyin formalaşdırılmasına, əhalinin ən müxtəlif təbəqələri arasında onun geniş yayılmasına çalışırlar.

2. İCTİMAİ RƏYİN FUNKSIYALARI VƏ TƏZAHÜR FORMALARI

Sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, insanların yeni məlumatlar əldə etməyə meyilli olması müxtəlif amillərdən asılıdır. Məhz bu amilləri nəzərə almaqla insanların informasiya orqanlarına münasibətinin aşağıdakı 3 tipini fərqləndirmək mümkündür:

1. Mənəvi – şəxsi. Bu tipə aid olan insanlar kütləvi informasiya vasitələrinin materiallarının məzmununa qarşı yüksək tələbkarlıq və sabit maraq nümayiş etdirirlər. Onlar geniş dünyagörüşünə və məlumatlılığa malik olduqları üçün proqramların, verilişlərin, məqalələrin məzmununu başa düşməkdə çətinlik çəkmirlər.
2. Funksional-peşə. Bu qrupa daxil olan insanları ictimai-siyasi informasiyalara, xəbərlərə, mətbuatın xülasəsinə, aktual məsələlərin şərhinə həsr olunmuş verilişlərə xüsusi diqqət göstərmələri səciyyələndirir. Proqramların, məqalələrin və s. məzmununda onlar özlərinin praktiki fəaliyyətləri üçün lazım olan informasiyanı aşkara çıxarmağa cəhd göstərilir.
3. İstehlakçı. Bu tip insanlar üçün kütləvi informasiya vasitələrinin yönümü xroniki informasiya və əyləncə mənbəyinə çevrilir .

Bu auditoriyaların real kommunikativ davranış mexanizmini öyrənməklə kütləvi informasiya vasitələrinin işini daha səmərəli etmək, kütlələrin ideya – siyasi tərbiyəsi işini düzgün qurmaq mümkündür.

İctimai rəyin funksiyaları müxtəlif sosial institutların və ayrı-ayrı insanların hadisələrə qiymətvermə mühakimələri ilə müəyyən olunur. İnsanların kollektiv qiymətvermə mühakimələrinin öz şüurlarına və davranışlarına təsirinin sosial nəticələrindən asılı olaraq ictimai rəyin aşağıdakı funksiyaları vardır: ekspressiv (nəzarət); məsləhət və direktiv.

Ekspressiv funksiya – öz əhəmiyyətinə görə ən geniş funksiyadır. İctimai rəy həmişə cəmiyyət həyatının bütün hadisələrinə və faktlarına, müxtəlif institutların və dövlət rəhbərlərinin fəaliyyətinə münasibət nümayiş etdirir. Bu xüsusiyyət ictimai rəyi hakimiyyət institutları fəvqündə dayanan, onun liderlərinin fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirən qüvvəyə çevirir.

Beləliklə, ictimai rəyin obyektiv məzmunu ilə dövlət institutları, onların liderləri nəzarət altına alınmış olunur. Yalnız özünün mənəvi hakimiyyətinə əsaslanmaqla ictimai rəy çox səmərəli nəticələrə nail olur. Geniş əhali kütlələri tərəfindən müxtəlif nəzarət formaları həyata keçirildikdə işə bu səmərə daha da artır.

Məsləhət funksiyası. İctimai rəy bu və ya digər sosial, iqtisadi, siyasi, ideoloji, dövlətlərarası problemlərin həlli yolları və üsulları haqqında məsləhət verir. Hakimiyyət institutları bu cür məsləhətlərə ehtiyac duyduqda o, daha səmərəli olur. Siyasi liderlər, qruplap bu məsləhətlərə qulaq asmaqla idarəetmə metodlarını təkmilləşdirməyə, qəbul edilən qərarlarda düzəlişlər aparmağa məcbur olurlar.

Direktiv funksiya. İctimai rəyin bu funksiyası ictimaiyyət tərəfindən bu və ya digər sosial problem barədə qərar çıxarılması zamanı təzahür edir. Buna misal olaraq

referendum və seçkilər zamanı xalqın öz iradəsini nümayiş etdirməsini göstərmək olar. Siyasətdə imperativ fikir bildirmə çox mühüm yer tutur.

İctimaiyyət tərəfindən formalaşdırılan mühakimələrin məzmunundan asılı olaraq rəy qiymətverici, təhliledici xarakter daşıya bilər.

Qiymətverici rəy bu və ya digər problem və ya fakta münasibət bildirilməsidir. Burada hisslər üstünlük təşkil edir.

Təhliledici ictimai rəy bu və ya digər mühüm qərarın qəbul edilməsindən əvvəl nəzəri təfəkkür elementlərinin köməyi ilə hərtərəfli təhlil aparılmasını nəzərdə tutur.

Tənzimedic ictimai rəy ictimai münasibətlərin müəyyən normalarını formalaşdırıb irəli sürərək onların köməyi ilə insanların davranışını tənzim edir. Adətən o, bunu insanların, qrupların, kollektivlərin əxlaqi şüurunda təşəkkül tapmış olan qaydalar kodeksi vasitəsi ilə həyata keçirir. İctimai rəy müsbət və mənfi mühakimələr formasında çıxış edə bilər. İctimai rəyin sosioloji yolla tədqiq olunması onda baş verən ən kiçik dəyişiklikləri belə görməyə, siyasi qüvvələr nisbətini bilməyə imkan verir. Əhalinin müxtəlif təbəqələri tərəfindən müxtəlif dövlət orqanlarına və ictimai təşkilatlara göndərilmiş olan məktub və teleqramların öyrənilməsi zamanı sosioloji təhlil metodlarından istifadə etmək lazımdır.

Bəzən belə olur ki, böyük sosial qrup tərəfindən formalaşdırılıb irəli sürülən ictimai rəy xırda qrup, yaxud hətta ayrı fərdlər tərəfindən irəli sürülə bilər. Buna görə də cəmiyyətin istənilən üzvünü, insanlar birliyini ictimai rəyin təmsilçisi hesab etmək olar.

İctimai rəyin təzahürü prosesi gərəkliliyin aktual problemlərinin ictimaiyyətin mühakimələrində təzahürü prosesidir. Sosioloji əbədiyyətdə ictimai rəyin təzahürünün aşağıdakı 3 tipi fərqləndirilir:

a. ictimai rəyin kortəbii şəkildə təzahürü;

b. dövlət orqanları və ictimai təşkilatlarının təşəbbüsü ilə ictimai rəyin aşkarlanması. Bu, özünü qanun layihələrinin ümumxalq müzakirəsində, aktual problemlərin mətbuatda müzakirəyə çıxarılmasında büruzə verə bilər;

c. xüsusi sosioloji tədqiqatlar (sorğular) nəticəsində bu və ya digər məsələ barəsində ictimai rəyin aşkar olunması.

İctimai rəyin təzahürü, fəaliyyət göstərməsi iki səviyyədə baş verir: birincisi, «söz» səviyyəsində (verbal davranış), yəni bu və ya digər hadisəyə, obyektə verilən qiymət böyük kütlələr tərəfindən qəbul edilsə də konkret fəaliyyətlə müşayiət olunmur;

İkincisi isə «iş» səviyyəsində (real davranış), yəni sosial qruplar öz şüurlarındakı qiymətə müvafiq surətdə fəaliyyət göstərirlər.

Aydın ki, ictimai rəyin inikas səviyyəsindən praktiki səviyyəyə keçidi onun sosial tənzimləmə və nəzarət funksiyalarının əhəmiyyətinin artması ilə bağlıdır. O, özünün qeyri-formal xarakteri ilə və eyni zamanda konkret təzahür formaları ilə səciyyəvidir. Cəmiyyətdə mütəhərrik və geniş miqyaslı dəyişikliklər baş verdikdə ictimai rəyin bir-problemdən digərinə yönəlməsi tempi də yüksəlir. Lakin bəzən elə olur ki, bu və ya digər problem haqqında formalaşmış olan ictimai rəy cəmiyyətin sosial-iqtisadi tərəqqisi yolunda əngələ çevrilir və onun inkişafını ləngidir. Yaxşı məlumdur ki, ictimai həyatda bəzən yeniliklər mühafizəkar ictimai şüura çox gec qalib gəlir. Buna görə də ictimai rəyin dəyişdirilməsinə məqsədyönlü təsir iki yolla baş verə bilər: birinci yol kütlələrin şüuruna manipulyasiya yolu ilə hakim sinfə sərfəli olan fikirlərin yeridilməsidir; ikinci yol isə məsələnin mahiyyətinin elmi yolla izahı vasitəsi ilə geniş xalq kütlələrinə çatdırılmasıdır.

Son vaxtlar ictimai həyatın digər sferalarında olduğu kimi ictimai rəy nəzəriyyəsində də qloballaşma prosesi öz təsirini büruzə verir. Belə ki, Yer kürəsinin bütün əhalisini düşündürən problemlər ətrafında ümumdünya ictimai rəyi formalaşmaqdadır. Məsələn,

ekoloji fəlakət, nüvə, bioloji, kimyəvi müharibələr təhlükəsinin qarşısının alınması kimi global ümumbəşəri problemlər ətrafında ictimai rəy tam formalaşmışdır.

Bu gün geniş dünya ictimaiyyətinin şüurunda formalaşan demokratik xarakterli hərəkətin amalı Yer kürəsinin təhlükəsiz gələcəyinin təmin edilməsidir. Dinindən, dərindən rəngindən, mənsub olduğu sosial təbəqədən asılı olmayaraq bütün dünya vətəndaşları global problemlərin həllində maraqlıdırlar. ABŞ-ın Gellap institunun sorğusuna əsasən rəyi soruşulan insanların hər on nəfərindən səkkizi bu ideyanın qızgın tərəfdarıdır.

Ümumdünya ictimai rəyinin formalaşması sosial dəyişikliklərin, inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasındakı münasibətlərin xarakterinin dəyişməsinin zəruri şərtidir. Bu rəy sosial-siyasi xarakter daşıyır, çünki ümumdünya ictimai fikrinin predmeti olan problemlərin özü bu cür xarakter daşıyır.

Beləliklə, ictimai rəy fenomeni ictimai şüurun xüsusi halı olub açıq və ya gizli şəkildə müxtəlif sosial birliklərin gerçəkliyin problemlərinə, hadisələrinə və faktlarına münasibətini əks etdirir.

3. İCTİMAİ RƏYİN FORMALAŞMASINDA KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNİN ROLU VƏ ƏHƏMIYYƏTİ

İctimai rəyin təşəkkülündə və formalaşmasında cəmiyyət həyatının ayrılmaz elementlərindən birinə çevrilmiş olan kütləvi informasiya vasitələri, yəni mətbuat, radio, televiziya, kino və s. çox böyük rola malikdir. Onların sosial rolu hər şeydən əvvəl bununla müəyyən olunur ki, şəxsiyyətin inkişafı və formalaşmasının bütün mərhələlərində iştirak edirlər.

Hələ XIX əsrdə KİV-in yalnız mətbuat forması geniş yayıldığı bir vaxtda bu ictimai fenomenin əhəmiyyəti marksizm klassikləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Onların fikrincə mətbuat ictimai rəyi formalaşdıran çox kəskin bir silah olduğu üçün siniflər arasındakı mübarizədə geniş istifadə olunur. Buna görə də hər bir partiya, xüsusən də fəhlə partiyası özünün gündəlik qəzetini yaratmalıdır ki, düşməni ilə bərabər mübarizə apara bilsin. Müasir dövrdə hər bir partiya siyasi mübarizə səhnəsinə atılarkən məhz öz işini mətbuat orqanının yaradılmasından başlayır. Bundan başqa müxtəlif hərəkətlər və təşkilatlar, dövlət orqanları və idarələri də öz mətbuat orqanları vasitəsi ilə daha səmərəli fəaliyyət göstərirlər.

Kütləvi informasiya vasitələri sistemi sosial institut olub informasiyanın toplanması, işlənməsi və geniş miqyasda yayılmasına, kütlələrin şüuruna sirayət etməsi işinə xidmət edir. KİV-in sosiologiyasının predmeti onun elementlərinin insanların şüurunun formalaşmasına və sosial davranışına ideoloji təsirinə qanunauyğunluqlarını öyrənməkdir. KİV-in strukturunun təhlili zamanı aşağıdakılara xüsusi diqqət yetirilməlidir:

a. İnformasiyanın mənbəyi. Mənbə rolunda jurnalist, redaksiya və ya nasir çıxış edə bilər.

b. İnformasiyanın məzmunu, yəni gerçəkliyin inikası forması kimi hansı sosial obyektə əks etdirir.

c. İnformasiyanı qəbul edən. Bu rolda bütöv auditoriya, spesifik qruplar, ayrı-ayrı şəxsiyyətlər çıxış edə bilərlər.

KİV-in fəaliyyətinin təhlili zamanı isə əsas diqqət iki aspektdə cəlb olunur:

1. İnformasiyanın toplanması, işlənməsi və geniş miqyasda yayılması prosesi;

2. İnformasiyanın insanların şüurlarına və davranışlarına təsirinin sosial nəticələrinin tədqiq olunması.

KİV-in səmərəliliyi onların sözün geniş mənasında cəmiyyətin iqtisadi, sosial-siyasi və mədəni həyat sferalarına təsiri dərəcəsi kimi müəyyən edilə bilər.

Sosiologiya elmi şəxsiyyət səviyyəsində KİV-in intellektual-psixoloji səmərəliliyinin aşağıdakı meyarlarını müəyyən edir:

a) idraki fəallıq, yəni informasiyanın qəbul edilməsi; b) əldə olunmuş biliklər, yəni informasiyanın insanın yaddaşında möhkəmlənməsi; c) təşəkkül tapmış inanclar, yəni, əldə olunmuş biliklərin müəyyən hissəsinin insan üçün əsl həqiqətə çevrilməsi.

1935-çi ildə C. Gellap tərəfindən yaradılmış olan Amerika İctimai Rəy İnstitutu müntəzəm olaraq əhali arasında daxili və beynəlxalq problemlər üzrə rəy sorğusu keçirir. Bu institutun gəldiyi qənaətə görə dünyanın əksər ölkələrində insanlar KİV –in sözünə inanır və etibar edirlər. Çünki öz strukturuna görə monist olan ictimai rəy yalnız KİV –in köməyi sayəsində plyuralist xarakter ala bilər. Xüsusən son illərdə İNTERNET şəbəkəsinin daha da genişlənməsi və görünməmiş dərəcədə ünsiyyət sərhədlərini aradan qaldırması KİV-nin səmərəliliyini artırmış və fikir mübadiləsini daha da asanlaşdırmışdır.

Elmin və texnikanın sürətli inkişafı öz əksini ilk növbədə KİV-nin təkmilləşdirilməsində tapır. Radio və televiziyanın imkanlarının hədsiz şəkildə genişlənməsi, poliqrafiya sahəsində yeni imkanların açılması sayəsində qəzet, jurnal çapının hədsiz vüsət alması KİV-nin insanlara həmişə və hər yerdə təsir göstərməsinə şərait yaradır.

Məlumdur ki, hər bir qəzetin, jurnalın, televiziya proqramının, radio verilişinin öz oxucusu, tamaşaçısı və dinləyicisi, yəni auditoriyası vardır. Auditoriya latın dilindən tərcümədə (auditorium) dinləmək üçün yer adlanır. Adətən auditoriya dedikdə özlərinin informasiyaya olan tələbatları və maraqlarının ümumiliyi ilə seçilən insanların məcmusu nəzərdə tutulur. Auditoriya bir sıra kəmiyyət-keyfiyyət göstəricilərinə malikdir. Auditoriyanın böyüklüyü (həcmi) müəyyən informasiya mənbəyinin sosial əhəmiyyətini və miqyasını əks etdirir. Auditoriyanın keyfiyyət göstəricisi kimi təhsil səviyyəsi çıxış edir. Bu amil auditoriya tərəfindən informasiya mənbəyinin seçilməsinə birbaşa təsir göstərir. Lakin təhsil meyarı universal və abstrakt xarakter daşımır. O, müxtəlif cəmiyyətlərin sosial şəraitlərində müxtəlif cür təzahür edir. Auditoriyanın keyfiyyətinə sosial demoqrafik amil (cins, yaş və s.) də mühüm təsir göstərir.

KİV-in ictimai proseslərə təsiri müxtəlif elmlər tərəfindən tədqiq olunur. KİV-in sosioloji tədqiqi aşağıdakı aspektləri nəzərdə tutur:

1. KİV-in fəaliyyəti insanların mənəvi ünsiyyətinin tarixən şərtlənmiş formasıdır.
2. KİV vasitəsi ilə mənəvi ünsiyyət istər ölkə daxilində, istərsə də müxtəlif ölkələr arasında mənəvi sferada hərtərəfli qarşılıqlı təsir deməkdir.
3. Kütləvi informasiyanın toplanması, işlənməsi və yayılması prosesində məhdudiyət olmamalıdır.
4. KİV-in əsas yönümü cəmiyyətin iqtisadi, sosial, siyasi və mənəvi həyat sferalarının işinə xidmət olmalıdır.
5. Mənəvi ünsiyyətin struktur elementlərinə (informasiyanın məzmunu, mənşəyi, auditoriya) qiymətvermədə obyektivlik və həqiqət əsas götürülməlidir.

KİV-in yerinə yetirdiyi sosial əhəmiyyətli vəzifələri qruplaşdırsaq aşağıdakıları göstərə bilərik:

- informasiyanın auditoriyaya çatdırılması funksiyası;
- auditoriya üzvlərinin sərvət yönümünün formalaşmasına xidmət edən tərbiyəvi funksiyası;

- davranış normalalarının təşkili funksiyası;
- auditoriyada müəyyən emosional-psixoloji mühitin yaradılması funksiyası;
- həm cəmiyyət üzvləri arasında, həm də cəmiyyət üzvləri ilə idarəetmə orqanları sistemi arasında qarşılıqlı ünsiyyətin həyata keçirilməsi funksiyası.

Sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, KİV-in müxtəlif formalarının insanlara təsir dərəcəsi eyni deyildir. Burada birinci yer televizora, sonra qəzet və jurnallara, daha sonra isə radioya məxsusdur. Real həyatda təbiidir ki, hər bir insan KİV-in bütün formalarından bəhrələnərək müxtəlif məlumatlar əldə edir, həmçinin emosional enerji alır. KİV-in fəaliyyətinin sosioloji tədqiqi isə imkan verir ki, onun müxtəlif formalarının insanların dünyagörüşünün formalaşmasına göstərdiyi təsirin dərəcəsini müəyyən etmək mümkün olsun. Bundan əlavə, KİV-in səmərəliliyinin daha da artırılması yollarını aşkara çıxarmaq onun insanların mənəvi dünya görüşünün formalaşmasına göstərdiyi təsiri artırmaq deməkdir.

6-CI MÖVZU

ŞƏXSİYYƏTİN SOSİOLOGİYASI

I. ŞƏXSİYYƏTİN SOSİALLAŞMASI VƏ SOSİAL TİPOLOGİYA

İctimai varlıq olan insanın sosial xüsusiyyətləri onun təbiətdən irəli gələn bioloji xüsusiyyətlərindən fərqli olaraq ictimai həyat prosesində formalaşır. Sosial həyat hər bir nəsilə və hər bir insanda yenidən insan təbiətini yaratmaqla məşğul olmur. O yalnız hər bir insanın potensial keyfiyyətlərinin həyata keçməsi üçün əsas rolunu oynayır. Buna görə də insanın ictimai halı, vəziyyəti onun təbii vəziyyətinin təcəssümü kimi çıxış edir. Çünki insan yaşadığı cəmiyyətin qanunlarından və normalarından kənarında mövcud ola bilməz.

İnsan cəmiyyət ilə, digər adamlarla saysız-hesabsız tellərlə ünsiyyət və əlaqədə olur. Hər bir fərd anadan olarkən təşəkkül tapmış müəyyən şəraitə düşür, zaman keçdikcə fəal şəxsiyyət olan insan cəmiyyətdən təcrid halda fəaliyyət göstərə bilmir. O, müəyyən sosial qrupa mənsub olaraq onunla iqtisadi mənafehlərin ümumiliyi ilə bağlı olur və onun ideologiyasını və əxlaqını qəbul edir. O, eyni zamanda müəyyən millətə mənsub olduğuna görə həmin millətin dili və mədəni sərvətləri onun üçün doğma olur. Fərd yaşayış vasitələri əldə etmək üçün işləyərkən əməyin ictimai təşkili sistemində müəyyən rol oynayır və digər işçilər ilə müvafiq münasibətlərdə olur. İnsan dövlətdə yaşayır və bu dövlətin qanunlarına əməl etməyə borcludur. O eyni zamanda hər hansı bir partiyaya mənsub ola bilər, ona hər hansı bir münasibətlər bəsləyə bilər. O ailə üzvüdür, valideyn, oğul, qız, qardaş, bacı, nəvə və s. ola bilər. Beləliklə, insan həyatının əvvəlindən axırınadək digər adamlarla hər bir adamın müxtəlif münasibətlərlə bağlı olduğu kollektivdə, cəmiyyətdə ünsiyyətdə olur.

Geniş mənada insanın mühitini iqtisadi, sosial-siyasi, mədəni və məişət şəraiti, ideya həyatı və psixoloji iqlim təşkil edir.

Hər bir adam cəmiyyətlə sıx surətdə bağlıdır. Onun maddi həyat şəraiti bu və ya digər dövrdə cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin inkişafında əldə edilən səviyyədən asılıdır. Onun mənəvi marağı, təfəkkür tərzini, əxlaq prinsipləri ictimai təsirin nəticəsidir və istər-istəməz mövcud qaydaların, istərsə də bir çox insan nəsillərinin yaratdığı ənənələrin, milli və ümumbəşəri ənənələrin izini daşıyır.

İnsan probleminin mühüm tərəfi-ləyaqətli şəxsiyyət tərbiyə edilməsi yollarından ibarətdir. Belə şəxsiyyəti formalaşdırmaq üçün adamların tərbiyə edilməsi şəraitini dəyişdirmək lazımdır ki, bu da öz növbəsində ictimai münasibətlərin dəyişdirilməsini tələb edir.

İnsan və şəxsiyyətin münasibət məsələsi onların bir-birinə qarşılıqlı təsirinə dərk edilməsi əsasında həll edilə bilər. Bir tərəfdən, mövcud ictimai münasibətlər fərdlərin formalaşmasına həlledici təsir göstərir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, cəmiyyətdə yaşamaq və eyni zamanda cəmiyyətdən azad olmaq mümkün deyildir. Digər tərəfdən, cəmiyyət özü konkret adamlardan, fərdlərdən ibarətdir ki, bunların da hər birinin öz şüuru və iradəsi vardır. Onlar öz arzusu və söylərinə müvafiq olaraq davranır və fəaliyyət göstərir ki, bunların da çulğalaşması ictimai həyatı, tarixi yaradır.

Deməli, cəmiyyət müəyyən münasibətlərdə olan adamlardan ibarətdir və onu adamlardan ayrılıqda mövcud olan şey kimi nəzərdən keçirmək olmaz. İnsan və ictimai münasibətlər bir-birilə qırılmaz vəhdət təşkil edir. Adamlardan ayrılıqda cəmiyyət mövcud

olmadığı kimi, ictimai münasibətlərdən kənar da adamlar mövcud deyildir. Fərd həm bütün ictimai inkişafın və həm də onun nəticəsinin ilkin şərtidir.

Şəxsiyyət cəmiyyətin, sosial mühitin təsiri altında formalaşır. Demokratik cəmiyyətdə bu təsir ikili xarakter daşıyır. Birincisi, cəmiyyət şəxsiyyəti özünün mövcud olması kimi obyektiv bir faktla, burada hökm sürən qaydalarla formalaşdırır. İkincisi, cəmiyyət adamları həmin cəmiyyətin mənəvi dəyərlərinə uyğun surətdə tərbiyə etmək məqsədilə şüurlu iş aparır.

Şəxsiyyətin formalaşmasında onun dünyagörüşü böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dünyagörüşü olmayan bir adam ətraf gerçəklikdən baş aca bilməz və həyatda öz yerini müəyyən edə bilməz. Onun nə idealları, nə aydın məqsədləri olmayacaqdır. Odur ki, dünyagörüşü olmayan adamlar yoxdur. Lakin dünyagörüşü kortəbii, sadələvh ola bilər. Bu halda o, düzgün həyat mövqeyi tutmaqda insana kömək etmir. Yalnız elmi dünyagörüşü ictimai və şəxsi həyatın mürəkkəb təsadüflərində sərbəst surətdə istiqamət seçməyə, hadisələrin mahiyyətinə nüfuz etməyə, hadisələr haqqında ancaq onların zahiri, bəzən aldadıcı görünüşünə görə mühakimə yürütməyə imkan verir.

Şəxsiyyətin formalaşmasında əxlaqi tərbiyə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə bu cəmiyyətdə insanın necə davranmalı olması haqqında tələblər məcmusu kimi müəyyən edilə bilər. Əxlaqın hüquqdan prinsipial fərqi bundadır ki, hüquqi normaların yerinə yetirilməsi, lazım gəldikdə, dövlətin məcburetmə qüvvəsi ilə təmin olunur. Əlbəttə əksər hallarda adamlar hüquq və əxlaqın tələblərinə, hər şeydən əvvəl, başqa cür deyil, məhz belə hərəkət etməyin məqsədəuyğunluğunu və düzgünlüyünü dərk etmək sayəsində əməl edirlər. Lakin belə bir fərq vardır ki, hüquq normalarını pozmaq üstündə qanunla cəza verilir (və əlbəttə, ictimaiyyət də bu hərəkəti pisləyir), halbuki mənəvi tələbləri pozduqda ancaq kollektiv, cəmiyyət bunu pisləyir.

Ümumiyyətlə cəmiyyətdə mövcud olan əxlaqi sistemlər ümumbəşəri məzmun kəsb edir. Cəmiyyətdə adamların adi davranış normaları vardır ki, bunlar olmadan heç bir ictimai qayda ola bilməz.

Əxlaqa kömək edən qüvvə, hər şeydən əvvəl ictimai rəydir. Lakin əxlaq təkə ictimai rəy sayəsində mövcud olmur. İnsanın öz mənafe, onun təbii hissləri ilə meyilləri, hər şeydən əvvəl, inkişaf etmiş duyğusu əxlaqi hərəkətin baş verməsində iştirak edir.

Şəxsiyyətin formalaşmasında bütün həyat nemətlərinin mənbəyi, cəmiyyətin sərvət mənbəyi və onun üzvlərinin rifahı mənbəyi olan əmək tərbiyəsi müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Şəxsiyyət mövcud cəmiyyətin sivilizasiyasının, istehsal üsulu və həyat tərzinin cəhətlərini özündə birləşdirir.

Təlim və tərbiyəyə, əməli işə cəlb olunmaqla insan sosial həyat daşıyıcısına, mənsub olduğu sinif, sosial qrup və kollektiv çərçivəsində onun inkişaf mənbəyinə çevrilir.

Müasir dövrdə insan problemlərini anlamağın açarı elm və mədəniyyətin tərəqqisindən ibarətdir. Müasir elmin insanın həyatı və əməyi ilə, biososial varlıq olmaq etibarlı ilə onun perspektivi ilə əlaqəsi, elmi – texniki tərəqqinin humanist mənası əsrin qlobal problemlərindən biri olur. Elmi-texniki inqilab insanın inkişafı üçün yeni imkanlar və vasitələr yaradır ki, bunlar da yalnız həqiqətən məqsədəuyğun və humanist sosial şəraitdə həyata tətbiq edilə bilər. Bu, sivilizasiyamızın ən əsaslı problemlərindən biridir və bu problem nəzərə alınmadan hətta insanın perspektivləri haqqında məsələnin düzgün qoyuluşu mümkün deyildir.

Əvvəllər heç zaman istehsal, əmək fəaliyyətinin texniki əsası insan qarşısında elmi-texniki inqilab şəraitində olduğu kimi yüksək psixoloji tələblər qoymamışdır. Lakin insan əməyi də əvvəllər heç zaman o dərəcədə məhsuldar olmamışdır ki, insanın inkişafı üçün

yeni imkanlar yaratmağa qabil olsun. Müasir elm insanın bioloji təbiəti və psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, texnikanın inkişafına müvafiq olaraq insanın qabiliyyətinin fəal surətdə formalamasına kömək göstərən səmərəli yollar axtarır.

İnsan problemi, müasir dünyada onun vəziyyəti və onun gələcəyi, şəxsiyyət kimi onun inkişafı və fərdi taleyi, ətraf mühitə onun fəal və getdikcə güclənən təsiri və bununla yanaşı artmaqda olan asılılığı bu gün hər şeydən əvvəl bəşəriyyətin həyatı əsasları ilə bağlı vacib ictimai problem olmuşdur.

Ümumiyyətlə insan haqqında məsələ ilə yanaşı, mövcud konkret tarixi şəraitdə fərd və cəmiyyətin münasibəti haqqında məsələ də diqqəti cəlb edir. Fərd ictimai varlıqdır və onun həyatının hər cür təzahürü ictimai həyatın təzahürü və təsdiqi deməkdir.

Fərd öz fəaliyyəti prosesində başqa adamlarla, ictimai idarə və təşkilatlarla müxtəlif əlaqələrə girdiyi üçün o, müxtəlif ictimai xüsusiyyətlərə malik olur. Bununla o, fərdi və ictimai keyfiyyətləri özünəməxsus və təkrarolunmaz şəkildə əlaqələndirərək sosial keyfiyyətlərin şəxsləşmiş daşıyıcısına, şəxsiyyətə çevrilir. Şəxsiyyət insanın ictimai xüsusiyyətlərinin fərdiləşmiş varlığıdır.

«Fərd» anlayışı altında adətən bu və ya digər insan birliyinin vahid nümayəndəsi başa düşülür. **Şəxsiyyət** anlayışı altında isə hər hansı bir cəmiyyətin mühüm sosial keyfiyyətlərini özündə cəmləşdirən və əks etdirən konkret insan nəzərdə tutulur. Buna görə də **şəxsiyyət** anlayışını hər bir insana aid etmək mümkündür. Çünki həmin insan fərddən fərqli olaraq yaşadığı cəmiyyətin mühüm xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Şəxsiyyətin xarakterində əsas cəhət onun abstrakt fiziki təbiəti deyil, sosial keyfiyyətlərdir. Buna görə də onun həyata keçirdiyi sosial fəaliyyət sosial keyfiyyətlərinin göstəricisi kimi çıxış edir.

Şəxsiyyətin sosial xarakterini müəyyən edən cəhətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- a) özünüdərk etmə, yəni ictimai münasibətlər sistemində tutduğu yer haqqında aydın təsəvvürə malik olma;
- b) mənəvi sərvətlərə münasibət bildirmə, özünəməxsus mövqe tutma;
- c) öz hərəkətlərinin məsuliyyətini dərk etmə və onu başqalarından fərqləndirən fərdi xüsusiyyətlər.

Hər bir cəmiyyət öz xarakterinə uyğun olan şəxsiyyət tipinə zərurət duyur və buna görə də sosial xarakterin formalaşmasına qarşı öz tələblərini irəli sürür. Bu, öz əksini təhsil və tərbiyə sistemində, kütləvi informasiya vasitələrinin işində və s. tapır. Şəxsiyyətin formalaşması çox çətin və uzun sürən bir prosesidir. Sosial şəxsiyyət tipi insanların həyat fəaliyyətinin tarixi-mədəni və sosial-iqtisadi şəraitlərinin məhsulu kimi çıxış edir. Sosiologiya elmində şəxsiyyətin sosial tipologiyasının verilməsinə müxtəlif cür yanaşmalar vardır. Məsələn, M. Veber bu tipologiyanın əsasında sosial fəaliyyəti, daha konkret olaraq onun ağıllıq dərəcəsini götürdüyü halda, K. Marks ictimai-iqtisadi formasiaları və sinfi mənsubiyyəti götürür.

Amerikalı sosioloq E. Fromm bəşər tarixini təhlil etməklə bu qənaətə gəlir ki, aşağıdakı sosial xarakterlər mövcud olmuşdur:

- a) passiv (Reseptiv);
- b) istismarçı;
- c) yığımcı;
- d) bazar iqtisadiyyatı.

Müasir sosiologiya elmində mənəvi sərvətlər yönündən asılı olaraq aşağıdakı şəxsiyyət tipləri fərqləndirilir:

1. **Ənənəviçilər.** Mənəvi borc, intizam və qanuna riayət prinsiplərinə üstünlük verirlər. Bu şəxsiyyət tipi üçün müstəqillik səviyyəsi çox aşağıdır.

2. İdealistlər. Əksinə ənənəvi normalara tənqidi yanaşırlar, onlar müstəqilliyə, inkişafa daha meyillidirlər.
3. Frustrat. Bu şəxsiyyət tipi üçün xarakterik cəhət özünə qiymət vermənin aşağı səviyyədə olması, özünü ictimai həyatdan kənar hissetmə xasdır.
4. Realistlər. Cəmiyyət qarşısında öz borcunu və məsuliyyətini dərk edən, intizama və özünə nəzarətə üstünlük verənlərdir.
5. Gedeonist materialistlər ilk növbədə həyatdan həzz alma amilinə üstünlük verirlər.

Sosiologiya elmində həmçinin modal, ideal və bazis şəxsiyyət tipləri də fərqləndirilir.

Modal tip mövcud cəmiyyətdə real üstünlük təşkil edən şəxsiyyətdir.

İdeal tip konkret şəraitə bağlı deyil. O, gələcək üçün nəzərdə tutulan hərtərəfli inkişaf etmiş harmonik şəxsiyyət tipidir.

Bazis tipi ictimai inkişafın hazırki səviyyəsinin tələbatlarına cavab verən şəxsiyyətdir.

Deməli, sosial şəxsiyyət tipi ictimai sistemin şəxsiyyətin mənəvi sərvətlər sisteminə və onun vasitəsi ilə real davranışına göstərdiyi təsirin inikasındır.

2. SOSIAL FƏALİYYƏTİN VƏ SOSIAL DAVRANIŞIN MEXANİZMİ

Konkret sosioloji tədqiqatlar praktikasında şəxsiyyətin tədqiqinə müxtəlif şəkildə yanaşırlar. Onlardan biri şəxsiyyətə münasibətdə xarici amillərə xüsusi diqqət yetirilməsi ilə səciyyələnir və bu amillər insana təsir göstərən və onun xarici mühitin bu və ya digər tərəflərinə maraq və münasibətlərini formalaşdıran stimullar sistemi kimi nəzərdən keçirilir. Digəri isə şəxsiyyəti və onun fəaliyyətinin daxili sövqedicilə motivlərini əsas tutur. Əsas vəzifə – insanı sosial fəaliyyətin həm səbəbi və həm də nəticəsi hesab etməklə bu yanaşmaları birləşdirməkdən ibarətdir.

Sosial vəziyyət insanın cəmiyyətdə iqtisadi və siyasi mövqelərindən, müxtəlif sinif və qruplara mənsub fərdlərin sosial vəziyyətindən irəli gələn yeri və rolundan ibarətdir. Hər bir sosial təşkilat və ya birlik daxilində fərdlərin sosial vəziyyəti, ümumi ictimai həyatın müxtəlif sahələrinin və bu sahələr daxilində müxtəlif ictimai qrupların bir-birinə qarşılıqlı təsiri adamların sosial fəaliyyəti vasitəsilə həyata keçirilir.

Sosial fəaliyyət müəyyən sosial məqsədlər güdən və bu məqsədlərə nail olmaq üçün müxtəlif vasitələrdən – iqtisadi, sosial, siyasi və ideoloji vasitələrdən istifadə edən şəxsiyyətin məcmusudur. Tarix ilə adamların sosial münasibətləri onların fəaliyyətindən ayrılıqda deyildir və mövcud ola bilməz.

Sosial fəaliyyətdə artıq meydana çıxmış sosial münasibətlərin təzahürü ilə yanaşı, eyni zamanda, yeni iqtisadi (istehsal) münasibətlər və deməli, yeni məhsuldar qüvvələrə uyğun gələn yeni sosial münasibətlər təzahür edir.

Şəxsiyyət mövcud iqtisadi, siyasi və ya sosial mühitdə baş verən sosial əhəmiyyətli fəaliyyətlərin həm nəticəsi və həm də səbəbidir. Məhz sosial fəaliyyət prosesində insan bir tərəfdən siyasi, mədəni və sosial münasibətləri əlaqələndirir, digər tərəfdən isə xarici aləmə özünün xüsusi münasibətlərini müəyyənləşdirir. Sosial münasibətlər isə cəmiyyət həyatında sosial mövqe və rollarına görə fərqlənən və müxtəlif fəaliyyət növlərinin daşıyıcısı olan sosial qruplar arasında münasibətlərdir. Bu münasibətlər insanın daxili vəziyyəti vasitəsilə təzahür edir və onun fəaliyyətində onun ətraf gerçəkliyə şəxsi münasibəti kimi, şəxsiyyət münasibətləri kimi özünü göstərir və eyni zamanda sosial əhəmiyyətli əlamətlərə malik fərdlərin və fərd qruplarının arasında əlaqələrin sabit xarakterini, habelə cəmiyyət qarşısında duran vəzifələrə onların münasibətlərini müəyyən edir. Fərdlərin sosial

vəziyyətinin əlamətləri həmin fərdlər qruplarının cəmiyyətin əsas sosial məqsədlərinə münasibətlərinin ümumi istiqaməti və xarakterini ifadə edir.

Şəxsiyyət sosial münasibətlərin obyektı və eyni zamanda subyektidir.

Şəxsiyyətin daxili aləminin formalaşmasının, onu müəyyən edən sosial amillərə onun münasibəti motivlərinin sosial və sosial-psixoloji mexanizmlərinin tədqiqi şəxsiyyətin sosiologiyasının ən mühüm vəzifələrindən biridir.

Şəxsiyyətə irəli sürülən tələblərin və həmin tələblərə şəxsiyyətin seçmə münasibətinin uyğun gəlməsi (yaxud gəlməməsi) fərdlərin oxşar qruplarının cəmiyyətin sosial məqsədlərinə sosial münasibətlərinin ümumi istiqamətini (marağını) və səviyyəsini müəyyən edir. Deməli, bu münasibətlərin səviyyəsini aşkara çıxarmaq üçün üç növ informasiyaya malik olmaq lazımdır: a) müəyyən sosial mövqə tutan şəxsiyyət qarşısında qoyulan tələblər haqqında; b) bu tələblərin şəxsiyyətin şüurunda, onun maddi və mənəvi tələbatlarında təzahürü haqqında; c) mövcud sosial mövqedə şəxsiyyətin real davranışı haqqında.

Fərdin sosial mövqə, ictimai şərait və həyat fəaliyyəti sistemi vasitəsilə təzahür edən xüsusi şəkildə təşkil olunmuş şəxsi xüsusiyyətləri və fərdi keyfiyyətlərinin məcmusu şəxsiyyətin strukturunu əmələ gətirir.

Şəxsiyyətin mənafe və münasibətlərinin formalaşmasını şüurlu surətdə idarə etmək üçün fərdin şəxsi xüsusiyyətlərini, şəxsiyyətin fərdi keyfiyyətlərini, şəxsiyyətin əmək və məişətdə bilavasitə davranışını müəyyən edən konkret amilləri və bu amillərin qrup ilə, bütövlükdə mövcud sosial sistem ilə funksional əlaqəsini bilmək lazımdır.

Şəxsiyyətin cəmiyyətdə tutduğu yer, öz sosial mövqələrinə münasibəti bir sıra amillərlə: a) şəxsiyyətin sosial xüsusiyyətlərinin məcmusu ilə; b) onun özünə və şəxsiyyətin mənafeələrini və fəaliyyət fəallığını müəyyən edən öz sosial mövqələrinə qiymət verməsi ilə; c) fərdlərin şəxsi fizioloji və psixoloji xarakteristikası ilə əlaqədardır.

Sosiologiyada fərdin sosial xüsusiyyətlərinin aşağıdakı təsnifatı qəbul edilmişdir: 1) cinsi, 2) yaşı, 3) sosial mənşəyi, 4) milliyəti, 5) partiyalılığı, 6) təhsili, 7) mədəniyyəti, 8) ixtisası, 9) iş stajı.

İnsanın müxtəlif həyat dövrlərində (7 yaşa qədər, 7-15, 16-17, 18-25, 26-30, 31-40, 41-50, 51-60, 60 il və çox) onun həyat fəaliyyəti müxtəlif keçir.

Şəxsiyyətin konkret sosioloji tədqiqi statistik orta həddlə məhdud ola bilməz, bu tədqiqatlar şəxsiyyətin tipologiyasını tələb edir ki, bu tipologiya da hazırda sinflər və sosial qruplar arasında, müxtəlif əmək növləri və ərazi birlikləri arasında müxtəlif profilli kollektivlər arasında mövcud olan fərqlərə, habelə peşə, cins, yaş kateqoriyaları və i.a. fərqlərə əsaslanaraq yalnız sosial ola bilər. Konkret şəraitdə müxtəlif sosial münasibətlər tiplərinin şəxsiyyətə təsiri mexanizmlərinin tədqiqi sosiologiyanın əməyin sosiologiyası, məişət sosiologiyası, əmək kollektivi sosiologiyası, ailə sosiologiyası, iş vaxtı və işdən kənar vaxt sosiologiyası kimi sahələrinin predmetini təşkil edir. Tətbiqi sosiologiyanın bu sahələri konkret olaraq şəxsiyyətin həyat fəaliyyətinin şərait və formalarını, strukturunu və məzmununu, yəni əmək və məişətdə şəxsiyyətin real davranışını idarə edən sosial və sosial-psixoloji mexanizmləri əmələ gətirən konkret sosial əlaqələr sistemini tədqiq edir.

Beləliklə, şəxsiyyətin sosiologiyası tətbiqi sosiologiyanın bütün başqa sahələri ilə, ümumənəzəri sosiologiya ilə sıx əlaqədardır.

Konkret tarixi varlıq olmaq etibarını ilə şəxsiyyət bir tərəfdən konkret müəyyən ictimai münasibətlərin, digər tərəfdən isə şəxsləşmiş və eyni zamanda ictimai əhəmiyyət kəsb edən sosial keyfiyyətlərin daşıyıcısı olur. Şəxsiyyət dedikdə, sosial münasibətlərin daşıyıcısı olan insanın bu və ya digər sinfə, sosial qrupa, millətə, cəmiyyətə mənsubiyyəti nəzərdə tutulur. Hər bir ictimai iqtisadi formasiya öz şəxsiyyət tiplərini yaradır.

Sosial tiplərin formalaşmasına mədəni səviyyədə, vətəndaşlıq şüurunun yetkinlik dərəcəsində olan fərqlər, fərdi davranışın əxlaqi əsasları daha mühüm təsir göstərir.

İctimai qanunların fəaliyyətinin dərk olunması həmin qanunların şəxsiyyətlərin, sosial qrupların, siniflərin, millətlərin və bütövlükdə cəmiyyətin şüurunda əks olunma mexanizmini aşkara çıxarmaq deməkdir. Bu qanunların şüurda adekvat inikası insanların fəaliyyəti və davranışı motivlərinin xarakterini və məzmununu müəyyən edir. İnsan daim fəaliyyətə meyilli olduğu üçün fəaliyyətin baş verdiyi şəraitin inkişaf qanunauyğunlarını yaxşı bilməlidir. Sosial qanunların özü sosial mənafelər kimi təzahür edir.

İnsanların sosial fəaliyyəti və davranışının başlanğıc nöqtəsini obyektiv həyat şəraiti təşkil edir ki, onlar da öz növbəsində müəyyən tələbatları və maraqları doğurur. Həmin maraqlar isə insanların fəaliyyətinin motivinə çevrilir. Burada obyektiv səbəbiyyət əlaqəsi subyektiv səbəbiyyətə keçir. Bu keçid aşağıdakı 3 qrup mexanizmin təsiri altında baş verir:

- 1) İnsanın sosial fəaliyyətinin motivləşməsi, yəni tələbatların mənafə formasında dərk olunması.
- 2) Şəxsiyyətin mənafelərinin onun fəaliyyətinin məqsədinə çevrilməsi.
- 3) Şəxsiyyətin fərdi davranışı və münasibətlərinin formalaşması.

Bunun əksinə olaraq subyektiv səbəbiyyət əlaqəsindən obyektiv səbəbiyyət əlaqəsinə keçid aşağıdakı mexanizmləri nəzərdə tutur:

- 1) Şəxsiyyətin fərdi davranışı və münasibətlərindən şəxsiyyətlər qrupunun sosial davranışına və sosial münasibətlərinə keçilməsi.
- 2) Cəmiyyət həyatının müxtəlif səviyyələrində (şəxsiyyət, sosial qrup, sinif, millət və bütövlükdə cəmiyyət) sosial qanunauyğunluqların təzahür etməsi.

Tələbatların özü insanın ətraf aləmdən obyektiv asılılığını əks etdirir. Məhz buna görə də insanın bütün praktiki fəaliyyətinə tələbatların ödənilməsi forması kimi baxılmalıdır. İnsanın tələbatlar sistemi təbii və sosial xarakterli olur. Bunlardan birincisi paltara, yeməyə, evə və s. olan tələbatlar, ikincisi isə əməyə, sosial fəaliyyətə, mənəvi mədəniyyətə və s. aid olanlardır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sosial tələbatlar məhz təbii tələbatlar əsasında və üzərində meydana gəlirlər.

İnsan tələbatlarının ən yüksək pilləsini mənəvi sərvətlərin dərk olunması və mənimsənilməsi təşkil edir. Məhz sərvət yönümü insanın fəaliyyətini, sosial davranışının istiqamətini müəyyən edir. Bəzən bu sərvətlər insan üçün o dərəcədə əhəmiyyətli olur ki, insan onların uğrunda özünü qurban verməyə də razı olur. Məsələn, azadlıq, bərabərlik, həqiqət, məhəbbət və s. sosial sərvətlər insanın həm ictimai, həm də şəxsi həyatında real motivə çevrilir.

Şəxsiyyətin fəaliyyətinin həyata keçdiyi şərait onun sosial davranışını da şərtləndirir. Bununla yanaşı həmin şərait şəxsiyyətin tələbatları və mənafeləri prizmasından qiymətləndirilərək onda ya razılıq və yaxud əksinə, narazılıq hissləri əmələ gətirir. Narazılıq hissi bu şəraiti öz tələbatlarına müvafiq surətdə dəyişdirməyə çalışan şəxsiyyətin fəaliyyətinin sosial səbəbinə çevrilir.

Fəaliyyətin səbəbiyyətlə bağlılığı həm obyektiv, həm də subyektiv xarakter daşıyır. Obyektiv səbəbiyyət ictimai inkişafın məqsədlərinin, maraq və mənafelərinin məcmusu olub siniflər, sosial qruplar, etnik, demografik ərazi birlikləri, sosial institutlar və təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilir. Subyektiv səbəbiyyət isə şəxsiyyətin sərvət yönümlərinin, mənafə və tələbatlarının məcmusu olub onun özünə, sosial və iqtisadi struktura, həyat tərzinə münasibətini əks etdirir.

Hər bir insan sosial sistemin formalaşmasına bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Bu prosedə onların mənafə və maraqları çox vaxt üst-üstə düşmədiyi üçün onlar ictimai sərvətlərə və normalara, sosial rollara olan münasibətlərini daim razılaşdırmalı olurlar.

Əksər hallarda bu cür razılaşırmalar kompromislərin – yəni qarşılıqlı güzəştlərin sayəsində mümkün olur.

Müasir dövrdə şəxsiyyətin mütəşəkkil olmasının, onun şəxsi təşəbbüsünün, çevikliyinə, müxtəlif vərdişlərə malik olmasının əhəmiyyəti getdikcə artır. Eyni zamanda insan qarşısında elmi-texniki, sosial-iqtisadi və mənəvi tərəqqinin irəli sürdüyü və yeni texnologiyaların, qabaqcıl təcrübənin, həyat tərzini və stilinin tətbiqi ilə bağlı olan problemlər meydana çıxır. Belə bir şəraitdə insan həyatının yeni tələbləri haqqında biliyə və anlayışa, ümumbəşəri və sinfi dəyərlərin dialektikasına qiymət vermək bacarığını nəzərdə tutan siyasi təfəkkür vərdişlərinə malik olmalı, düzgün davranış xəttini tapmalıdır.

3. MÜASİR ŞƏXSİYYƏT KONSEPSİYALARININ MƏZMUNU VƏ MAHIYYƏTİ

Müasir dövrdə elm və siyasətin şəxsiyyətə diqqətinin güclənməsi meydana çıxmış problemlərin həllində insan amilinin fəallaşması ilə, təhsil, tərbiyə, mədəniyyət, əxlaq sisteminin demokratik cəmiyyətin tələblərinə müvafiq surətdə təkmilləşdirilməsi zərurəti ilə sıx əlaqədardır. İndi cəmiyyətin siyasi, iqtisadi, sosial, elmi-texniki problemlərinin həlli bilavasitə adamların vətəndaşlıq yetkinliyi dərəcəsi, kadrların peşə hazırlığı səviyyəsi, onların texnikanın ən yeni nailiyyətlərini əməli işdə tətbiq etmək bacarığından asılıdır. Ölkənin iqtisadi və intellektual inkişafının ümumi göstəricisi nəticə etibarlı ilə məhz hər bir adamın öz iş yerində əməyinin keyfiyyəti və nəticəsi ilə müəyyən edilir.

Ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyət ideali təşəbbüskarlıq, yüksək vətəndaşlıq, əməyə yaradıcı münasibət və s. kimi tipik cəhətlər ilə yanaşı eyni zamanda şəxsiyyətin təkrəredilməz, fərdi keyfiyyətlərini də nəzərdə tutur. Söhbət yüksək təhsillikdən, peşəkarlıqdan, əxlaqi şüur və özünüdərkətmədən, estetik zövq və s. gedir. Şəxsiyyətin keyfiyyətlərinin formalaşması mürəkkəb və ziddiyyətli bir prosesdir ki, burada hər bir adam öz qabiliyyətlərini, özünün mahiyyət qüvvələrini təzahür etdirir.

Cəmiyyətin demokratik əsaslarda qurulması eyni zamanda yüksək mədəniyyət, vətəndaşlıq, səriştəlilik və peşəkarlıq tələb edir. Yüksək keyfiyyətli təhsil, elmi tədqiqatlar, ümumi və peşə mədəniyyəti olmadan cəmiyyət qarşısında duran çox mühüm vəzifələri yerinə yetirmək mümkün deyildir. Adamların yeni nəslinin şüurlu əmək və siyasi həyata qədəm qoyarkən yüksək ideyalılığa və mənəviyyətə, öz peşəsini yaxşı bilməyə və geniş mədəni səviyyəyə malik olmaları, ölkənin müqəddaratı üçün məsuliyyəti öz üzərinə götürməyə hazır olmaları üçün hər cür şərait yaradılmalıdır.

İctimai həyatda şəxsiyyətin oynadığı rola olan böyük maraq XX əsrin əvvəllərində bir sıra nəzəriyyələrin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Məsələn, 30-cu illərdə amerikalı sosioloq C.Mid şəxsiyyətin rolu konsepsiyasını irəli sürdü. Onun fikrincə ***sosial rol*** – şəxsiyyətin ictimai və insanlararası münasibətlər sistemində obyektiv sosial mövqeyini əks etdirən ***davranış modelidir***.

Sosial rol öz növbəsində 2 yerə bölünür:

- a) rolun ***gözlənilməsi***, yəni «oyun qaydalarına» əməl olunmaqla roldan nə gözlənilməsi;
- b) rol ***davranışı*** – yəni insan öz rolu çərçivəsində hansı davranış tərzini yerinə yetirir.

Şəxsiyyət bu və ya digər rolu öz üzərinə götürməklə ona müvafiq olan vəzifə və məsuliyyəti dərk etdiyi üçün öz davranışını ətrafdakıların gözlədiyinə uyğun olaraq qurur,

əks təqdirdə sosial nəzarət sistemi işə düşür. Çünki, sosial rolların düzgün yerinə yetirilməməsi bütün sosial sistemdə pozuntular əmələ gətirir.

Şəxsiyyətin Avstriya psixoloqu Z.Freyd tərəfindən irəli sürülən digər konsepsiyası insanı tələbatlar və ehtiyaclar sistemi kimi, cəmiyyəti isə qadağalar, tabu sistemi kimi qiymətləndirir. Freydə görə şəxsiyyətin şüursuz və hisslərlə bağlı olan ehtiyacları onun fəallığının mənbəyini və əsasını təşkil edir. Özünün *instinktiv tələbatlarını* sosial normativlər üzündən təbii yollarla ödəyə bilməyən insan daim kompromis axtarmağa məcbur olur.

Freydin şəxsiyyət modeli 3 səviyyəlidir:

- a) Aşağı təbəqə (ID) şüursuz impulslara və qan yaddaşına əsaslanır.
- b) Orta təbəqə (Mən, yaxud EQO).
- c) Yuxarı təbəqə (Ali-Mən, yaxud Ali EQO).

Sonuncu, cəmiyyət tərəfindən irəli sürülən normalar əsasında fəaliyyət göstərən insandır. Birinci və üçüncü səviyyələr iki tərəfdən insan psixikasına hücum edərək nevroitik davranış tipi formalaşdırır. Bu şəxsiyyət modeli ictimai təzyiqdən özünü müdafiə ilə məşğul olduğu üçün həmişə sosial mühitlə münaqişə vəziyyətində olur. Buradan Freyd bu qənaətə gəlir ki, bəşər tarixi yüksələn psixoz tarixidir.

C.Homans, K.Opp və b. isə *davranış nəzəriyyəsini* irəli sürmüşlər. Onların fikrincə şəxsiyyət müxtəlif stimullara cavab reaksiyaları sistemidir. Bu nəzəriyyəyə görə hər bir insanın davranışı sosial mühit tərəfindən şərtlənir və dil, adətlər, sosial institutlar, KİV vasitəsi ilə ona nəzarət olunur. Digər insanlarla qarşılıqlı təsir prosesində şəxsiyyət istənilən sosial qrupda öz mənafeyini qoruyur.

Müasir dövrdə hər hansı ölkənin, dövlətin demokratik xarakteri eyni zamanda həmin ölkədə cəmiyyət üzvlərinin hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi ilə müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında «Əsas hüquqlar, azadlıqlar və vəzifələr» adlanan ikinci bölmədə əsas insan və vətəndaş hüquqların və azadlıqlarının əsas prinsipi adlanan 24-cü maddədə deyilir ki, hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquqları və azadlıqları vardır. Həmin maddədə eyni zamanda göstərilir ki, hüquqlar və azadlıqlar hər kəsin cəmiyyət və başqa şəxslər qarşısında məsuliyyətini və vəzifələrini də əhatə edir.

Demokratik cəmiyyətdə insanların geniş hüquqlara, azadlıqlara malik olmaları ilə yanaşı onların cəmiyyət, dövlət qarşısında öz vəzifələrinə əməl etmələri və məsuliyyət daşımaları mühüm demokratik prinsiplərdən biridir.

Demokratiyanın ümumi prinsiplərinə uyğun olaraq insanların öz hüquqları və azadlıqlarından istifadə etməsi onların vəzifələrini və vətəndaşlıq məsuliyyətlərini yerinə yetirmələri ilə sıx surətdə bağlı olmalıdır.

Şəxsiyyətin yuxarıda göstərilən modellərindən heç biri bu fenomeni bütövlükdə izah etməyə qadir deyildir. Şəxsiyyətin universal modelinin hazırlanması hələ bundan sonra da uzun müddət sosiologiya elminin diqqət mərkəzində olacaqdır.

7-Cİ MÖVZU

SOSIAL STRUKTURUN SOSIOLOGİYASI

1. CƏMIYYƏTİN SOSIAL STRUKTURU VƏ SOSIAL STRATİFİKASIYA

Cəmiyyətin sosial strukturunun öyrənilməsi sosiologiya elminin mərkəzi problemlərindən birini təşkil edir. Təsadüfi deyildir ki, Qərbi ölkələrində nəşr olunmuş bir sıra elmi əsərlərdə və dərs vəsaitlərində sosiologiya cəmiyyətin sosial strukturu, sosial qruplar və insanların davranışına onların təsiri haqqında elm kimi qiymətləndirilir.

Cəmiyyətin sosial strukturunun sosioloji tədqiqi bir tərəfdən sosial birliklər arasında qarşılıqlı təsirin mexanizmini açmağa kömək edir. Digər tərəfdən isə cəmiyyətin əsas sosial qruplarının simasının müəyyən edilməsi ideoloji işin düzgün qurulmasına imkan yaradır. Nəhayət, sosioloji tədqiqatlar sosial strukturun inkişafının idarə olunması üçün təkliflər irəli sürərək onu elmi cəhətdən əsaslı və səmərəli edir. Məhz bunu nəzərdə tutan amerikalı sosioloq P. Sorokin sosiologiyanın əsas vəzifəsinin sosial hadisələrin təsvirindən və onların arasında funksional əlaqələr yaradılmasından ibarət olduğunu göstərirdi.

Hər bir cəmiyyət daxilən müxtəlif sosial qruplara, təbəqələrə və milli birliklərə bölünmüş orqanizmdən ibarətdir. Onların hamısı öz aralarında obyektiv surətdə şərtlənmiş olan sosial, iqtisadi, siyasi, mənəvi əlaqələr və münasibətlərə malikdirlər. Həm də yalnız məhz həmin münasibətlərin və əlaqələrin həddləri daxilində onlar mövcud ola, cəmiyyətdə özlərini təzahür etdirə bilirlər. Bu isə öz növbəsində cəmiyyətin bütövlüyünü, onun vahid orqanizm kimi fəaliyyət göstərə bilməsini şərtləndirir. O. Kont, H. Spenser, K. Marks, M. Veber, T. Parsons, R. Darendorf və b. sosioloqlar məhz bu orqanizmin mahiyyətini açıb göstərməyə cəhd göstərmişlər.

Sosial struktur dedikdə, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və təsirdə olan sosial üsürlərin məcmusu, vahid tam daxilində onların nisbi sabit yerləşməsi üsulu başa düşülür. Sosial birlik formalarında təmsil olunan insanlar əməli fəaliyyət və qarşılıqlı təsir prosesində özlərinin sosial tələbatları və mənafeələrini reallaşdırmağa bilirlər. Deməli, sosial struktur, həm sosial birliyin və onun hər bir üzvünün sosial mövqeyini ifadə edir, həm də onların cəmiyyətin sosial həyatında tutduğu yerə və oynadığı rola münasibətini göstərir.

Təbiidir ki, sosial struktur və sosial münasibətlər anlayışlarını eyniləşdirmək düzgün olmazdı. Sosial münasibətlər daha geniş anlayış olub müxtəlif sosial birliklər arasında olan bütün tərəfləri və münasibətləri əhatə etdiyi halda, ikinci anlayış əsasən həmin münasibətlərin mövcud sabit vəziyyətini və sosial təşkili formasını səciyyələndirir.

Sosiologiya elmi cəmiyyətin sosial strukturuna mürəkkəb və bütöv bir tam kimi yanaşır. Sosioloji bilik sosial strukturu təkcə sosial birliklərin mexaniki məcmusu kimi götürməklə məhdudlaşmır, əsas diqqəti onların funksional qarşılıqlı əlaqələri və qarşılıqlı təsiri mexanizminin açılmasına yönəldir.

Sosial struktur anlayışının mahiyyətinin açılmasında sosial vəziyyət anlayışının da rolu böyükdür. Bu, onunla izah edilir ki, həmin anlayış sosial birliklər və ayrı-ayrı insanlar arasında həyat fəaliyyəti şəraitinin necə bölündüyünü və onların bu prosesdə iştirakı dərəcəsini göstərir. Digər tərəfdən, sosial vəziyyət cəmiyyətdə insanlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin xarakterini əks etdirir. Sosial qrupun və ayrılıqda götürülmüş fərdlərin cəmiyyətdə yeri və rolu məhz onun sosial vəziyyəti ilə şərtlənir. Sosial vəziyyət həmçinin sosial subyektin əməyinə, ictimai fəaliyyətinə və davranışına cəmiyyət tərəfindən irəli

sürülən tələblər sistemini ifadə edir. Həm də nəzərdə tutulmalıdır ki, sosial subyektlərin mənafeələrinin məzmunu onların sosial vəziyyətində dolğun surətdə ifadə olunur. Buna görə də sosial subyektin vəziyyətinin müəyyən edilməsi cəmiyyətin ümumi mənafeyi ilə hər bir konkret subyektin spesifik mənafeələri arasında lazımi nisbətləri qoruyub saxlamaq və düzgün əlaqələndirmək baxımından zəruridir. Bütün bu məsələlərin həllində sosioloji tədqiqatların nəticələri köməyə gəlir. Sosioloji təhlil hər bir fərdin və ya sosial birlik formasının sosial mövqeyini, funksiyalarını və rolunu, onlarda baş verən dəyişiklikləri düzgün müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Yaxın keçmişə qədər fəlsəfi–sosioloji ədəbiyyatda sosial münasibətlər və sosial strukturla bağlı olan bütün məsələlər birtərəfli, yalnız marksizm – leninizm mövqeyindən təhlil edilir və göstərilirdi ki, cəmiyyət əsasən iqtisadi əlamətlər üzrə təşkil edilən siniflərdən və onların içərisindən çıxmış ziyalılar təbəqəsindən ibarətdir.

Beləliklə, sosial həyatın izahında yalnız sinfilik mövqeyi əsas götürülür, dünya sosioloji fikrində geniş yayılmış olan sosial stratifikasiya nəzəriyyələri qəti surətdə inkar olunurdu, halbuki bu təlimdə cəmiyyətin struktur vahidləri kimi müəyyən stratlara (təbəqələrə) bölünməsi özünün bir çox cəhətlərinə görə təqdirə layiqdir və qəbul oluna bilər. Məsələn, müasir Qərbi sosiologiyasında yayılmış stratifikasiyaya əsaslanmaqla cəmiyyətdəki bütün sosial qrupları, özü də hərtərəfli şəkildə səciyyələndirmək mümkündür. Burada peşə nüfuzundan tutmuş hakimiyyətdə iştirak etmə dərəcəsi, gəlir və sərvət, təhsil səviyyəsi, dini və qohumluq əlamətləri kimi meyarlar nəzərə alınır.

Cəmiyyətin sosial strukturu daxili məzmununa görə çox mürəkkəbdir. Müxtəlif meyarlar üzrə yanaşmaqla onun bir çox növlərini aşkar etmək olar:

1. sosial–sinif (sosial–qrup) strukturu (siniflər və sosial qruplar üzrə təsnifat);
2. sosial –ərazi strukturu (şəhər–kənd münasibətləri, regionlar üzrə bölgü);
3. işçilərin peşə–ixtisas strukturu (peşə əlamətləri və ixtisas dərəcələrinə görə bölgü);
4. əhəlinin fiziki əmək işçiləri və əqli əməklə məşğul olan işçilərə bölünməsi;
5. milli və etnik struktur;
6. sosial–demoqrafik struktur (əhəlinin cinsə və yaşa görə bölgüsü).

Real həyatda bu struktur bölgüləri bir–birilə sıx əlaqədə və qarşılıqlı təsirdə çıxış edir.

İnsanların bu və ya digər sosial birlik formasına mənsubiyyəti obyektiv xarakter daşıyır və bir sıra iqtisadi, siyasi, mədəni və mənəvi göstəricilər, əlamətlərlə (onların vəhdəti halında) müəyyən olunur.

Totalitar rejimin uzun müddətli hökmranlığı dövründə ictimai həyatın bütün digər sahələrində olduğu kimi, sosial münasibətlərdə də dərin pozuntular və deformasiyalar baş vermişdir. Rəsmi dövlət sənədlərində fəhlə və kəndlilərlə ziyalıların ittifaqının durmadan möhkəmləndiyindən bəhs olunmasına baxmayaraq, real həyatda bunun tam əksi olan proseslər getmiş, sosial əlaqələr zəifləmişdir. Odur ki, digər yerlərdə olduğu kimi Azərbaycanda da sosial münasibətlərdə böyük gerilik miras qalmışdır. Buna görə də suveren inkişaf yoluna qədəm qoyan respublikamızda iqtisadi, siyasi və mənəvi sahələrdə böhranı aradan qaldırmaq, əsaslı dəyişikliklər etmək əsasında sosial münasibətlərin normal gedişini təmin etmək çox zəruridir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 16-cı maddəsində deyilir: “Azərbaycan dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsi qayğısına qalır”.¹²

Sosial strukturun daxili elementlərinin müəyyənləşdirilməsi sosiologiyada mürəkkəb məsələlərdəndir. Onun əsas bölgü vahidlərini siniflər, sosial qruplar, təbəqələr, kollektivlər,

¹² Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1997, s. 7.

sosial–ərazi birlikləri, milli–etnik birlik formaları və sosial - demoqrafik qruplar təşkil edir. Bu anlayışların hər biri də öz daxili məzmununa görə bir sıra təhlil vahidlərinə – ünsürlərə ayrılır. Yuxarıda qeyd olunan anlayışların müəyyən olunmasında sosiologiyada müxtəlif fikirlər mövcuddur. Məsələn onlardan sayca ən böyük olanını – sinif anlayışını nəzərdən keçirək. Artıq qeyd olunduğu kimi, marksist sosiologiya sosial strukturda sinfin rolunu həddən artıq şişirdir, sinfi baxımdan yanaşmanı mütləqləşdirir. Həm də sinfin müəyyən olunmasında əsas meyar kimi iqtisadi əlaməti–mülkiyyət formalarının müxtəlifliyini götürür. İndi aydın görünür ki, uzun müddət sosioloji fikirdə hakim olmuş bu baxış məhdud xarakter daşıyır. Cəmiyyətin siniflərə bölünməsinə müəyyənləşdirərkən təkcə mülkiyyət formalarına əsaslanmaq kifayət deyildir, iqtisadi, siyasi və mənəvi amilləri kompleks halda qeyd etmək lazımdır. Bu mənada müasir Qərb sosiologiyasında sinfi mənsubiyyətin meyarları məsələsi diqqəti cəlb edir. Burada çox vaxt siniflər ümumi iqtisadi imkanlarına görə müəyyən olunan böyük insan qrupları kimi səciyyələndirilir. Qərb sosioloqları sinfi fərqlərin başlıca əsasını, məşğuliyyət və sərvətin miqdarında görür, cəmiyyətdə aşağıdakı siniflərin olduğunu qeyd edirlər: yüksək siniflər (istehsalda iqtisadi ehtiyatlar üzərində nəzarət edənlər), orta sinif (“ağ yaxalıqlar” və peşəkarlar); fəhlə sinfi (“göy yaxalıqlar” və ya əl əməyi ilə məşğul olanlar) və nəhayət, kəndli sinfi –ənənəvi olaraq kənd təsərrüfatında çalışanlar.

Sosial strukturun növbəti bölgü vahidi olan *sosial qrup* haqqında da müxtəlif rəylər vardır. Bu anlayış bəzən sinfin sinonimi kimi işlənir, lakin əksər hallarda sosial qrup dedikdə siniflərin daxilində öz məşğuliyyətinə, peşə–ixtisas və təhsil səviyyəsinə, siyasi şüuruna və mədəniyyət göstəricilərinə, bütövlükdə sosial yetkinlik dərəcəsinə görə fərqlənən sosial subyektlər nəzərdə tutulur.

Sosial strukturda *təbəqə* anlayışı da mühümdür. O, həm siniflərin və sosial qrupların daxilində üfüqi bölgü vahidi kimi götürülür, həm də siniflərdən kənarında duran ziyalıları – peşəkar əqli əməklə məşğul olan işçiləri əhatə edir. Bu bölgü həm də cəmiyyət üzvlərinin əqli əmək və fiziki əmək işçilərinə ayrılmasına əsasən uyğun gəlir. Ziyalıların əsas əlaməti bir qayda olaraq orta ixtisas və ali məktəb həcmində təhsil tələb edən peşəkar əqli əmək sahələrində məşğul olmasıdır.

Dünya sosioloji fikrində cəmiyyətin sosial təbəqələrə bölünməsi – *sosial stratifikasiya* təlimi geniş yayılmışdır. Bu təlimin tərəfdarları (M.Veber, E.Rayt, F.Parkin və b.) sosial həyatda təbəqələrin əsas rol oynadığını göstərir və cəmiyyətin sosial münasibətlərinin ayrı-ayrı təbəqələrdən təşkil olunduğunu qeyd edirlər. Əhalini sosial təbəqələrə ayırmağın meyarları isə hakimiyyətdə iştirak etmə, gəlirin və sərvətin səviyyəsi, təhsil, qohumluq əlamətləri hesab olunur.

Stratifikasiya nəzəriyyəsi “sinif” anlayışını inkar etməsə də ona başqa məzmun verir, yaxşı–pis, “aşağı–yuxarı” kateqoriyalarını irəli sürür. Bu nəzəriyyəyə görə üç sinif mövcuddur: ali, orta və aşağı. Hər bir sinif də öz növbəsində səviyyələrə bölünür. Amerikalı sosioloq U.A.Uorner 1941–ci ildə nəşr etdirdiyi “Yankilər şəhəri” adlı əsərdə aşağıdakı siniflərin mövcud olmasını iddia edir:

1. Ən ali sinif. Əsl nəcabətli varlıları nəzərdə tutur.
2. Ali sinif. Aristokratik mənşəyə malik olmayan və müxtəlif yollarla varlananları əhatə edir.
3. Orta sinfin ali təbəqəsi. Yüksək təhsil səviyyəsinə və müvafiq gəlirə malik olan ziyalılar.
4. Orta sinfin aşağı təbəqəsi. Buraya dəftərxana mə'murları, katiblər, xırda bank işçiləri və s. daxildir.

5. Aşağı sinfin ali təbəqəsi. Buraya zavod və fabrik fəhlələri, fiziki əməklə məşğul olan digər işçilər daxildir.
6. Nəhayət aşağı sinfin aşağı təbəqəsi. Buraya cəmiyyətin ən kasıb və səfil üzvləri aiddir.

Ümumiyyətlə, stratifikasiya anlayışı cəmiyyətdə mövcud olan insan qrupları arasında strukturlaşdırılmış bərabərsizlik kimi qiymətləndirilə bilər. Sosioloqların fikrincə stratifikasiyanın aşağıdakı 4 əsas sosial bərabərsizlik sistemi vardır:

1. Quldarlıq. Bərabərsizliyin ən kəskin formasıdır, çünki burada insan əşya kimi qiymətləndirilir.

2. Kastalar. Portuqal dilindən tərcümədə kasta “təmiz qəbilə” deməkdir. Əsasən Hindistanda geniş yayılmışdır. Cəmiyyətdə hər bir kəs hansı sosial təbəqəyə məxsus olduğunu dərk edir və başa düşür.

3. Zümrələr. Avropada feodalizm dövründə daha geniş yayılmışdı. Zümrələrə misal olaraq aristokratiyanı, zadəganları, din xadimlərini, hərbiçiləri və s. göstərmək olar. Kastalardan fərqli olaraq zümrələr arasında qohumluq əlaqələrinə yol verilirdi.

4. Siniflər. Digər stratlardan fərqli olaraq siniflər hüquqi və dini əsaslarla yaradılır, irslə, adət-ənənə ilə bağlı deyil. Hər bir şəxs hansı sinfə mənsub olmasını özü şüurlu surətdə, əmək növü seçməklə müəyyən edir (fəhlə, kəndli, ziyalı və s.)

Amerikalı sosioloq P. Sorokin insanlar arasında sosial bərabərsizliyə səbəb olan dörd tip amil göstərir:

- a) Hüquq və imtiyazlar.
- b) Vəzifə və məs'uliyət.
- c) Sosial sərvətlər və ehtiyac.
- ç) Hakimiyyət və nüfuz.

Sosial strukturun bölgü vahidi kimi əmək kollektivləri də qeyd olunmalıdır. Doğrudur cəmiyyətin müxtəlif kollektivlərə bölünməsi, digər struktur bölgüləri ilə çulğışmış şəkildə çıxış edir. Bununla belə kollektivlər sosial münasibətlər sistemində spesifik yer tutur, cəmiyyət üzvlərinin məşğuliyyətinin miqyasları baxımından ayrı-ayrı sosial özəklərə bölündüyünü ifadə edir.

Sosial struktur peşə-ixtisas strukturu ilə də sıx bağlıdır. Sonuncu, işçilərin peşə və ixtisaslara görə ayrılmasını, onların kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini, müvafiq peşə və ixtisas qrupları arasındakı funksional əlaqələri səciyyələndirir. Buna baxmayaraq peşə-ixtisas göstəriciləri həm də mühüm sosial məna kəsb edir, ayrı-ayrı şəxslərin və qrupların sosial baxımdan səciyyələndirilməsinin mühüm əlamətləri rolunu oynayır.

Sosial- ərazi birlikləri adından göründüyü kimi sosial münasibətləri yaşayış məskəni tipi (şəhər və ya kənd) baxımından təsnif edir, onların məkanca regionlar üzrə təşkil edilməsi prinsiplərini əsas götürür. Bu struktur bölgüsü ikili təbiətə malik olub, sözün əsl mənasında sosial olan ilə məkanca yerləşəni vəhdətdə götürür.

Siniflərin yaranması və inkişafı prosesində elə bir mərhələ vardır ki, yuxarıda göstərilmiş təbəqələşmə vəziyyətində olan adamlar bir-biri ilə hələ şüurlu daxili əlaqə ilə deyil, yalnız istehsal münasibətləri çərçivəsi daxilində mövcud olan obyektiv münasibətlər və obyektiv asılılıqlarla bağlı olur. Bu zaman onlar “özlərində sinifdirlər” və yalnız təkcə çoxluqlar olmayaraq bir-biri ilə obyektiv münasibətlər sistemi ilə bağlı olsalar da, buna baxmayaraq hələ “özləri üçün sinif” olmamışlar, yəni özlərinin sinfi, iqtisadi və siyasi maraqlarının hələ tam inkişaf etmiş dərəcəyə malik deyillər.

Siniflərin yaranması, inkişafı və ictimai xüsusiyyətləri daha geniş, tarixən formalaşmış “ictimai-iqtisadi formasiya” tiplərindən və ya qlobal cəmiyyət tiplərindən asılıdır (bu cəmiyyət isə həddində siniflərin mövcud olduğu və fəaliyyət göstəridiyi istehsal

münasibətləri sistemi tərəfindən determinasiya edilir, şərtləndirilir). Lakin “sınıf formasiyalarda” (quldarlıq, feodalizm, kapitalizm) əmələ gələn sosial təbəqələr və siniflər üçün ümumi olan bəzi xüsusiyyətlər də vardır. Siniflərin özü mürəkkəb törəmələrdir və biz onların həddlərində sosial təbəqələri, qrupları ayıra bilərik. Bəzi sosial təbəqələr siniflərə çox yaxındırlar, buna görə də hər hansı bir global cəmiyyətin sınıfı strukturu haqda söhbət apararkən təbəqələr və qruplar haqqında danışmaq daha düzgün olardı.

2. SOSIAL QRUPLAR VƏ SOSIAL MOBİLLİK

Artıq qeyd olunduğu kimi, hər bir cəmiyyətin sosial strukturu çox mürəkkəb mexanizmə malikdir. Burada siniflər, təbəqələr və zümrələrlə yanaşı bir çox demoqrafik və peşə qrupları, milli-etnik qruplar, formal və qeyri-formal təşkilatlar, funksional və kiçik qruplar mövcuddur. Cəmiyyətin sosial strukturunda milli-etnik səpgi xüsusi rola malikdir. O, əhalinin milli əlamətlərə görə hansı birlik formalarından təşkil olunduğunu göstərir. Sosiologiya elmi cəmiyyətin milli-etnik strukturuna aid olan məsələləri öyrənərkən onların sosial əlamət və səciyyətlərini ön planda götürür, milli münasibətlərin sosial baxımdan necə dəyişməsinə izləyir. Cəmiyyətin sosial strukturunda baş verən dəyişiklikləri araşdırarkən böyük və kiçik sosial qruplara diqqət yetirilməsi zəruridir. Bu cür qruplar bir tərəfdən obyektiv olaraq, yəni adamların şüur və iradələrindən asılı olmayaraq təşəkkül tapır, digər tərəfdən isə tarixi prosesin iştirakçılarının şüurlu və yaradıcı fəaliyyəti prosesində yaranırlar. Bunlardan birincisinə, yuxarıda səciyyələndirdiyimiz sosial qruplar, həmçinin siniflər, təbəqələr, peşə və demoqrafik qruplar, habelə milli birliklər, ikincisinə isə siyasi partiyalar, həmkarlar və gənclər təşkilatları, elmi cəmiyyətlər, klublar və s. daxildir.

Müasir Qərbi sosiologiyasında əsas diqqət funksional qruplara yönəldilir. Bu qruplar müəyyən funksiyaları və sosial rolları yerinə yetirən qruplardır. Onlara misal olaraq siyasi, iqtisadi və mədəni sferalarda çalışan insanların peşə qruplarını, müxtəlif sosial mövqeyə malik olan qrupları, habelə sosial-demoqrafik qrupları göstərmək olar. Müxtəlif sosial qrupların funksional fəaliyyətinin sosioloji yolla tədqiqinin əsasını XIX əsrdə fransız sosioloqu E. Dyürkheyim qoymuşdur. Onun ideyaları amerikalı sosioloqlar T. Parsons və R. Merton tərəfindən, habelə müasir sosiologiyanın əsas cərəyanlarından biri olan struktur - funksional təhlil cərəyanının nümayəndələri tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Fransız sosioloqu E. Dyürkheyim 1893-cü ildə nəşr etdirdiyi “İctimai əmək bölgüsü haqqında” adlı əsərində bu qənaətə gəlir ki, bütün cəmiyyətlərdə bəzi fəaliyyət sahələri digərlərinə nisbətən daha mühüm və əhəmiyyətli hesab olunur. Buna görə də cəmiyyətin bütün funksiyaları - qanun, din, ailə, əmək və s. nə dərəcədə qiymətləndirilsə, o dərəcədə də ierarxiya təşkil edirlər. Dyürkheyim həmçinin hesab edirdi ki, hər bir insan müəyyən istedadla malikdir. Lakin bu istedadın səviyyələri adamlarda müxtəlifdir. Bu müxtəliflik nəyi isə öyrənərkən özünü hökmən büruzə verir. Normal cəmiyyətdə daha istedadlı adamlar daha mühüm funksiyaları yerinə yetirməlidirlər.

Sosial bərabərsizliyin mahiyyətinin açılmasında K. Marksın və M. Veberin böyük xidmətləri vardır. Marks sosial stratifikasiyanın əsasında yalnız iqtisadiyyatın təşkili üsulunu götürdüyü halda, Veber aşağıdakı üç amili irəli sürür:

- a) əmlak bərabərsizliyi və gəlir səviyyəsində fərqlər;
- b) cəmiyyətdə müəyyən təsirə malik status qrupları;
- c) hakimiyyət amili. Ayrı-ayrı qrupların və adamların başqalarının mənafeələrini nəzərə almadan öz iradələrini həyata keçirmə qabiliyyəti.

Veberin fikrincə məhz bu üç amil sayəsində cəmiyyətdə sosial qruplara və təbəqələrə parçalanma baş verir, habelə yeni tarixi şəraitdə yeni sosial qruplar meydana gəlir.

Cəmiyyətdə mövcud olan çoxlu sayda sosial-demoqrafik qruplar əhalinin yaşa və cinsə görə bölgüsünü, ailə vəziyyətini, artım və azalma proseslərini səciyyələndirir. Sosial-demoqrafik qrupların göstəriciləri sosial münasibətlərin öyrənilməsinə böyük köməklik göstərir. Belə ki, onlarda baş verən meyllərin öyrənilməsi bütövlükdə əhalinin təkrar istehsalı və deməli, müxtəlif sosial birlik formalarının təkrar istehsalı proseslərinin əsas cəhətlərini ayırd etmək imkanı verir.

Cəmiyyətin sosial strukturunun tədqiqində ən mühüm problemlərdən biri sosial mobillik probleminin öyrənilməsidir. Bu və ya digər sosial qrupun, təbəqənin, habelə ayrılıqda götürülmüş bir fərdin sosial həyat nərdivanında yerinin dəyişilməsi, yəni bir sosial səviyyədən daha yüksəyə qalxması və ya əksinə, aşağıya enməsi sosial yerdəyişmə (mobillik) adlanır. Əhalinin sosial mobilliyinə yaşayış yerinin dəyişilməsi (şəhərdən kəndə, yaxud əksinə köçmə), adamların yeni peşəyə yiyələnməsi, yaxud fəaliyyət növünün dəyişilməsi (məsələn, təsərrüfat işçisinin özünü siyasətə həsr etməsi) təsir göstərir.

Cəmiyyətin sosial strukturunda sosial mobilliyin sürətlənməsinə təsir göstərən səbəblərdən biri də bu və ya digər peşənin cəmiyyətdə əhəmiyyətinin artması haqqında olan ictimai rəyin mövcudluğudur. Məsələn, hazırda biznes, siyasət, incəsənət və s. adamları daha çox cəlb edir nəinki kənd təsərrüfatı istehsalı sahəsində çalışmaq. Əməyin məzmununa və xarakterinə, həyat şəraitinə marağın dəyişməsi bəzən çox uzun bir tarixi dövr, bəzən isə çox qısa bir müddət ərzində mümkün olur. Nəticədə isə adamların bir sosial təbəqədən digərinə keçidi daha intensiv sürətdə baş verir.

Sosial mobilliliyin öyrənilməsi dövlətin sosial siyasətinin düzgün qurulması işinə böyük köməklik göstərir. Sosial dəyişikliklərin və yerdəyişmələrin real mənzərəsini, onların səbəblərini və istiqamətlərini bilmək lazımdır ki, cəmiyyət üçün lazimi səviyyələrdə həmin prosesləri nəzarət altında saxlamaq, onlara şüurlu sürətdə təsir göstərmək, zəruri sosial dinamikaya və eyni zamanda cəmiyyətdə sabitliyin qorunub saxlanmasına, adamların həyatının yaxşılaşdırılmasına nail olmaq mümkün olsun.

Sosial qruplara daxil olan ayrı-ayrı insanların stratifikasiya sistemində öz yerini dəyişməsi fərdi mobillik adlanır. Bu cür dəyişiklik aşağıdakı üç əsas amilin təsiri altında baş verə bilər:

Şaquli və üfiqi mobillik; sosial strukturun yenidən təşkili; stratifikasiyanın yeni sisteminin tətbiq edilməsi.

1. Üfiqi (vertikal) mobillik fərdin statusunun aşağı düşməsinə və ya yuxarı qalxmasını, beləliklə sosial vəziyyətində baş verən dəyişiklikləri əks etdirir. İnsanın daha yüksək sinfi mövqeyə qalxması yüksələn sosial mobillik, aşağı düşməsi isə enən sosial mobillik adlanır. Məsələn, gənc aspirant müəyyən vaxtdan sonra professorla çevrilirsə bu, yüksək sosial mobillik adlandırıla bilər. Şaquli mobillik fərdin sosial vəziyyətinin elə dəyişilməsidir ki, onun statusu nə yüksəlmiş, nə də aşağı düşmüşdür. Məsələn, əgər bir nəfər əvvəlcə daşınmaz əmlakın satışı ilə, daha sonra isə sığorta polislərinin satışı ilə məşğul olursa o yalnız iş yerini dəyişir, sosial statusu isə əvvəlki olaraq qalır.

2. Sosial strukturun yenidən təşkili. Cəmiyyətin strukturunda dəyişikliklər mobilliyin inkişafı üçün yeni imkanlar açır. Məsələn, müasir elektron hesablama sənayesində yüksək peşəkarlığa malik olan mütəxəssislərə böyük ehtiyac vardır. Yaxud xidmət sahələrində həm əmək haqqı, həm də status fiziki əmək işçilərinə nisbətən yüksək olduğu üçün adamlar bu sahəyə axışırlar və deməli yüksək mobillik nümayiş etdirirlər.

3. Stratifikasiyanın yeni sistemi. İnqilablar zamanı strataların vəziyyətləri dəyişir. Məsələn, Fransada, Rusiyada və s. yerlərdə baş verən inqilablardan sonra aristokratiya həm hakimiyyətdən, həm də nüfuz və imtiyazlardan məhrum edildi. Onun nümayəndələri ya məhv edildilər, ya da mühacirətə getdilər.

Lakin inqilablar vasitəsilə stratlarda dəyişikliklər baş verməsi tarixə çevrilir. Dünyanın hər yerində yalnız təkamül prosesi nəticəsində yeni sosial qruplar və təbəqələr köhnələri əvəz edirlər.

Sosial mobilliyin tədqiqi həmişə sosioloqların diqqət mərkəzində dayanmışdır. Bu tədqiqatların mərkəzində müxtəlif cəmiyyətlərdə üfqi mobillik meyllərinin öyrənilməsi dayanır. Amerikalı sosioloqlar Lipset və Bendeks göstərirlər ki, Qərb ölkələrində bu mobillik təxminən eynidir. Lakin onlar yalnız fiziki əməkdən intellektual əməyə keçidi tədqiq etmişdilər. Digər tədqiqatçıların apardıqları araşdırmalar inkişaf etmiş ölkələr arasında müəyyən fərqlərin mövcud olması fikrini ortaya qoymuşdur. Söhbət adamların çox asanlıqla bir statusdan digərinə keçməsindən gedir. Digər amerikalı sosioloqlar Blau və Dunkan əvvəlcə bu qənaətə gəlmişdilər ki, ixtisaslı fəhləlikdən idarə qulluqçusuna yüksəlişin tempi (mobillik) inkişaf etmiş ölkələrdə oxşardır. Lakin iki peşə səviyyəsini daha dar kateqoriyalara böldükdə ciddi fərqlər meydana çıxdı. Məsələn, ABŞ-da fəhləlikdən yüksək vəzifəyə qalxma tempi qalan ölkələrdən yüksəkdir. Onlar buradan belə ümumiləşdirici nəticə hasil etdilər ki, bu ABŞ-da kütləvi ümumi təhsilin hamı üçün mümkünlüyü və ən əsası formal olaraq ictimai siniflərin yoxluğu. Treyman və Terrell isə öz tədqiqatlarında bu qənaətə gəldilər ki, peşə statusunun valideynlərdən övladlara keçməsi üzrə sosial mobillik Böyük Britaniyaya nisbətən ABŞ-da daha yüksəkdir. Bu isə onunla əlaqədardır ki, Britaniyanın sinfi mədəniyyəti adamların “anadangəlmə” sinfi mənsubiyyətini müəyyən edir və digər sinfə keçid üçün heç bir motivin olmadığını nəzərdə tutur.

Bəzi sosioloqlar belə hesab edirlər ki, sosial statusun mobilliyinə təhsil səviyyəsi böyük təsir göstərir. Amerikalı sosioloq Stolsenberqin fikrincə isə adamların çalışdıqları idarə və müəssisələrin böyüklüyü sosial mobillik üçün stimula ola bilər. Böyük kompaniyalarda təhsil xidmət nərdivanında yüksəlmək şansını artırdığı halda, xırda müəssisə və təşkilatlarda bu şans xeyli azaldır, çünki bu, firmanın özünün imkanlarının məhdudluğu ilə bağlıdır. Stolsenberqin tədqiqatları göstərir ki, bəzi hallarda “struktur” baryerləri adamların öz statusunu dəyişmə imkanlarını xeyli məhdudlaşdırır.

Hər bir cəmiyyətdə fərdi mobilliklə yanaşı qrup mobilliyi də mövcuddur. Həm fərdlər, həm də qruplar üçün yuxarıya yüksəlmə imkanları əldə olunmuş statusa əsaslanır. Bu status aşağıdakı amillərlə müəyyən olunur: ailə mənşəyi, cins, irq, yaş və doğum yeri. Cəmiyyətdə mövcud olan institutlar “anadangəlmə” əldə olunan statuslara böyük əhəmiyyət verdikdə kollektiv, yaxud qrup mobilliyinə meyllər yaranır. Buna misal olaraq Hindistanda mövcud olan kasta sistemini göstərmək olar. Burada insan anadan olan gündən həyatının sonuna qədər müəyyən sosial kastaya mənsub olur. Evlənmək, iş seçmə, əcnəblər və hətta dəfn tərzini anadangəlmə müəyyən olunur. Bu sistemdə fərdi sosial mobillik olmadığı halda, əksinə bəzi sosial qruplar öz statuslarını dəyişməyə nail olmuşlar.

Deyilənlər sübut edir ki, hər bir insan və ya sosial qrup ictimai həyatın müxtəlif sahələrində müəyyən yer qazanmaq, əldə olunmuş səviyyədən daha yüksəyə qalxmaq, yeni statusa malik olmaq cəhdlərindən heç vaxt imtina etmir. Sosial mobillik cəmiyyətdəki mobilliyi, ayrı-ayrı sosial qrupların və fərdlərin inkişafa meyilliliyini əks etdirir.

3. MÜASİR DÖVRDƏ SOSIAL İNTEQRASIYA VƏ SOSIAL DIFFERENSİASIYA MEYLLƏRİNİN MAHIYYƏTİ

Sosial strukturun dəyişilməsinin indiki mərhələsi üçün bir-birilə qarşılıqlı əlaqəli iki meyl - sosial inteqrasiya və sosial differensiasiya meylləri səciyyəvidir. Birinci meyl sosial qruplar arasında iqtisadi, elmi-texniki və siyasi amillərin təsiri ilə ictimai həyatın müxtəlif

sahələrini üzrə ümumi cəhətlərin yaranmasında ifadə olunur. İkinci meyl- sosial differensiasiya meyli də kifayət dərəcədə intensiv sürətdə baş verməkdədir. Onun mənbəyini ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi əsasında sosial strukturun daim şaxələnməsi, yeni-yeni qrup və təbəqələrin yaranması təşkil edir. Qeyd edək ki, ölkəmizin bazar iqtisadiyyatına keçməsi gedişində sosial differensiasiya meyli daha da sürətlənir, bazar münasibətləri ticarət ilə məşğul olan müxtəlif təbəqə və qrupların meydana çıxmasını stimullaşdırır.

Yuxarıda qeyd olunan inteqrasiya və differensiasiya meyllərinin vəhdəti sosial strukturun dəyişilməsinin ziddiyyətliliyini ifadə edir. Bu ziddiyyətlər həmin prosesin inkişafının mühüm mənbəyini təşkil edir. Halbuki durğunluq dövründə ölkəmizdə sosial strukturun inkişafı ziddiyyətsiz proses kimi təsvir onurudu.

Sosial strukturu təşkil edən üsürlərin həyat şəraitinin dəyişilməsi onların sosial vəziyyəti və əlaqələrinin dəyişilməsini şərtləndirir. Lakin sosial dəyişikliklər həyat şəraitinin yeniləşməsinin avtomatik nəticəsi kimi çıxış etmir, iqtisadi, siyasi və mədəni dəyişikliklərə güclü əks təsir göstərir. Bu ona görə mümkündür ki, sosial amillərin bütün sistemi - sosial tələbatlar, mənafe və sərvət orientasiyaları ictimai fəaliyyətin bütün sahələrində mühüm rol oynayır.

Cəmiyyətin siniflərə və təbəqələrə bölgüsü ailənin və siniflərin həddlərində əmələ gələn qrup və toplularda baş verən hadisə və proseslərə təsir göstərən və müxtəlif ictimai təbəqə və siniflərə mənsub olan üzvləri birləşdirən digər qrup və topluların ictimai həyatının mahiyyətini geniş miqyasda şərtləndirən əsas bölgüdür. Onların təhlilinin sosioloji tədqiqat və nəzəriyyələr üçün əhəmiyyəti də məhz buradan irəli gəlir.

Siniflərin sistemli təhlilinə sosial differensiasiya anlayışının daxil edilməsindən başlayaq. Topulun üzvləri müxtəlif xüsusiyyətlər baxımından təbəqələşə bilirlər: təbəqələşmənin əsasını bioloji xüsusiyyətlər (cins, yaş, irq) təşkil edə bilər; intellekt, qabiliyyətlər, temperament, xasiyyət və bu kimi zehni xarakterlər də həmçinin adamları müxtəlif çoxluqlara və ya kateqoriyalara bölür; adamlar təhsil, maddi vəziyyət, həyat tərzi, qrup dəyərlərinin yaradılmasında iştirak etmə dərəcəsi və s. sosial xüsusiyyətlərinə görə də təbəqələşə bilirlər. Nəhayət, adamları icra etdikləri sosial rollara görə, yəni istehsal prosesində ictimai əmək bölgüsü və təsisatların fəaliyyəti çərçivəsində yerinə yetirdikləri vəzifələrə görə də differensiasiya etmək olar.

Mövcud xüsusiyyətlər hər bir cəmiyyətdə müxtəlif cür fərqləndirilir və təbəqələşdirilir. Aydın ki, bioloji xüsusiyyətlərin (məsələn, yaşlı adamlar bir çox cəmiyyətlərdə böyük hörmətə malik olurlar, müxtəlif irqdən olan adamlar bəzi cəmiyyətdə müxtəlif təbəqələrə aid olur), əqli xüsusiyyətlərin (parlaq istedadı olan adamlar adətən, yüksək qiymətləndirilir) müxtəlif qiymətləndirmə üsulları və meyarları vardır. Lakin sosial xarakterlər və sosial rolların qiymətləndirmə sistemi adətən, bioloji və zehni xüsusiyyətlərin qiymətləndirilməsindən fərqlənir. Rollar və xüsusiyyətlərin ictimai həyat üçün xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu ya qrupun saxlanması və inkişafı üçün mənası olan fərdi və qrup tələbatları ödənilən zaman, ya da obyektiv sosial strukturda həmin sosial rolun icrasının yaratdığı təsir imkanından irəli gəlir.

Bəzi sosial göstəricilər (məsələn, istehsal alətlərinə, siyasi hakimiyyətə malik olmaq), bəzi rollar (məsələn, orta əsrlər cəmiyyətində ruhanilərin rolu) cəmiyyətin başqa üzvlərinə (və ya göstəricilərə malik olmayan və ya həmin rolları icra etməyən) təsir etmək imkanını yaradır və onların arasındakı münasibətləri başqa sosial və ya fərdi göstəricilərdən asılı olmayaraq müəyyən edir. Bu təsir göstərmək imkanı onların həmin cəmiyyətdə tanınma dərəcəsi ilə bağlı obyektiv əhəmiyyətinin əsasıdır.

Qiymətlər sistemi, təsir göstərmək imkanı və əhəmiyyəti hər bir cəmiyyətdə dəyərlər ierarxiyasını və rollarını, sosial vəziyyətlər və vəzifələrin bərabərsizliyini əmələ gətirir. Toplu üzvlərinin qəbul olmuş əhəmiyyətlik dərəcəsiindən asılı olaraq aşağı və ya yuxarıda yerləşdiyi tənzim olunan bərabərsizlik sistemini biz cəmiyyətin stratifikasiya sistemi kimi adlandırma bilərik.

Sosial toplular stratifikasiya edilə bilər, yəni müxtəlif me'yarlara əsasən qəbul olunmuş və tanınmış bölgüdən bir-birinə nisbətən aşağı və ya yuxarıda yerləşən insan topluları və ya qruplarına ayrılma bilər. Müasir sənaye cəmiyyətlərində rast gəlinən, cəmiyyətin həyatında müxtəlif əhəmiyyəti olan mümkün stratifikasiya sistemlərindən bir neçəsini sadalayaq. Bunlar aşağıdakı ierarxik surətdə fərqləndirilmiş sistemlərdir:

a) ayrı-ayrı peşələr daxilində ixtisas səviyyəsi üzrə sənayedə, ixtisas qruplarında öz ifadəsini tapan differensiasiya (təbəqələşmə) ;

b) peşə rütbələrinin (vəzifələrin) differensiasiyası və peşələrin ierarxiyası, yəni peşə strukturu və onu formalaşdıran siyasət üçün əhəmiyyətli olan peşələrin nüfuz sistemi;

c) təsisatlar çərçivəsində xidməti vəzifələr ierarxiyası da mühüm vəzifələr tutan adamların xüsusi kateqoriyasının yaranması, fərqlənməsi və xüsusişməsi üçün əsas ola bilər (məsələn, təsərrüfatdakı daha geniş səlahiyyətlərinə görə ictimai həyatın bir çox hadisələrinə təsir göstərən müdirlər və ya idarə rəhbərlərindən ibarət peşə kateqoriyası) ;

ç) toplu daxilində təsisatlar ierarxiyası, məsələn, ABŞ-da biznes, keçmiş SSRİ- də siyasi idarələr, onların mühümlüyü və təsirinin mənalı tamamilə müxtəlif olsa da, hakim təsisatlar vasitəsilə yüksək mövqelərin tutulmasına misal ola bilər;

d) fərdlərin rolları ilə izah edilən əhəmiyyət əsasında onların sosial mövqelərinin ierarxiyası, məsələn, görkəmli şəxslərin elm, texnika, incəsənət və başqa sahələrdəki yüksək nüfuzu bu cür adamlardan ibarət olan elitaların yaranmasına gətirib çıxara bilər;

e) öz imtiyazları, həyat tərzi və s. ilə fərqlənən sosial təbəqələr ierarxiyası;

f) əmək bölgüsündəki yerləri və istehsal vasitələrinə münasibətləri kimi obyektiv meyarlara görə ayrılmış ictimai siniflər ierarxiyası.

Artıq ilk baxışdan aydındır ki, bu cür ierarxik differensiasiya (təbəqələşmə) sistemlərinin ictimai həyat üçün əhəmiyyəti eyni deyil, onlardan bəziləri daha çox, başqaları isə daha az əhəmiyyətlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, obyektiv siniflər sistemi ierarxiyası digər stratifikasiya sistemləri üçün daha çox təşkili əhəmiyyət daşıyır.

İctimai sinif, xüsusən, o "özü üçün sinif" olduqda, çoxsaylı daxili sosial əlaqələrlə bağlı olan sosial qrupdur. Prinsipial əsası və fərqləndirici əlaməti onun istehsal prosesində tutduğu yer və iqtisadi vəziyyətidir. Buradan siyasi və mədəni nəticələr çıxır: sinfi mübarizə aparmaq, sinfi hakimiyyəti əsaslandırmaq və ya onu devirmək, mübarizəni təşkil etmək üçün siniflər öz təsisatlarını, təşkilatlarını və əsas hissəsinin sinfi mənafeələrinə cavab verən ideologiyalarını yaradırlar.

Müstəqil sosial qrup kimi sinif hüdudlarında bir çox başqa və ona tabe olan bəzi xüsusi maraqların reallaşdırılmasına yönəlmiş məqsədli qruplar əmələ gələ bilər.

Lakin siniflər həm də stratifikasiya edilmiş toplulardır, fəhlə sinfində adətən bəzi üstünlük təşkil edən sənaye sahələrinin (məsələn, hərbi sənayenin) yüksək ixtisaslı fəhlələrdən ibarət fəhlə aristokratiyası olur; fəhlə sinfinin sinfi mənafeələrini daha yüksək səviyyədə dərk edən, aristokratiyadan fərqli olaraq heç bir imtiyazlardan istifadə etməyən əsas özəyi olur; sənayeyə ya xırda burjuaziyanın aşağı təbəqələrindən, ya da kənddən gəlmiş, öz sinfi mənafeələrini dərk etməyən və hələ bütün sinif ilə birləşməmiş yeni fəhlələr təbəqəsi daxil olur. Bütün digər orta və ali siniflər də həmçinin müxtəlif sosial təbəqələrə bölünür.

Sosial təbəqə dedikdə, biz yüksək və ya aşağı ictimai mövqe meyarları ilə başqa qruplardan az-çox dərəcədə ayrılmış müəyyən adamlar qrupunu nəzərdə tuturuq. Onu da qeyd edək ki, bu ayrılmanın əsasını mülki vəziyyət, mədəni səviyyə, həyat tərzi meyarları, əsl- nəcabətlik haqqında təsəvvürlər və ya digər həqiqi yaxud xəyali meyarlara əsaslanan müəyyən məsafə təşkil edir.

Sosial təbəqələr bir-biri ilə müəyyən daxili əlaqələrlə, mənsubiyyət duyğusu ilə bağlı olan, öncədən təyin və təsbit edilmiş fərqləndirici xüsusiyyətlərə malik olan təbəqələrin üzvləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin əsasında ictimai mövqenin yüksəkliyinin qoyulmuş olduğu bir törəmədir.

Mülahizələrimizi yekunlaşdıraraq hər bir sosial stratifikasiya sistemlərinin, yəni hər bir topluda “ali” və “aşağı” qruplara bölünmə olduğunun reallığının nəyə əsaslandığı haqqında sual üzərində dayanaq. Bu suala cavab dörd maddədən ibarətdir:

1. İstehsal prosesi, əmək bölgüsü və əməyin ictimai təşkili prosesində əmələ gələn obyektiv qanunlar.

2. Həmin obyektiv münasibətlər sistemində bu və ya digər mövqe tutan adamların malik olduğu obyektiv fəaliyyət imkanları.

3. Özünün və ya başqasının mövqeyi haqqında subyektiv mülahizələr nəticəsində yaranmış təsəvvürlər.

4. Yuxarılara və aşağılara bölünməni əsaslandıran , ali və aşağı mövqe barədə subyektiv təsəvvürlərə obyektivləşdirilmiş səciyyə verən ideologiyanın mövcudluğu.

Əgər ictimai kastalar (silklər, təbəqələr, qruplar) qapalıdırsa, yəni yalnız müəyyən sinfə mənsub olan ailələrdə doğulmuş üzvlərlə məhdudlaşarsa və başqa sinflərdən olan adamları öz üzvlüyünə qəbul etmirsə, əgər həmin sinfin və başqa sinflərin üzvləri arasındakı münasibətlər kəskin idarə edilirsə və hətta sinflərarası niğahların qadağan olunmasına qədər məhdudlaşdırılırsa, onda ictimai sinif kastaya çevrilir. Kasta qapalı sinfidir, onun üzvü olmaq hüququna həmin sinfə mənsub olan ailələrdə doğulanlar malikdir, bu sinfdə başqa kastalardan olanlarla niğah istisna edilir və digər kastalarla münasibətlər bəzən hətta mərasimi formalarda idarə (tənzim) edilir. Kastalar irqi, dini və ya silk bölgüsü prinsipi ilə əsaslandırıla bilər. İrqi kastalara biz ABŞ-ın cənubunda rast gələ bilərik. Avropada feodal cəmiyyətlərində kastalar əsl-nəcabət fərqləri haqqındakı təsəvvürlər əsasında özünü büruzə verirdi.

Müasir cəmiyyətlərdə bəzi peşə təsisatlı kateqoriyalara əsaslanan məqsədli qruplar missiya (vəzifə, rol) səciyyəli məqsədləri qəbul edərək kasta xüsusiyyətlərini kəsb edə bilərlər.

Sosiologiya elmi sosial strukturun dəyişməsinə çoxşaxəli və mürəkkəb proses kimi təhlil edir. Bu prosesin bütün tərəf və istiqamətlərinin vəhdətdə götürülməsi onun ümumi mexanizmi haqqında bitkin elmi təsəvvürlər yaradır. Beləliklə də sosiologiya bir tərəfdən sosial struktur haqqında elmi-nəzəri bilikləri inkişaf etdirir, digər tərəfdən isə real sosial prosesləri səmərəli idarə etmək üçün zəruri olan praktiki tövsiyələr işləyib hazırlayır. Sosiologiyada sosial strukturun müasir vəziyyətinin öyrənilməsi ilə yanaşı onun dəyişilməsi perspektivlərinin müəyyən edilməsi də mühüm yer tutur. Cəmiyyətimizin demokratik əsaslar üzrə inkişafı gedişində elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında sosial subyektlərin əməyində, peşə-ixtisas göstəricilərində, mədəniyyətində mütərəqqi istiqamətli dəyişikliklər baş verəcəkdir. Müxtəlif sosial qruplar arasında kəskin fərqlər azalacaqdır, əqli əmək işçiləri ilə fiziki əmək işçiləri arasındakı nisbət birinci tərəfin xeyrinə dəyişiləcəkdir. Habelə sosial strukturda sosial-demoqrafik qrupların, xüsusilə gənclərin rolunun durmadan artacağı gözlənilir. Digər bir perspektiv meyl sosial dəyişikliklərin məzmununda milli-etniki səpginin güclənməsi olacaqdır.

Azərbaycanın mərhum prezidenti H.Ə. Əliyev Yeni Əsr və üçüncü minillik münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciətində göstərirdi ki, “ Çoxsaylı ictimai təşkilatlar , partiyalar müxtəlif fondlar və cəmiyyətlər vətəndaş cəmiyyətinin strukturunu təşkil edərək Azərbaycanın bir çox mühüm məsələlərinin həllində dövlətlə uğurla əməkdaşlıq edirlər.”¹

---

¹ H.Ə.Əliyev. Yeni əsr və üçüncü minillik münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciət. Bakı, 2001, s.75.

8-Cİ MÖVZU

SOSIAL-ƏRAZI BİRLİKLƏRİ. ŞƏHƏRİN VƏ KƏNDİN SOSIOLOGİYASI

1. SOSIAL-ƏRAZI BİRLİYİ ANLAYIŞININ MAHIYYƏTİ

Sosial-ərazi birliklərinin sosiologiyası şəhər, kənd və region sistemlərinin tədqiqini nəzərdə tutur. Bunların hər üçü həm sosial əlamətlərinə, həm də ərazi əlamətlərinə görə biri digərindən fərqlənir. Şəhər adı altında insanların daha böyük mərkəzləşmiş ərazidə məskunlaşması, əmək fəaliyyətinin həm fiziki, həm də zehni cəhətdən çoxnövlüylüyünün və yeknəsəqliyinin özünü göstərməsi, spesifik həyat tərzinə malik olması və həyatın bütün sahələri üzrə sünüləşmə prosesinin çoxalması və s. başa düşülür. Bir sözlə şəhər elə bir insan birliyi formasıdır ki, öz xarakterinə görə əhəmiyyətli dərəcədə kənddən fərqlənir. Məsələn, patriarxal kənddə, eləcə də müasir kənddə hər bir insanla, o cümlədən tanış olmayanla salamlaşmaq bir qaydadır. Şəhərdə isə, əksinə, bu anormallıq sayılır. Kənddə, bildiyimiz kimi, bir neçə yüz insan yaşayır və onlar əsasən də kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurlar. Burada mədəni ənənələr, əmək vərdisləri atadan oğula, anadan qıza ötürülür və bilavasitə konservatizmə əsaslanır. Bütün sakinlər öz qonşularını tanıyır, sosial nəzarət yüksək səviyyədə olur. Alman sosioloqu F. Tyonnis kənd yaşayış birliyinin xarakteristikası üçün «Qemaynshaft» - icma konsepsiyasını təklif etmişdir.

Şəhərdə hətta qohumlar kifayət dərəcədə biri digərindən uzaq yaşayırlar, burada peşənin və fəaliyyətin çoxnövlüylüyü mövcuddur. İşə gün ərzində gedib gəlmək həyat tərzinə dönmüş, yadlaşma, fərdiləşmə ünsiyyətin əsas formasına çevrilmişdir. Alman sosioloqu F. Tyonnisin təbirincə, şəhər yaşayış tipi icma deyildir, gerçək anlamda insanların assosiallaşmış birliyi – «Qezelshaft». Burada kənd yaşayış tipindən fərqli olaraq insanların davranışı üzərində sosial nəzarət aşağı dərəcədədir. Şəhərdə boşanma halları, məsələn beş dəfə yüksəkdir, yeniyetmə cinayəti isə - tipik şəhər problemidir. Bu iki statistika, demək olar ki, birbaşa şəhərdə keçmişin ənənəvi dəyərlərinin itməsi, insanların hədsiz radikal sərbəstləşməsi ilə bağlıdır.

Şəhər və kəndin sosioloji təsnifatının digər fərqləri də vardır. Şəhər şəraitində insan beyninin, psixologiyasının pozulması, əsəb gərginliyi təhlükəsi mövcuddur. Kənddə isə, insanlar sosial məişət şəraiti və tibbi xidmətlə pis təmin olunmasına baxmayaraq olduqca sağlam beynə, əsəb sistemə malikdirlər.

İnsanların sosial fəaliyyəti bütün sosial hadisələri və prosesləri şərtləndirən amil olub müəyyən sosial - ərazi birlikləri çərçivəsində həyata keçir. Buna görə də həmin amillər insanların həyat fəaliyyətinin mühüm şərtinə və formasına çevrilir. Sosiologiya elmi sosial - ərazi birliklərini təsərrüfatçılıq nöqtəyi - nəzərindən mənimsənilmiş müəyyən əraziyə eyni cür münasibətdə olan insanların məcmusu kimi qiymətləndirir.

Hər bir sosial - ərazi vahidi konkret - tarixi orqanizmə xas olan ümumi strukturun bütün elementlərinə və münasibətlərinə (məhsuldar qüvvələr, texniki - iqtisadi və sosial - iqtisadi istehsal münasibətləri, siniflər və sosial təbəqələr, sosial təşkilatlar və institutlar, idarəetmə, mədəniyyət, məişət və s.) malikdir. Buna görə də həmin sosial - ərazi vahidləri nisbətən müstəqil sosial orqanizmlər kimi fəaliyyət göstərə bilirlər.

Sosial - ərazi və inzibati bölgələrinin üst - üstə düşməsi sosial əlaqə elementlərinin yüksək inkişaf dərəcəsinə dəlalət edir. Ümumiyyətlə, ölkə daxilində sosial - ərazi bölgüsü

əsasən ərazi – yurd (məkan) xarakteri daşıyır və buna görə də onların haqqında bütöv sosial – ərazi birlikləri kimi yalnız şərti şəkildə danışmaq olar.

Məlumdur ki, sosial birliklər, həmçinin onların arasındakı münasibətlər cəmiyyətdə daim təkrar istehsal olunur. Fərdin təkrar istehsalı, onun şəxsi keyfiyyətlərinin formalaşması isə bilavasitə ilkin sosial- ərazi birliklərinin daxilində və onların təsiri altında baş verir. Cəmiyyətin ailə, istehsalat kollektivi kimi ilkin özləri, həmçinin müxtəlif sosial institutlar fərdin təkrar istehsalında ayrı – ayrı funksiyaları yerinə yetirirlər.

Sosial – ərazi birliklərinin funksiyalarının spesifikasiyası bundadır ki, sosial institutların fəaliyyətini birləşdirməklə onlar fərdlərin əsas tələbatlarının və maraqlarının formalaşmasını və inkişafını, ödənilməsini təmin edirlər.

Fərdin sosial təkrar istehsalı müəyyən ərazidə yaşayan əhalinin sosial təkrar istehsalının nəticəsidir. Mövcud sosial-ərazi birliyini təmsil edən əhalinin sosial təkrar istehsalında demoqrafik, peşə – ixtisas, etnik – mədəni, mənəvi – ideoloji istiqamətlər, sosial təşkilatların və sosial institutların təkrar istehsalı aparıcı yer tutur.

İnsanların fiziki təkrar istehsalı ilə məhdudlaşmayan sosial təkrar istehsal sosial – ərazi sisteminin funksiyası kimi əhalinin ictimai həytdə normal iştirakı üçün zəruri olan müəyyən sosial keyfiyyətlərin məcmusunun təkrar istehsalını da nəzərdə tutur. Başqa sözlə, sosial təkrar istehsalda fərdlərin fiziki təkrar istehsalını xarakterizə edən kəmiyyət aspekti ilə yanaşı vaxtını keçirmiş keyfiyyətlərdən imtina olunmasını və yeni keyfiyyətlərin tərbiyə edilməsini nəzərdə tutan keyfiyyət aspekti də fəaliyyət göstərir. Buna görə də sosial təkrar istehsal əhalinin sayının və dəyişilməz sosial keyfiyyətlərinin (ixtisas, təhsil, mədəniyyət və s.) sadəcə yenidən yaradılması demək deyildir. Əksinə o, yeni nəsillərin həm sayının artması, həm də onların mütərəqqi sosial keyfiyyətlərinin daha yüksək inkişaf səviyyəsi ilə səciyyələnən geniş təkrar istehsalıdır. Bəzən isə bunun əksi də olur. İctimai – siyasi və tarixi şəraitlə bağlı olaraq əhalinin sayı azala, onların sosial keyfiyyətləri aşağı düşsə də bilər.

Hazırkı dövrdə müxtəlif sosial – ərazi sistemləri arasında ciddi fərqlər mövcuddur. Məsələn, şəhərlə kənd arasında məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsinə, həyat səviyyəsinə və tərzinə, əhalinin sosial strukturuna, onun yenidən təkrar istehsalı rejiminə görə fərqlər vardır.

Sosial – ərazi birliklərinin hər bir növü adamların müəyyən məskunlaşma formalarını nəzərdə tutur. Məskunlaşma anlayışı bir tərəfdən adamların bütövlükdə dünya, ölkə, region ərazisində tarixən təşəkkül tapmış olan yerləşməsini, digər tərəfdən isə cəmiyyətin təşkilinin məkan formasını, onun müəyyən inkişaf anında ərazi strukturunu nəzərdə tutur.

Öz təbiətinə görə məskunlaşma prosesi sabit xarakter daşıyır. Onun strukturunun dəyişilməsi çox ləng baş verir. Məskunlaşma prosesində regional, həmçinin milli adət və ənənələr mühüm rol oynayırlar. Hazırkı dövrdə adamların məskunlaşmasının əsas formaları ictimai əmək bölgüsü nəticəsində təşəkkül tapmış olan şəhər və kənddir.

Müasir dövrdə şəhərlə kənd arasında inkişaf tempində özünü göstərən fərqlər 2004-2008-ci illər üçün nəzərdə tutulan «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişaf proqramının» hazırlanması zərurətini irəli sürdü. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 fevral 2004-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş Dövlət proqramının əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasının rayonlarında mövcud potensialdan səmərəli istifadə etməklə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafına, istehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsinə, ixrac yönümlü məhsul istehsalının stimullaşdırılmasına, yerli sahibkarlığın inkişafı yolu ilə əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına, məşğulluğun səviyyəsinin, xüsusilə gənclərin faydalı əməklə

məşğullüğünün artırılmasına və ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafının təmin edilməsinə nail olmaqdır.

2. ŞƏHƏR SOSIOLOJİ TƏDQIQATLARIN OBYEKTİDİR

Məşhur amerikan sosioloqu Çarlz Tilli yazır ki, Yer üzərində öz mövcudluğunun ilk doqquz yüz doxsan min ili ərzində insanlar şəhərsiz keçinmişlər. Son on min il ərzində insanlar bu çatışmazlığın yerini lazımınca doldurmağa müvəffəq olmuşlar¹³. İlk şəhərlər b.e.əvvəl VIII – III minilliklərdə Bosfor və İran körfəzləri arasındakı ərazidə meydana gəlmişdir. Dünya əhalisinin xüsusi çəkisində isə şəhər əhalisinin artım dinamikası aşağıdakı kimi olmuşdur: b.e.əvvəl 100 – cü ildə 1 faiz, 1800 – cü ildə 5 faiz, 1965 – ci ildə isə 30 faiz¹⁴.

Bu artım prosesi bu gün də davam edir. Müasir şəhər hər şeydən əvvəl sənaye, nəqliyyat, xidmət sferalarında istehsalat funksiyalarının təmərküzləşməsi yeridir. Şəhərin sosiologiyası şəhər sosial – ərazi birliyinin meydana gəlməsi, fəaliyyət göstərməsi və inkişafını, onun sosial-iqtisadi təbiətini, həyat tərzini, təbiətlə əlaqəsini, tipologiyasını öyrənir.

Müasir dövrdə şəhərlərin yaranmasının və inkişafının əsas amili sənaye ilə bağlıdır. Adətən şəhərləri elmi, elmi-istehsal, elmi-eksperimental şəhərlərə də ayırırlar. Hər halda bu tip şəhərlərin yaranması da bilavasitə iri sənaye şəhərlərinin olmasından irəli gəlir.

Sosiologiya şəhərə bütöv bir sistem, özünəməxsus müstəqil orqanizm kimi baxır. İki başlıca tərəfin vəhdətini: birincisi, səciyyəvi ictimai münasibətlərə malik olan əhalinin; ikincisi «ikinci təbiət», süni mühit kimi çıxış edən yaşayış məskəni tipinin maddi - əşya mühitini əhatə edir. Birinci tərəf daha mütəhərrik və dəyişkəndir, ikinci tərəf isə nisbətən sabit xarakter daşıyır.

Şəhər sosiologiyası əsasən aşağıdakı cəhətlərlə səciyyələnir:

- İnsanların ərazi üzrə daha çox təmərküzləşmiş olması;
- Əhalinin qeyri - kənd təsərrüfatı (sənaye, nəqliyyat, rabitə, tikinti xidməti, idarəçilik, elm, incəsənət, hərbi iş və s.) sahələrində məşğulluğu;
- Əmək və qeyri - istehsal sahələrinin daha çox differensiasiyaya uğraması;
- Əhalinin sosial və peşə tərkibinin daha çox rəngarəngliyi;
- Texnologiyanın, texnikanın, avtomatlaşmanın geniş yayılması və bu əsasda ənənəvilərin tədricən itməsi;
- Spesifik həyat tərzini.

Adətən inzibati, ticarət və istehsalat funksiyalarını özündə təcəssüm etdirən şəhərlər eyni zamanda böyüklüyünə, əhəmiyyətinə və s. nailiyyətlərə görə bir – birlərindən fərqləndikləri üçün onların təsnifatını vermək lazımdır. Bunlar aşağıdakılardır:

- a) Ölkə əhəmiyyətli iri sənaye və inzibati şəhərlər, məsələn: Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Lənkəran, Naxçıvan və s;
- b) Hərbi əhəmiyyətli sərhəd şəhərləri, şəhər-qalalar, məsələn: Astara, Laçın, Şuşa, Culfa və s;

¹³ Вах:Американская социология. М., 1972, с. 116.

¹⁴ Вах:Үенə orada.

c) Sənaye müəssisələrinin də yerləşdiyi, lakin əsasən kənd təsərrüfatı istehsalı ilə məşğul olan rayon mərkəzləri, məsələn: Ağdam, Bərdə, Səlyan, Quba və s.;

d) Şəhər tipli qəsəbələr, məsələn: Lerik, Hacıqabul, Xızı və s.

Ümumiyyətlə adamlar, xalqlar, ölkələr bənzərsiz olduqları kimi şəhərlər də bənzərsizdir. Məşhur antropoloq Klod Levi Stross ilk dəfə Şimali Amerikaya gəldikdən sonra yazırdı ki, burada evlər, küçələr, şəhərlər o qədər böyük idi ki, onlar mənim təsəvvürümə sığışmırdı. Eyni zamanda ilk dəfə Avropaya gələn amerikalılar da öz təəccüblərini gizlətmirlər: hətta ən iri şəhərlər belə onlara qeyri – adi, adamlarla dolu və «sıx» görünürlər.

Şəhərin sosioloji tədqiqinin əsas istiqamətləri aşağıdakılar hesab olunur:

1). Onun məskunlaşma forması kimi, adamların sosial–ərazi birliyinin spesifik halı kimi fəaliyyət göstərməsi və inkişafının təhlil edilməsi.

2). İstehsal, bölgü, mübadilə və təkrar istehsal problemi.

3) Şəhərin sosiologiyasının mühüm tərəflərindən birini cəmiyyətin sosial təşkili ilə məskunlaşma şəbəkəsinin qarşılıqlı təsirinin nəticəsi kimi çıxış edən sosial – məskunlaşma strukturunun inkişafı qanunauyğunluqlarının tədqiq edilməsi.

Şəhərin sosiologiyasında mühüm yerlərdən birini cəmiyyətin sosial institutlarının (siyasət, ailə, iqtisadiyyat, elm, din, təhsil) fəaliyyəti və inkişafı xüsusiyyətlərinin tədqiqi tutur. Şəhərin mövcudluğu və inkişafının sosial problemləri sosial quruluşun xarakterini əks etdirir, çünki sosial məskunlaşma strukturunun elementləri cəmiyyətin sosial – iqtisadi strukturundan doğur. Yaşayış məskənlərinin sosial təsnifatının və deməli sosial – məskunlaşma strukturunun ilkin elementləri istehsal üsulu, məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin xarakteri və inkişaf səviyyəsi ilə şərtlənir.

Şəhərin sosioloji problemləri sırasında birbaşa kəndlə bağlı olan miqrasiya problemi dayanır. Bu, artıq global problemdir və olduqca təhlükəlidir. Əlbəttə, regional baxımdan spesifik xarakter daşıyır. Məsələn, hazırda bizim ölkənin şəhər əhalisinin üçdə ikisi kəndin dünənki sakinləridir. Bunun nəticəsidir ki, əgər Bakıda 20 il bundan əvvəl 1,5mln. əhali yaşayırdısa, hazırda bu rəqəm 2,5 mln. nəfər ötmüşdür. Bu, bir tərəfdən mərkəzi şəhərin demoqrafik vəziyyətinin pəzulmasıdır, digər tərəfdən ənənəvi qaydalarla yaşayan kəndlərin tənəzzülü deməkdir. Kənddən miqrasiya olanlar şəhərdə uzun müddət kənd həyat tərzinin çoxlu əlamətlərini qoruyurlar ki, bununla da şəhərlərin kəndləşdirilməsi baş verir. Şəhərlər həyat tərzinə görə ənənəvi kənd qaydalarında yaşamaqda çətinlik çəkirlər. Məhz buna görə də şəhərlərin, o cümlədən yeni şəhər əhalisinin kortəbii şəkildə formalaşması nəticə etibararı ilə şəhərdə məişət mədəniyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Sosioloqlar əhalinin kənddən şəhərə miqrasiyasının motivlərini öyrənirlər. Tədqiqatlara görə bu, birinci növbədə peşə qazanılmasına olan cəhdlə bağlıdır; ikincisi, təxminən rəyi soruşulanların o qədəri də özlərinin sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması arzusu ilə göstərilir; üçüncüsü, təxminən 12 faizi – ailə vəziyyətini əsas götürüb, harada gənclər çoxdursa, orada olmaq istəyirlər. Ən axırıncı yerdə kənd təsərrüfatı əməyi ilə məşğul olmamaq səbəbi durur.

Müasir şəhərin inkişafı aşağıdakı amillərlə səciyyələnir: sosial problemlərin ardıcıl həll edilməsi, adamların məskunlaşmasında sosial qeyri – bərabərliyin aradan qaldırılması, əhalinin mənzillə təmin edilməsi, nəqliyyatın işinin təşkili, ekologiyanın nəzərə alınması və s. Təbiidir ki, bu problemlər müxtəlif şəhərlərdə, müxtəlif səviyyələrdə həll edilir. Respublikamızda isə iqtisadi çətinlik, müharibə şəraiti, keçid dövrü və s. ilə əlaqədar olaraq elə bir şəhər yoxdur ki, həmin problemlərin hamısı həll edilmiş olsun. Halbuki şəhərin inkişafı, onun təkmilləşdirilməsi sosiologiya elmi tərəfindən sosial siyasətin ən mühüm vəzifələrindən biri kimi qiymətləndirilir. Buna görə də şəhərlərin arxitekturasına,

bədii tərtibatına xüsusi diqqət yetirilməli, burada ətraf mühiti çirkləndirən, əhalinin sağlamlığına zərbə vuran yeni sənaye müəssisələrinin tikilməsinə yol verilməməlidir.

Şəhərin sosioloji tədqiqi son nəticədə onun əhalisinin sosial strukturunun və həyat tərzinin təkmilləşdirilməsi problemi ilə bağlıdır. Şəhərin inkişafı, şəhərlərin həyat tərzindəki dəyişikliklər, şəhər həyatının sosial təşkili və onun sosial institutlarının fəaliyyəti elmi – texniki tərəqqinin daim təsirinə məruz qalır.

Müasir şəhər daim inkişafda olan bütöv sosial – iqtisadi, sosial – siyasi, mənəvi – ideoloji, sosial – mədəni sistem olub cəmiyyətin ərazi təşkilinə, xalq təsərrüfatına və məskunlaşmaların regional sisteminə daxildir. Şəhərin planlaşdırılması onun sosial təbiətinin mürəkkəbliyi nəzərə alınmaqla kompleks, sistemli və fasiləsiz aparılmalı, cəmiyyətdə planlaşdırmanın digər aspektləri ilə uzlaşdırılmalıdır. Şəhərlər tipinə və coğrafi mövqelərinə görə müəyyən spesifikaya malik olduqları üçün onların sosial inkişafı planları tərtib olunarkən həmin xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır.

Məhsuldar qüvvələrin, həmçinin elə insanın özünün də inkişafı və yerləşdirilməsi məskunlaşma formalarının müəyyən edilməsində həlledici amil rolunu oynayır. Bu vaxta qədər şəhərlərin inkişafı əsasən sənayenin inkişafı ilə şərtlənmişdir.

Bu proses əhalinin sənaye mərkəzlərində cəmlənməsinə, adamların həyat tərzlərinin kökündən dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır. Lakin çox vaxt şəhərlərin inkişafı ekstensiv xarakter daşıyır, yəni şəhərlərin sayı, həcmi və əhalisi artsa da burada həyat tərzinin təşkili səviyyəsi aşağı düşür, müasir tələblərə cavab vermir. Buna görə də hazırda əsas vəzifə mövcud şəhərlərin sosial infrastrukturunun inkişaf etdirilməsindən ibarətdir.

Şəhərlərin sosial təşkilində iqtisadi inkişafın, elmi – texniki tərəqqinin mühüm rolu vardır. Sənayeləşmənin və elmi – texniki tərəqqinin bir sosial sistem kimi şəhərin təşkilinə təsiri aşağıdakı amillərlə müəyyən olunur:

- elmi – texniki tərəqqinin istehsalın texnologiyasına təsiri nəticəsində əməyin xarakteri, məzmunu və şəraitində dəyişikliklərin baş verməsi;
- kütləvi informasiya və təbliğat vasitələri sisteminin inkişafı;
- əhalinin məkanca yerdəyişməsinə imkan verən nəqliyyat vasitələrinin yeniləşməsi;
- yaşayış evlərinin, kommunal, məişət, mədəni xidmət binalarının sürətlə tikilib istifadəyə verilməsinə imkan verən tikinti – quraşdırma kompleksinin yaradılması;
- əhaliyə tibbi xidmət vasitələrinin genişləndirilməsi;
- ekologiyanın inkişafını müəyyən edən amillər məcmusunun dəyişməsi və s.

Göstərilən amillər bütövlükdə əslində yeni həyat təzi formalaşdırır. Buna görə də həmin amillərin inkişafı daim nəzərə alınmalıdır. Ümumiyyətlə şəhərlərin inkişafının elmi planlaşdırılması işində elmi – texniki tərəqqinin imkanları, insan amili və gələcək ehtiyatlar nəzərə alınmalıdır ki, ölkə əhalisinin məskunlaşma sistemi məqsədyönlü şəkildə qurula bilsin. Bunun üçün ehtiyatlar sisteminin (maddi, insan, informasiya, təşkilati) proqnozu zəruridir.

Şəhərin sosial və iqtisadi inkişafının planlaşdırılmasının başlanğıc nöqtəsi əhalinin həyat tərzinin öyrənilməsi problemi ilə bağlıdır. Şəhər həyat təzi anlayışı altında əhalinin həyat fəaliyyətinin müxtəlif tərəfləri və şərtləri başa düşülür. O, əhalinin əmək və asudə vaxtdakı fəaliyyətlərinin strukturunda baş verən keyfiyyət dəyişikliklərinə əsaslanır.

Sənayenin inkişafının ekstensiv yolu iş yerlərinin heç də səmərəli olmayan və daim təkrarlanan strukturunu daha geniş miqyasda doğurmaqla kənardan işçi qüvvəsinin müntəzəm surətdə cəlb olunmasına və şəhərlərin həddindən artıq böyüməsinə gətirib çıxarır. Həmin problem bu və ya digər sənaye istehsalının üstünlük təşkil etdiyi kiçik və orta həcmli şəhərlər üçün daha xarakterikdir. Buna görə də müxtəlif tipli və ölçülü

şəhərlərdə əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması qarşıya kompleks vəzifələr qoyur.

Şəhərlərin sosial – mədəni sferasının inkişafına ayrılan vəsaitə qənaət edilməsi xalq təsərrüfatına böyük itkilər gətirir, elmi – texniki tərəqqini ləngidir. Bu sahəyə vəsait qoyulmasında heç bir qənaətə yol vermək olmaz.

Son zamanlar çox mühüm sosial əhəmiyyət kəsb edən problemlərdən biri ekoloji problemdir. Sırr deyildir ki, hər bir şəhər orqanizmi onu əhatə edən təbii mühitlə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Şəhər onu əhatə edən ərazi hesabına böyüməklə yanaşı atmosferin, suyun, torpağın çirklənməsinə də təsir göstərir.

Beləliklə, məskunlaşma nəzarət olunan və planlaşdırılan proses kimi qarşıya bir sıra sosial və iqtisadi vəzifələr (cari və perspektiv) qoyur. Onların ən mühümləri aşağıdakılardır:

- əhalinin və istehsalın elə yerləşdirilməsinə nail olmaq ki, ölkənin müxtəlif ərazi birliklərinin, iqtisadi, inzibati rayonların sosial və demoqrafik təkrar istehsalının inkişafını təmin etmək mümkün olsun;
- ölkənin ayrı – ayrı iqtisadi və inzibati – ərazi rayonları daxilində müxtəlif tipli yaşayış məntəqələrinin optimal nisbətini tapılması;
- məhsuldar qüvvələrin elə yerləşdirilməsinə nail olmaq ki, xalq təsərrüfatında istehsalat – ərazi proporsiyalarının yaxşılaşmasına şərait yaratsın;
- iri şəhərlərin daha da böyüməsi prosesinin ləngidilməsi;
- müxtəlif tipli yaşayış məntəqələri arasında həyat şəraitindəki qeyri – bərabərliyin elə aradan qaldırılmasına nail olmaq ki, elmi – texniki tərəqqinin nailiyyətləri və səmərəli sosial – iqtisadi planlaşdırma əsasında adamların peşə, mədəni və fiziki inkişafı üçün bərabər imkanlar yaradılsın.

Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi şəhərlərin inkişafında neqativ meyillərin meydana çıxmasının qarşısını almağa imkan verərdi.

3.KƏNDİN SOSIOLOGİYASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Şəhər kimi kənd də sosiologiyanın mühüm tədqiqat obyektlərindən birini təşkil edir.

Kənd cəmiyyətin digər yarım sistemidir. Bu mənada o şəhər ilə birlikdə konkret cəmiyyətin bir çox cəhətlərinə malikdir, sosial-ərazi birliyinin ümumi strukturunun tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Kənd həm də nisbətən aşağı səviyyədə olan nisbi müstəqil sistem kimi mürəkkəb daxili struktura malikdir. Kənd yaşayış məskəni özünün bir sıra əlamətlərinə görə şəhərdən fərqlənir.

Hər şeydən əvvəl, kənd yaşayış birliyi özünün bütün əsas xarakteristikasına görə şəhərə əksdir. Burada maddi - əşya mühiti təbii-coğrafi şərait ilə əlaqədar daha möhkəmdir. Digər tərəfdən, ilk baxışdan kəndin geniş ərazidə yerləşməsinə baxmayaraq burada əhalinin təmərküzləşməsi olduqca kiçik bir ərazini əhatə edir. Burada insanların əsas məşğuliyyəti – kənd təsərrüfatı əməyidir, əhalinin peşə - sosial tərkibi yekcinsdir. Kəndin sosial strukturunda qohumluq münasibətləri daha çox üstünlük təşkil edir. Bütün mənəvi – əxlaqi dəyərlər ənənəvilik prinsipinə söykənir və yeni nəsillər əksər hallarda öz həyatlarını keçmişin mühafizəkar qaydalarına uyğun olaraq qururlar. Deməli, maddi və mənəvi münasibətlərdə daim köhnə normaların, qaydaların və adət – ənənənin hökmran rol oynaması istər – istəməz kənd həyat tərzini müasir dinamik inkişafdan bütün zamanlarda ayırmışdır. Bütün bunlara görə ki, hər bir dövrdə, hər bir regionda və xalqda kəndin sosial- iqtisadi səviyyəsi, əhalinin mədəni-məişət şəraiti, rifah halı şəhərdəkindən xeyli geridir.

Kəndin sosiologiyasının predmetinə kənd ərazi birliyinin meydana gəlməsi, fəaliyyət göstərməsi və inkişaf qanunauyğunluqları, həyat təzi, sosial – iqtisadi təbiəti daxildir.

Tədqiq olunan başlıca problem isə əhalinin sosial – demoqrafik təkrar istehsalı, onun şərtləri, məqsədləri və nəticələridir.

Kənddə həyat təzinə əhalinin daha az sıxlığı, təbiətlə üzvi əlaqə, şəxsi təsərrüfatda əməyin böyük rolu, ictimai xidmət sahəsinin zəif inkişaf etməsi güclü təsir göstərir.

Kənd əhalisinin sosial – sinfi strukturu mürəkkəb və dinamik xarakter daşıyır. Burada demək olar ki, cəmiyyətin hər bir sosial qrupuna və təbəqəsinə aid olan adamlar yaşayır: ziyalılar (müəllimlər, həkimlər, ali təhsilli kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri); kəndlilər və fəhlələr. Kənd təsərrüfatı istehsalına daim yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi ağır fiziki əməkdən intellektual məna kəsb edən əməyə keçilməsinə imkan vermişdir. İndi kənddə 150 – dən çox peşə və ixtisas mövcuddur.

Bu gün kəndin sosial problemləri içərisində ön plana məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, onun əsasında isə mədəni – məişət problemlərinin həll edilməsi, sosial strukturun və həyat təzinin təkmilləşdirilməsi vəzifəsi keçmişdir.

Fermer təsərrüfatları yaradılması, torpağın kəndlilərə həqiqətən verilməsi kənddə ictimai münasibətlərin inkişafına böyük təsir göstərəcəkdir.

Şəhərlə kəndin qarşılıqlı əlaqəsinin güclənməsi ilə əlaqədar olaraq iri sənaye mərkəzlərinə yaxın yerlərdə yaşayan kənd əhalisinin şəhər məskunlaşma sistemində, şəhər həyat təzinə qoşulması problemi qarşıya çıxır. Hazırda elə qarışıq tipli yaşayış məntəqələri meydana çıxır ki, həm kəndin, həm də fəhlə qəsəbəsinin cəhətlərini özündə birləşdirir. Beləliklə, şəhərlə kənd arasında yeni sosial münasibətlər yaranır və eyni zamanda kənddaxili sosial əlaqələrdə ciddi dəyişikliklər baş verir.

Sosioloqlar qeyd edirlər ki, son illərdə şəhər və kənd arasında qarşılıqlı miqrasiya mübadiləsi tədricən bərabərləşir və yaxın zamanlarda ekvivalent ola bilər. Kənd yerlərində tədricən kəndlinin gəliri aşağı düşür və ziyalıların, işçilərin, sahibkarların və digər sosial tərkibdən olan nümayəndələrin sayı artır. Təsərrüfatlararası kooperasiya prosesləri, aqr-sənaye komplekslərinin yaranması kənd yaşayış məskəninin sosial strukturunu daha çox dəyişir. Ənənəvi kəndlilərin əvəzinə fermerlərin, kəndli sahibkarların, icarədarların sayı artır.

Sosioloqların hesablamalarına görə, kənd məskənlərində, xüsusilə də fermerlər arasında ixtisaslaşmış işçilərin sayı artır, orta ixtisas və ali təhsillilərin sayı yüksəlir. Bu proses olduqca əhəmiyyətli sosial dəyişikliyə səbəb olur. Belə ki, əgər əvvəllər ali təhsilli mütəxəssislər daha çox şəhərdə qalmağa meyilli idisə, yeni təsərrüfat formasına keçilməsi vəziyyəti dəyişmişdir. Əlbəttə, bu cəhəti bütün regionlar üçün məqbul saymaq düzgün olmazdı. Ona görə ki, ictimai-siyasi vəziyyətdən asılı olaraq bəzi regionlarda, o cümlədən Azərbaycanda miqrasiya prosesi kəndlərin potensial imkanlarının azalmasına səbəb olmuşdur.

Bütövlükdə isə, kənd həyat təzinin şəhərdən fərqli cəhətləri məlumdur: az inkişaf etmiş və əməyin texniki səviyyəsinin aşağı olması, iş yerlərinin və peşələrin müxtəlifliyinin azlığı, təbii – iqlim şəraitindən güclü asılılıq, əmək şəraitinin ağır olması. Kənd məskənləri üçün əməyin və məişətin birlikdə inkişaf etməməsi də bu cəhətdən xarakterikdir. Onu ailənin yekcins sosial və milli xüsusiyyəti əhatə edir, ünsiyyətin şəhər anonimliyi yoxdur. İctimai rəy, sosial nəzarət xüsusilə yaşlı nəsil tərəfindən çox güclüdür, ənənəvilik həyat təzinin başlıca meyarıdır.

Şəhərlərin və kənd məskənlərinin inkişafının bu günkü prosesləri deməyə əsas verir ki, gələcəkdə hər iki sosial-ərazi birliyi formasının həyat təzi yaxınlaşacaqdır. O, bu gün üçün Qərbi Avropanın və Şimali Amerikanın urbanizasiyalaşmış regionlarında

görünməkdədir: bu, tam kommunal xidməti olan, təbiətə yaxın fərdi evlərin tikilişi, yaxşı yollar, avtomobilləşmə və i.a. bağlıdır. Azacıq olsa da, bunu Azərbaycanda da görmək mümkündür. Yaxşı təbiət şəhərdə yaşayanları kənd yerlərində yaraşılıq evlər inşa etməyə yönəldir.

Kənd ilə şəhər arasındakı münasibətlərə əhalinin miqrasiyası böyük təsir göstərir. Əhalinin kənddən şəhərə axını xalq təsərrüfatının sənaye sahələrinin fəhlə qüvvəsi ilə təminatına imkan yaradır.

Bir sıra sosioloqlar bu prosesi ədalətli hesab edirlər. Çünki kəndli uşaqları da ali təhsil almaq və ictimai əmək bölgüsündə öz bilik və qabiliyyətlərinə müvafiq olan yeri tutmaq hüququna malikdirlər. Bununla yanaşı həmin proses mənfi xüsusiyyətlərə də malikdir. Əhalinin kənddən şəhərə keçməsinin çox intensiv xarakter alması bir tərəfdən şəhərdə işçi qüvvəsi artıqlığına, digər tərəfdən isə əksinə, kənddə işçilərin çatışmazlığına səbəb olur.

Bu isə xalq təsərrüfatının inkişafına zərbə vurur. Kənd yaşayış məntəqələrinin daha dolğun tipologiyası aşağıdakı əlamətlər üzrə müəyyən olunur:

- 1) inzibati – təşkilati meyarlara görə;
- 2) əhalinin sahə məşğulluğu əlaməti üzrə;
- 3) məskunlaşma və əhaliyə xidmət sistemində əlaqələr sisteminə görə və s.

Kənd yaşayış məskənlərinin tipologiyasının tərtib edilməsi elmi və praktiki əhəmiyyətə malikdir. Çünki dövlətin, hökumətin və xalq təsərrüfatının idarə edilməsi ilə məşğul olan digər təşkilatların fəaliyyətinin tənzimlənməsi və istiqamətləndirilməsi xeyli dərəcədə məhz bu amildən asılıdır.

Buna görə də sosioloqlar sosioloji tədqiqatların təşkili zamanı bu amili hökmən nəzərə almalıdırlar. Yalnız bu halda tədqiqatlar düzgün elmi nəticələr əldə etməyə və sosial proqnozlar verməyə imkan yaradır.

9-CU MÖVZU

İDARƏETMƏNİN SOSİOLOGİYASI

1. SOSIAL İDARƏETMƏNİN MAHIYYƏTİ VƏ MƏZMUNU

Cəmiyyətin təşəkkül tapması və onun artmaqda olan tələbatları idarəetməni zəruri edir.

İdarəetmənin sosiologiyasının mahiyyətini açmadan öncə müasir dövrdə sinonim kimi istifadə edilən idarəetmə və menecment anlayışlarının mahiyyətinin açılması məqsədəuyğundur. Bu sözlər texniki mənada sinonim kimi istifadə oluna bilər. Lakin bəzi sosioloqlar bu anlayışın bu anlayışın fərqləndirilməsini zəruri hesab edirlər. Onların fikrincə menecment hər şeydən əvvəl kommersiya idarəetməsinin instrumentidir.

- İdarəetmə və sosial idarəetməni də fərqləndirmək lazımdır. İdarəetmə daha geniş anlayışdır əsasən Qeyri-üzvi təbiətin (cansız) idarə olunması;
- Üzvi təbiətin (canlı) idarə olunması;
- Cəmiyyətin (sosial) idarə olunmasını özünə daxil edir.

Sosial idarəetmə dar və geniş mənada işlədilir: Geniş mənada-bütün və hər cür ictimai proseslərin idarəetməsi nəzərdə tutulur. Dar mənada-cəmiyyətin sosial sferasına xas olan hadisə və proseslərin idarə olunmasını nəzərdə tutur, sosial siyasətin reallaşdırılması vasitəsi kimi çıxış edir.

İdarəetmənin strukturu əslində idarəetmə səviyyələrinin aşağıdan yuxarıya doğru nizamlı yerləşməsidir. Burada adətən 3 səviyyə fərqləndirilir. 1. Aşağı səviyyə (sex rehberi, baş usta və s) 2. Orta səviyyə (şəbə bölmə rəhbərləri) 3. Yüksək səviyyə (baş idarəedicilər). Sosial idarəetmə fərdlərin, qrupların fəaliyyətinin müəyyən rejimidir, nizamıdır, nəzərdə tutulan norma və qaydaların hüdüdlərində həmin fəaliyyətin məhdudlaşdırılmasıdır.

İdarəetmənin sosiologiyası aşağıdakıları özünə daxil edir: İdarəetmənin sosial əsasları, dinamik sistemi, proseslərini, onların sosial funksiyalarını və prinsiplərini, idarəetmə qərarlarının xüsusiyyətlərini, idarəetmə fəaliyyətinin sosial tərəflərini, onların təşkilatlarda və cəmiyyətdə effektivlik dərəcəsi, idarəetmə sahəsindəki münasibətlər.

Geniş mənada sosial idarəetmə müəyyən çərçivədə sosial hadisə və proseslərin idarə olunması deməkdir.

Dar mənada idarəetmə subyektini müəyyən fəaliyyət prinsiplərinə əsaslanmaqla idarəetmə obyektinin qarşısına məqsəd və vəzifələr qoyması, müxtəlif metod və vasitələrdən istifadə etməklə onların həllinin təşkil etməyə istiqamətləndirmək.

Sosial idarəetmənin xüsusiyyətləri: 1. İnsanların fəaliyyətinin müxtəlif variantı mövcud olduğu şəraitdə meydana gəlir, bu fəaliyyətin normal axarını təmin edir, adamların davranışına nizamlayıcı təsir edir. 2. Sosial idarəetmə idarəetmənin həm obyektini həm də subyektini, ictimai münasibətlərin xüsusi növünü-idarəetmə münasibətlərini nəzərdə tutur. 3. Sosial idarəetmə hakimiyyəti, avtoriteti, habelə iradi məqamları nəzərdə tutur. 4. Sosial idarəetmə insan fəaliyyətinin bir növü, onun ətraf mühitə fəal münasibətinin bir forması olduğundan həmin fəaliyyətin məqsəd və vəzifələrini, vasitələrini əhatə edir. 5. Müasir dünyada sos-id-ə siyasi xarakter daşıyır. Yəni idarəetmədə sadəcə insanların obyektiv

tələbatları yox, həm də maraq və mənafeləri nəzərə alınır. Bu mənafeələr cəmiyyətdə qərarlaşmış mövqelərin saxlanılmasına və ya dəyişdirilməsinə yönəldə bilər.

Sosial idarəetmənin vəzifəsi-sosial sistemdə nizam yaratmaqdır. (yəni cəmiyyətdə müəyyən normalar sanksiyalar fəaliyyət göstərir, sosial hərəkətlərin uyğunluğu, sabitliyi təmin edilir). İdarə edən idarə olunanla müqaisədə daha yaxşı nizama malik olmalıdır. Bu idarəetmənin ən ümumi qanunudur.

İdarəetmənin ən ümumi funksiyaları: planlaşdırma, təşkilat, sərəncamçılıq, motivləşmə, nəzarət, kommunikasiya, tədqiqat, qiymətləndirmə, qərarların qəbul olunması, işçi heyətinin seçilməsi, danışıqlar aparılması və s.

Amerika sosioloqlarına görə 4 funksiya var:

- Planlaşdırma-proqnozlaşdırma - bütövlükdə idarəetmə sistemi və onun ayrı-ayrı tərəflərinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış inkişaf proqramının işlənilməsi, hazırlanması, onu reallaşdırmaq üçün məqsəd və vəzifələrin hazırlanması, proqramın zəruri maddi-maliyyə, təşkilatı ehtiyatlarla təmin olunması, planlaşdırılmış nəticələrə nail olma vasitələrinin müəyyən edilməsi. Planlaşdırma bir sıra mərhələləri tələb edir: şəraitin və vəziyyətin qiymətləndirilməsi; məqsəd və vəzifənin müəyyən olunması; mümkün nəticələrin proqnozlaşdırılması; bəzi məqsədyönlü alternativlərin müəyyənləşdirilməsi; alternativlərin müqayisəsi; optimal alternativin seçilməsi; fəaliyyət planının detallaşdırılma və dəqiqləşdirilməsi.
- Təşkilat-idarəedən və idarəolunan sistemlərin formalaşması, onlar arasında münasibətlərin nizama salınması. Kadrların seçilməsi, səlahiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi və s.
- Motivləşdirmə-fərdi olmalıdır, kimə nə təsir edir araşdırılmalıdır. (Elton Meyon)
- Nəzarət-3 aspekti var: 1. müəyyən zaman kəsiyində əldə ediləcək məqsədlərin dəqiqləşməsi. 2. Əldə edilmiş nəticələrlə gözlənilən nəticələrin müqaisəsi. 3. zərurət olarsa ilkin plandan kənara çıxmaq.

Sosial idarəetmənin metodları ayrıca işçi, qrup və kollektiv üçün dəyişir.

1. Ayrı-ayrı fərdlərə: birbaşa təsir (hansısa işi icra etməsi üçün əmr, tapşırıq vermək); motivlər (stimullaşdırmaq); dəyərlər sistemi (təhsil tərbiyə); sosial mühit vasitəsilə təsir (əmək şəraitinin yeniləşməsi, təşkilatda statusunun dəyişməsi)
2. Kollektiv üçün: qrupun tərkibini məqsədyönlü formalaşdırmaq (peşə-ixtisas və tələbata görə); qrupun sıx vəhdətini təmin etmək (sağlam rəqabət, sosial-psixoloji təsiri və s.); formal və qeyri formal strukturların uzlaşdırılması (planlaşdırılmış ə real normalar arasında ziddiyyəti aradan qaldırmaq); idarəetmənin demokratikləşdirilməsi (qərarların qəbuluna işçilərin cəlb olunması); sosial planlaşdırma (işçilərin ixtisasını artırmaq, rifahını yaxşılaşdırmaq, bəzi rəhbərlərin seçkili olması, işçilərin sosial müdafiəsinə kömək edən tədbirlər həyata keçirmək)

Cəmiyyətin təşəkkül tapması və onun artmaqda olan tələbatları idarəetməni zəruri edir. İdarəetmə olmadan cəmiyyət yaşaya bilməz. İdarəetmə ictimai quruluşundan və xarakterindən asılı olmayaraq bütün cəmiyyət tiplərinə xasdır. Öz mahiyyətinə görə idarəetmə iki başlıca səbəbdən irəli gəlir:

1. İnsanın cəmiyyətdən kənarında, təklikdə mövcud ola bilməməsi ilə əlaqədardır;
2. Bilavasitə birinciyə əsaslanaraq və məhz onun üzərində insanların birgə yaşayış qaydalarına, normalarına ümumi prinsiplər çərçivəsində əməl olunması tələblərini həyata keçirməsindən ibarətdir.

İdarəetmənin sosiologiyası və yaxud sosial idarəetmə biri digərini tamamlayır. Sosial idarəetmənin ən qısa və ən ümumi müəyyənliliyi bu cür formulə etmək olar: idarəetmə elə bir məqsədyönlü sistemdir ki, bu, insanların fərdi tələbatlarının və mənafeələrinin ancaq sosial münasibətlər çərçivəsində realizə olunmasına əsaslanır.

İdarəetmənin mahiyyətini sosial ünsiyyətlə və münasibətlərlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Sosiologiyada bu məsələyə daha geniş aspektdən yanaşaraq idarəetməni əsasən üç növə ayırırlar:

Ardıcılığa riayət etsək ümumi idarəolunma sistemi bu qaydada formalaşmışdır. Amma həmin sistemə bir qədər aydınlıq gətirdikdə isə belə bir realılıqla qarşılaşırıq ki, idarəetmənin sosial növü əmələ gəlməyəydi, onda nə üzvi, nə də qeyri-üzvi təbiətin idarəolunmasına zərurət olmazdı. Eyni zamanda idarəetmənin sosial növünün özü tək cəmiyyətin, ictimai münasibətlərin idarəolunması ilə məhdudlaşmır, həm də özündə cansız və canlı təbiətin müxtəlif elementlərinin maraq dairəsini birləşdirir.

İdarəetməni öz funksiyalarının yerinə yetirməsinə görə sistem adlandırırlar və onu həmişə minimum həddə iki sistemli elementə ayırmaq olar: idarədən (subyekt) və idarəolunan (obyekt). Bütün sistemlərdə idarəetmə özündə informasiya prosesini ehtiva edir. Bu proses istər təbiətlə, istərsə də cəmiyyətlə bağlı olsun, bütün hallarda funksiyalaşmanın normal rejiminin yaranmasına xidmət edir. Onlar xarici (təbii fəlakət, təchizatda çatışmazlıq, kənar şəxsin cinayət əməli və i.a.) olduğu kimi, eləcə də daxili (istehsal münasibətləri, qəza və s.) olurlar.

İdarəetmə sisteminin təsiri adətən idarəolunan tərəfin (obyektin) idarədən tərəfə (subyektə) zəruri reaksiya tələblərini doğrurması əsasında baş verir. İdarəetmənin təsiri daxili ola bilər, başqa sözlə, idarəolunan sistemin özünün elementlərinin birindən başlanır. Belə bir halda idarəetməni daxili idarəetmə, yaxud özünüidarə adlandırırlar. Məsələn, kafedranın kafedra müdiri tərəfindən idarə olunması, orqanizmin və insan davranışının beyin tərəfindən idarə olunması, kompyüterin prosessor tərəfindən idarə olunması və s.

İdarəetmə təsiri sistemə həmçinin kənar, digər sistemdən də göstərilə bilər. Bu halda isə idarə orqanı idarədən sistem yox, daha yüksək miqyasda idarə olunan sistem elementlərindən ibarətdir. Bu cür idarəetməni xarici idarəetmə, yaxud sadəcə idarə adlandırırlar. Məsələn, kafedranın fakültə dekanı tərəfindən, yaxud fakültənin universitetin rektoru tərəfindən idarə olunması, kosmik gəminin uçuşunun yerin mərkəzi tərəfindən idarə olunması və s.

Bioloji sistemlərdə, eləcə də texniki sistemdə olduğu kimi, sosial sistemlərdə də xarici idarəetmə və özünüidarə öz aralarında birləşirlər. Özünüidarə rolu nə qədər çox olursa, xarici idarəetmənin təsiri bir o qədər də olur – idarəetmənin muxtariyyəti çoxalır, ardınca isə həm də sistemin muxtariyyəti (müstəqilliyi, özəlliyi) artır.

Adətən biri digəri ilə birləşən idarəetmənin iki əsas tipi mövcuddur. Birinci tip idarəetmə – birbaşa idarəetmə olub, idarəetmə sistemini bilavasitə özü həyata keçirir. Bu cür idarə obyektini ancaq sistemin özünün idarəolunmasından ibarət olub, gah inandırma,

gah məcburetmə, gah da digər metodlar və vasitələrlə təsir edirlər. Belə bir idarəetməyə nümunə olaraq «inzibati-amirlik sistemi»ni göstərmək olar. O öz-özlüyündə nə yaxşı, nə də pis kimi qiymətləndirilə bilər. Bir şəraitdə o əvəzolunmaz, yeganə mümkün idarə üsulu (məsələn, silahlı qüvvələrdə), digərində isə yolverilməz, ziyanlıdır. Həm birinci, həm də ikinci idarəetmə tipi təkcə müstəqil (muxtar) olma səciyyəsinə görə deyil, həmçinin avtoritarizm səviyyəsinə görə də xarakterizə olunurlar.

Avtoritarizm bioloji sistemdən fərqli olaraq texniki və sosial sistemlərdə ancaq texniki qurğuların idarə olunmasının istifadəsi ilə bağlıdır. Yəni bu prosesdə əlaqə və münasibətlərdən irəli gələn elə bir mühit yaranır ki, onun idarə olunması ancaq müəyyən texniki, yaxud sosial – texnoloji vasitənin olmasını tələb edir. Bununla əlaqədar fəaliyyətin mexaniki növünü fəaliyyətin avtomatlaşmasından fərqləndirmək vacibdir.

Mexanikləşmə müəyyən texniki vasitənin icraedici, istehsal, fiziki funksiyalarının səmərəliliyinin artırılması üçün tətbiqi deməkdir. Mexanikləşmə həm də idarəetmə fəaliyyətində mövcuddur. O, radio və telefon əlaqələrində, çoxsaylı texniki proseslərdə – yazı maşınlarında, kompyüterdə, kalkulyatorlarda və digər vasitələrdə həyata keçirilir ki, bunları «təşkilati texnika» adlandırırlar.

İdarəetmə fəaliyyətinin avtomatlaşması dedikdə isə, bu elə cür texniki qurğudan istifadə olunmasıdır ki, burada yalnız bir sıra intellektual funksiyalar prosesi həyata keçirməyə qabildir, yaxud da insan beyni bu və ya digər səviyyədə əvəz olunur.

Sosial sistemlərdə avtomatik idarəetmə ola bilməz. İdarəetmənin məhz iki növü mümkündür: qeyri-avtomatlaşma və avtomatlaşma. Birinci halda insan yaxud insan-maşın sistemləri yalnız insanlar idarə edirlər. Bu, bütün tarixin gedişində özünü göstərən ənənəvi idarəetmə tipidir. İkinci halda insanları və insan-maşın sistemləri insan-maşın sistemi idarə edir. Burada isə bütün intellektual idarəetmə funksiyalarını insanlar və EHM həyata keçirirlər.

Sosial sistemin tamamilə avtomatik idarə olunma səviyyəsinədək avtomatlaşması, başqa sözlə insanların idarə olunmasının bütün funksiyalarının kompyüterə verilməsi praktiki olaraq texniki və mənəvi cəhətdən mümkün deyildir. Sosial sistemlərin idarə olunmasının avtomatlaşması mahiyyətini başa düşmək üçün, hər şeydən əvvəl, təşkilati idarəetmə adlanan sosial idarəetmənin özünün mahiyyətinə baxmaq lazımdır.

Cansız təbiətdə sistemlər, eləcə də bioloji sistemlər (flora və fauna aləmi) heç nə ilə təşkil olunmurlar, onlar öz-özünə təşkil olunurlar. Canlının idarə olunma sistemi (əsəb sistemi) bioloji qanunlara görə canlılarla birlikdə yaranır və inkişaf edir. Raketin idarə olunma sistemi zavodlarda raketlə birlikdə hazırlanır. Təşkilati idarəetmədə funksional idarəetmədən fərqli olaraq, insanlara «əvvəlcədən» yaratmaq ehtiyacı gəlir. Buna görə də o təşkilati adlanır. İdarəetmənin bu tipi iki vacib əlamətlərinə görə xarakterizə olunur.

Birinci əlamət. Təşkilati (sosial) idarəetmə zamanı həm idarə edən sistemdə (idarəetmə subyekt), həm də idarə olunan sistemdə (idarəetmə obyekt) başlıca elementlər insanlardır. Buna görə idarəetmə sistemində insanlardan başqa idarəetmənin müxtəlif vasitələri olur və olmalıdır da. Qanunlar və qanunaltı aktlar, başqa sözlə idarəetmə vasitəsinə həyata keçirən qaydalar, müxtəlif informasiya sistemləri (ənənəvi, əl, EHM bazasında avtomatlaşma), eləcə də əlaqələr vasitəsi, nəqliyyat və i.a. bura aiddir.

İkinci əlamət. Təşkilati (sosial) idarəetmənin ikinci vacib əlaməti – onun məqsədyönlüdür.

Bu cür şərtləri hesaba almaqla təşkilati (sosial) idarəetməni bir sosial sistemin digər sosial sistemə (həmçinin ictimai münasibətlərin müəyyən qrupuna) məqsədyönlü təsiri

kimi müəyyən etmək olar. Məhz belə bir proses də əhəmiyyətli dərəcədə icraedici – tənzimləyici, təşkilati fəaliyyət formasında həyata keçir.

Praktiki fəaliyyətdə sosial idarəetmə ictimai münasibətlərin – idarəetmə münasibətlərinin xüsusi növünə çevrilir.

İdarəetmə təsiri təşkilati (sosial) idarəetmədə cəmiyyət sistemindən asılı olaraq müxtəlif ola bilər: inzibati, ideoloji, iqtisadi və s.

Sosial idarəetmənin növlərini, eləcə də idarəetmə münasibətlərini məhsuldar qüvvələrə, istehsal münasibətlərinə, cəmiyyətin iqtisadi bazısı və siyasi üstquruma tətbiq etməklə də müəyyən etmək olar.

İdarəetmə münasibətlərinin hər üç qrupunda (sosial, iqtisadi, siyasi-ideoloji) onlar hüquqi, təşkilati-texniki, sosial-psixoloji təsir gücünə malikdirlər. Müasir şəraitdə idarəetmə fəaliyyəti iki hissəyə bölünür:

- a) İnformasiyanın istehsalı, başqa sözlə informasiya axtarışı, yığılı, qeydiyyatı, toplanması və saxlanması;
- b) İnformasiyadan istifadə olunması, yaxud idarəetmə qərarının qəbulu və ondan istifadə olunması.

İdarəetmə münasibəti hakimiyyətin xarakterini dəyişir, buna görədir ki, onda əsasən iki kateqoriya – «hakimiyyət» və «təbəçilik» çıxış edir.

İdarəetmənin funksiyaları həmin kateqoriyalar nəzərə alınmaqla funksiyalar sistemində sistemaltı elementlərlə daha sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Burada onlardan biri digərindən törəyir, biri digərinin davamı olur və eyni zamanda onu tamamlayır. Bütünlükdə onlar sanki bir tsikl (dövretmə) yaradır, beləliklə dəfələrlə müntəzəm olaraq təkrarlanırlar.

İdarəetmə funksiyasının dövrü gedişi belədir: planlaşdırma – təşkilətmə – kadrlarla iş – operativ rəhbərlik – əlaqələndirmə – nəzarət və yenidən planlaşdırma.

Planlaşdırma – idarəetmənin mövcudluq funksiyalarından ən mühümüdür. Fəaliyyətin məqsədi və strategiyası, hər şeydən əvvəl, ondan ibarətdir, eləcə də o digər qalan funksiyalara təsir edir, onları istiqamətləndirir. Planlaşdırma digər funksiyaların yerinə yetirilməsini məntiqi olaraq doğurur, çünki onlar da bilavasitə planda yaxud fəaliyyət proqramında əvvəlcədən baxılır. Kim planlaşdırırsa, o da idarə edir. Buna görə də planlaşdırma nəzarətlə bilavasitə əlaqəlidir. Planlaşdırmasız fəaliyyətin nəzarətə və əlaqələndirməyə ehtiyacı olmur.

Planlaşdırma bir sıra mərhələləri tələb edir: şəraitin və vəziyyətin qiymətləndirilməsi; məqsəd və vəzifənin müəyyən olunması; mümkün nəticələrin proqnozlaşdırılması; bəzi məqsədyönlü alternativlərin müəyyənəşdirilməsi; alternativlərin müqayisəsi; optimal alternativin seçilməsi; fəaliyyət planının detallaşdırılma və dəqiqləşdirilməsi.

Təşkilətmə – bu fəaliyyət (təşkilati funksiya), idarəolunacaq obyektin (təşkilati struktur) zəruri strukturunun yaranmasına istiqamətlənir.

İş qabiliyyətli təşkilatın yaradılması – asan olmayan yaradıcı vəzifədir. Amma təşkilat gözlənilmədən zamanca dəyişir və yeni keyfiyyət halına keçir. Çoxlu təşkilatlar deqradasiyaya uğrayır, forma və məzmun, struktur və funksiya arasında ziddiyyətə və nəhayət, yeni məhsuldar qüvvələrlə köhnə istehsal münasibətləri arasında ziddiyyətlərə gətirib çıxarır. Nəticədə inqilabi şərait yaranır, yenidənqurma tələb olunur.

Kadrlarla iş – bu mövcud işin reallaşması üçün kadrlara tələbatın müəyyənliyindən ibarətdir; bu əsasda əlbəttə müasir şəraitdə kadrların axtarışı, seçilməsi, qiymətləndirilməsi başlıca funksiyaadır. Bir sıra mütəxəssislər bu funksiyayı komplektləşdirmə (ştatların) adlandırırırlar.

Operativ rəhbərlik – bu əsasən rəhbərin öz təbəçiliyində olacaq kadrlarla iş funksiyasını yerinə yetirməsidir. Bu işçilərin peşəkar öyrədilməsi və tərbiyəsi, təlimatlandırılması, xidmətin, vəzifənin (tapşırığın) hətta göstərişin dəqiqləşdirilməsindən, işçilərin yaxşı həyat şəraitinin yaradılmasından ibarətdir. Məhz bu funksiyanın yerinə yetirilməsi zamanı «insan amili»nə düzgün yanaşılması başlıca əhəmiyyət kəsb edir. Burada məsələ təkcə işçiyə necə məhsuldar qüvvə olması kimi deyil, eyni zamanda kollektivin tamhüquqlu vətəndaşı və təşkilatın üzvü kimi yanaşılmasıdır. İşçinin iş prosesində yerinə yetirdiyi vəzifəsindən asılı olmayaraq şəxsiyyəti, psixikası, hiss və duyğuları, arzu və istəkləri, maraq və tələbatları mütləq nəzərə alınmalıdır. Məhz bütün bunların nəzərə alınması və yerinə yetirilməsi rəhbər nəzarəti tələb edir. Səmərəli rəhbərlik nə qədər çox olursa, işçilər həm onların, həm də gördükləri işin dəyərləndiyini daha yaxşı başa düşürlər.

Əlaqələndirmə funksiyasını əksər mütəxəssislər idarəetmənin əsası hesab edirlər. Bu fəaliyyət, bütün idarəetmə sistemi elementlərinin fəaliyyətinin sinxronlaşmasına istiqamətlənir, bütün işçilərin davranışının razılaşması və tənzimlənməsi deməkdir.

Nəzarət funksiyası özündən əvvəlkiləri tamamlayaraq idarəetmənin fəaliyyətinin son nəticələrinin nəzarətə alınması və onun nəticələrinin qiymətləndirilməsi məqsədi daşıyır.

Göstərilən idarəetmə funksiyaları ancaq təşkilati idarəetmə üçün xarakterikdir. Hər cür təşkilati idarəetmə, xüsusilə də dövlət idarəetməsi hüquqi- normativ aktlara əsaslanan hüquqi idarəetmədir. Buna görə də sosial idarəetmənin avtomatlaşması hüquqi proseslərin və münasibətlərin avtomatlaşması deməkdir.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə onun sosial idarəolunmasında kəskin dəyişikliklər baş verir. İdarəetmənin ənənəvi forması getdikcə öz funksiyasını azaldır, əvəzində işdə idarəetmənin avtomatlaşması geniş yer tutur.

Sosial idarəetmənin avtomatlaşmasının (SİA) mütləq zəruriliyi və qaçılmazlığı bir çox səbəblərlə izah olunur. Qısaca olaraq bunlardan iki başlıca prinsip üzərində dayanmaq.

1. İstehsalın bütün növlərinin əhatə dairəsinin və mürəkkəbliyinin artması. O, təkcə müəssisələrin və işçilərin kəmiyyətcə artması ilə deyil, həmçinin partnyorlar arasında, hazırlanan məmulatlarda iqtisadi qarşılıqlı əlaqələrin böyüməsi, onların hazırlanması texnologiyasının mürəkkəbləşməsi və i.a. ilə bağlıdır. Bu idarəetmə vəzifəsinin dəfələrlə mürəkkəbləşməsinə, onların həllinin yeni, qeyri-ənənəvi metodlarının təzahür tapmasına gətirib çıxarır.
2. İnformasiya partlayışı və cəmiyyətin informasiyalaşması prosesi. Biliyin həcmi, informasiya yeniləşməsi getdikcə çoxalır. Əgər ötən əsrin ortalarında bu inkişaf 10-20 illər ərzində baş verirdisə, əsrin axırlarında isə artıq bu aylar ilə hesablanı bilər. İnkişaf etmiş ölkələrdə «informasiya resursları» bütün strateji resursların önündə dayanır. İndustrial iqtisadiyyatdan «informasiya iqtisadiyyatına» keçid baş verir. N.Vinerin dediyi kimi, «energetika əsri» və «güclü cərəyanlar texnikası» «informasiya əsri» və «zəif cərəyanlar texnikası» ilə əvəzlənir.

Bütün bu kimi prinsiplərin və vəzifələrin reallaşmasında mühüm rolunu elm oynamalıdır, ilk növbədə isə sosial kibernetika elmi. Bu təşkilati (sosial) idarəetməni, onun qanunauyğunluqlarını, onun texnologiyasını, ictimai münasibətlərin o məzmununu öyrənir ki, bütün bunlar idarəetmə münasibətləri adlanır.

Sosial kibernetika sosial sistemlərin idarəolunmasını dörd əsas aspektdə tədqiq edir:

1. ***Fəlsəfi-ictimai***. Burada konkret olaraq insanların hər cür kollektiv fəaliyyəti, cəmiyyət fenomeni və cəmiyyət həyatı, cəmiyyətlə ayrılıqda şəxsin, qrupun, siniflərin və insan kütləsinin məqsədyönlü inteqrasiyası və onun əlaqələndirilməsi tədqiq olunur. Fəlsəfə, siyasi iqtisadiyyat, sosiologiya.

2. **Dövlət-hüquqi.** Burada hüququn bir idarəetmə vasitəsi kimi rolu tədqiq olunur. Hüquq.
3. **Psixoloji.** Burada idarəetməyə insanların davranışının intellektual, iradi və emosional aktı kimi baxılır, idarəetmə obyekt və subyekt keyfiyyətində çıxış edir. Psixologiya, sosial psixologiya metodları.
4. **İnformasiya-kibernetika.** İdarəetmə burada idarəetmə sisteminin elementləri arasındakı informasiya mübadiləsi kimi nəzərdən keçirilir. İdarəetmənin bu aspektdə tədqiqində informatika, kibernetika, məntiq, riyaziyyat metodlarından geniş istifadə olunur.

2. İDARƏETMƏ VƏ SOSIAL İNFORMASIYA

İdarəetmə - cəmiyyət həyatının ən mürəkkəb və ən incə sahələrindən biridir. Onun əhəmiyyəti daim artır. XX əsr boyu ərzində biz onun get-gedə rasionallaşması və «elmləşməsi» ilə qarşılaşırıq.

İdarəetmə problemi haqqında belə rəqəmlərdən danışılar: hazırda ABŞ-da 1100 tədris müəssisəsi idarəetmə üzrə mütəxəssislər hazırlayır, 650 biznes məktəbindən üçdə biri «işgüzar inzibatçı magistr» (yüksək idarəedici titul) diplomu verir, 1986-cı ildə ABŞ-da idarəetmə üzrə 71 min diplom verilmişdir. Bununla yanaşı sosioloqların tədqiqatına görə Amerikanın böyük korporasiyalarının 500 rəhbərinin sorğusunun nəticəsinə görə onların 80% -i idarəetmə üzrə mütəxəssis hazırlığından razı deyildir.

Sosial idarəetmə hazırkı zamanda üç aspektdə tədqiq olunur: təsərrüfat (iqtisadiyyatın idarə olunması), sosial-siyasi və sosial-psixoloji. Nəzərə alınmalıdır ki, bu aspektlərdən hər biri ayrılıqda müəyyən spesifikliyə malik olsa da biri digərindən ayrı mövcud deyildir, qarşılıqlı əlaqədədir, çünki cəmiyyət özü həmin sahələrin hamısını özündə birləşdirir. Deməli, idarəetmə dedikdə, söhbət sadəcə bu və yaxud digər sahənin deyil, bütövlükdə cəmiyyət orqanizminin idarə olunmasından gedir.

İdarəetmə prosesində iki başlıca anlayış çıxış edir – informasiya və idarəetmə.

Sosial informasiya anlayışı. Sosial informasiya – fikri informasiyadır, başqa sözlə, insan şüuru tərəfindən qabaqcadan işlənir və insanların fəaliyyətində realizə olur; o fərdlərin tələbatları və sosial qrupların maraqları ilə şərtlənir ki, bunların da hər ikisi istər istəhsal prosesində və istərsə də bütün cəmiyyət həyatında daim öz aralarında ünsiyyətdədir.

Sosial informasiya təkcə öz təbiəti nöqtəyi-nəzərindən deyil, həm də özünün cəmiyyətdə dönərliyinə görə spesifikdir. Burada çoxsaylı informasiya birləşmələri müxtəlif növlü kanallar üzrə hərəkət etməklə qarşılıqlı təsir edirlər: bu həm hazırda yaşayan keçmişin «yaddaşı», həm ünsiyyətin ümumplanetar formaları (beynəlxalq, dövlətlərarası və s.), həm dövlətdaxili (müxtəlif partiyalar, sinflər, sosial qruplar, xalq və dövlət orqanları arasındakı prosesdir ki, bunlar arasında daim bu və ya digər formada ictimai fikir mübadiləsi gedir) kimi təzahür edir. Belə nümunədə, sosial informasiya sanki iki istiqamətdə hərəkət edir: üfiqi və şaquli.

Həqiqətən, sosial adı altında o informasiya başa düşülür ki, burada cəmiyyətdə biliklərin, məlumatların, xəbərlərin, ətraf aləm haqqında, hər şeydən əvvəl cəmiyyət proseslərinə dair informasiyaların məcmusu dövr edir. Optimal idarəetmə obyektiv, həqiqi, tam informasiyanı tələb edir.

Sosial idarəetmə anlayışı. Cəmiyyətin idarə olunması prinsip etibarlı ilə canlı orqanizm və texniki qurğunun idarə olunmasından fərqlənir. Sosial idarəetmə mürəkkəb struktura malik olub, özündə maddi və mənəvi prosesləri bağlayaraq insan fəaliyyətinin spesifik növü kimi çıxış edir. Onun xüsusiyyəti ondadır ki, idarəedicisi təsir cəmiyyət həyatının bütün sahələrində iştirak edir, başqa sözlə, özündə ictimai münasibətlərin xüsusi növünü ehtiva edir. Bu isə o deməkdir ki, idarəetmə münasibəti sosial mühitin zəruri anını yaradır. İdarəetmə münasibətlərində bir sıra aspektləri – siyasi, iqtisadi, etik aspektləri ayırmaq olar. Bunlardan da hər birinə iki qarşılıqlı əlaqəli tərəflər – informasiya və təşkilatı xasdır. İdarəetmə həmişə cəmiyyətdə hakimiyyət funksiyasından ibarət olduğu üçün sinifli cəmiyyətdə o siyasi, dövlət hakimiyyəti funksiyası deməkdir.

Sosial idarəetmə mexanizmində fundamental rol təkrar əlaqə prinsipinə məxsusdur: bu prinsip harada korlanır yaxud ümumiyyətlə aradan qalxırsa, orada sosial idarəetmənin nəticələri mənasızlaşır. Ümumi formada mövcud prinsip belə səslənir: hər bir qarşılıqlı təsirdə mənə (informasiya subyekti və idarəetmə) və qəbuledici (informasiya obyektinə və idarəetmə) qaçılmaz olaraq yerlərini dəyişirlər. Ardıcıl olaraq da, sosial idarəetmə prosesində idarəetmə obyektinin onun subyektinə təkrar təsiri baş verir. Sonra, təkrar əlaqə prinsipi informasiya mübadiləsinin zəruri anı kimi çıxış edir. Deməli, sosial idarəetmə – təkrar əlaqə ilə bağlı olan informasiya prosesidir. Təkrar əlaqə prinsipində idarəetmə obyektinin onun subyektinə informasiya təsiri həyata keçir. Cəmiyyətdə bu prinsip fasiləsiz hərəkət edir. Bununla onu başa düşmək vacibdir ki, burada idarəetmənin subyekti və obyektinə müəyyən zamanda sanki rollarını dəyişirlər. Məsələn, sərkərdə orduya komandalıq etməklə, idarəetmənin subyekti kimi çıxış edir, amma o həm də öz tabe olanlarından – kəşfiyyatçılarından aldığı informasiya əsasında hərəkət edir və i.a.

Öz növbəsində idarəetmə obyektinə, məsələn, zabit, öz sərkərdəsindən bu və yaxud digər idarəetmə tapşırığını alaraq, onun həyata keçirilməsi prosesində idarəetmənin subyekti kimi çıxış edir. Belə nümunədə, idarəetmə subyekti və obyektinə ikiqat subyekt – obyekt funksiyasını yerinə yetirirlər.

İdarəetmə strukturunda əsas şərt – idarəetmə qərarının işlənilməsi və yerinə yetirilməsidir. Burada vacib prinsip optimallıq prinsipindən ibarətdir. Bu, o deməkdir ki, idarəetmədə mühüm variantların nəzərə alınması zəruridir və onlardan elələri seçilməlidir ki, nəticədə qarşıya qoyulan məqsədə nail olunması tam təmin olunsun. Ardıcıl olaraq da, nəzərə alınması vacib olan şərtlərdən biri də burada subyekt və obyektin bir-birini tamamlamasıdır. Xüsusi olaraq bu prosesdə şəxsi və ictimai maraqların müəyyən dərəcədə üst-üstə düşməsi əsas cəhətlərdəndir. Məsələn, məlumdur ki dövlət idarəetməsi sahəsində xalqın tələbatlarının elmi əsaslandırılması olmadan optimallıq prinsipi öz səmərəliliyini itirir.

Sosial idarəetmənin xarakteri müasir şəraitdə idarəetmə prosesində subyektə idarəetmə qərarının qəbulu zamanı məsuliyyətin və cavabdehliyin yüksəldilməsini tələb edir.

Beləliklə, sosial idarəetmə – cəmiyyət elementlərinin sosial həyatın inkişafına məqsədyönlü yaxud kortəbii təsiridir.

Cəmiyyətin sosial-siyasi idarə olunması prinsipləri cəmiyyət quruluşunun xarakterindən, dövlət hakimiyyəti formalarından asılı olaraq dəyişir. Bu zaman idarəetmə proqramı idarəetmə obyektinin davranışının forma və növlərinin mümkün qədər geniş spektrdə olmasını tələb edir. Lakin tarixdə sərt və yumşaq prinsiplərə az hallarda rast gəlinir: sosial sistemlərdə idarəetmə, məlum olduğu kimi, bu və yaxud digər qaydada olsa da özündə hər iki prinsipi birləşdirir. Paradoksal olsa da, onlar kortəbii idarəetmə mexanizminin həyata keçirdiyi sistemlərdə daha çox birləşirlər ki, bunu da bazarın

nümunəsində dəqiq görmək olar, A.Smit onu «görünməz əlin» hərəkəti adlandırmışdır. Bir tərəfdən, bu «əl» kortəbii qüvvələrin azad oynunu istiqamətləndirir, digər tərəfdən, - həmin oyunun sərt və qəddar şərtlərini diktə edir.

3. İDARƏETMƏ TIPLƏRİNİN SOSIAL İNKİŞAFA TƏSİRİ

Tarixi yanaşmanı nəzərə alaraq, sosial idarəetmənin tiplərini cəmiyyətin inkişaf mərhələlərinə uyğun təsnif etmək olar: icma-qəbilə idarəetməsi, quldarlıq, feodal, kapitalist və sosialist cəmiyyət idarəetmə tipləri.

İcma-qəbilə münasibətləri şəraitində qəbilə başçısı bütün icma üzvlərinin iradəsinin ifadəsi və kollektivin həyat fəaliyyətinin bütün əsas funksiyalarının əlaqələndiricisi kimi çıxış edirdi. Bu idarəetmə mexanizmində mövcud rol qrupun şüuru oynayır, bu da daha çox ənənəvi xarakter daşıyır. Hamının düşüncə tərzini sanki bir adamın düşüncə tərzində dərəcəsi idi. Burada idarəetmənin subyektivi və obyektivi hələ zəif differensiasiya həddində idi.

Quldarlıq cəmiyyətində artıq qanunverici prinsiplər, hakimiyyətin differensiasiyası, idarəetmənin subyektivi və obyektivi ciddi ayrılması baş verir. Əgər icma-qəbilə birliyi yazılmamış qanunlarla tənzimlənirdisə, quldarlıqda yazılı qanunlar (məsələn, Hammurapinin qanunları) meydana gəlir. Qanunverici hakimiyyət özünün ən yüksək inkişafına ilkin olaraq Roma hüququnda çatır. Məhz cəmiyyətin inkişafının bu mərhələsində idarəetmə sinfi məzmun daşıyır. Qullar burada ancaq idarəetmənin obyektivi kimi çıxış edirdilər. Bu sosial idarəetmədən daha çox bioloji-heyvani idarəetmə idi.

Feodalizm şəraitində idarəetmə sistemində böyük differensiasiya əmələ gəlir. Siyasi, hüquqi, mənəvi, dini, fəlsəfi, bədii və sairə idarəetmə növləri insanların, sosial qrupların, bütövlükdə cəmiyyətin davranış normalarına daha çox nüfuz edir. Siyasi hakimiyyət burada elitar xarakter (irsi keçmə) daşıyır. Ümumiyyətlə feodalizm üçün idarəetmə subyektivi mürəkkəb ierarxiyası xarakterik olmuşdur.

Kapitalizmdə sosial proseslərin idarəetmə mexanizmlərinin dəyişilməsi və mürəkkəbləşməsi əsasında maddi və mənəvi istehsalın, xüsusi mülkiyyətin, rəqabətin müxtəlif növlərinin, eləcə də bütün bu əsaslarla hüquqi münasibətlərin inkişafı prosesləri dayanır. Özünün bərqərar olması dövründə kapitalizm həyat arenasına insanların sərbəst, bacarıqlı, istedadlı kütləsini çıxarır ki, onlar da istehsalın və gəlirin reallaşmasında öz maraqlarını önə çəkirlər. Elmin və texnikanın nailiyyətlərindən, eləcə də insanın dərin potensial ehtiyatlarından maksimum həddə istifadə olunur. Hər bir konkret hadisədə idarəetmənin təşkili dəqiq məqsədyönlü xarakter ifadə edir, bununla birgə bütövlükdə bazarın kortəbii qüvvəsinə tabe olur.

Cəmiyyət həyatının ümumi demokratikləşdirilməsi şəraitində siyasi hakimiyyət həmişəlik olaraq irsi xarakterini itirir, seçkili olur. Sosial qruplar, kollektivlər və geniş zümrələr siyasi idarəetməyə daha çox nüfuz edirlər, idarədən elita formalaşır.

Beləliklə, sosial idarəetmə konkret-tarixi, sinfi cəmiyyətdə isə sinfi xarakter daşıyır. Hər bir ictimai formasiyaya özünün ümumi prinsiplərinə uyğun olaraq idarəetmə spesifikliyi xasdır, o müxtəlif formalarda və metodlarda həyata keçir. Antaqonist formasiyaların hamısı üçün ümumi cəhət odur ki, sinfi ziddiyyət idarəetmənin spesifikliyini müəyyən edir: burada hər bir insan idarəolunandır, amma hər bir insanın idarəetməsi mümkün deyildir. Çünki, cəmiyyətin bir hissəsi (azlıq) idarə edir, idarəetmənin obyektivi isə digər hissə (çoqluq) təşkil edir.

Sosializm cəmiyyətində idarəetmə əvvəlkilərindən fərqli olaraq keyfiyyətə başqa xarakter kəsb edir. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla ifadə olunur ki, burada insan (xalq) tək-cə idarəolunan deyil, həmçinin özü idarəetməyə təsir etməkdə real imkanlara malikdir. Sosialist idarəetməsi üçün dərin humanizm və idarəetmə demokratiyası; idarəetmə metodlarının planlılığı; idarəetmə qərarının işlənməsinə sistemli yanaşma; idarəetmə subyektinin və obyektinin qarşılıqlı təsiri; idarəetmə prosesində şəxsiyyətin azadlıq və hüquqlarının ümuminin maraqları prinsipi əsasında qurulması; idarəetmə rəqabətinin əvəzinə qarşılıqlı yardımın, əməkdaşlığın qoyulması və sairə xarakterikdir.

İdarəetmə tək-cə sistemin funksional sağlamlığının qorunması və saxlanması məqsədi üçün deyil, həmçinin onun inkişafı üçün də zəruridir.

İdarəetmə fəaliyyətinin müvəffəqiyyətlə aparılması üçün yalnız cəmiyyətin inkişafının obyektiv qanunlarının elmi cəhətdən nəzərə alınması azdır. Doğrudur, qanunlar cəmiyyətin fəaliyyətinin ümumi meylidir-qaydasıdır, konkret sosial-tarixi idarəetmə üçün isə tək-cə bu əsas qaydanı bilmək kifayət etmir, eyni zamanda həm də bu və ya digər sosial hadisənin (o cümlədən neqativ olanın), təzahür səbəblərini aşkar etmək zəruridir. Ona görə ki, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, idarəetmə hər bir konkret hadisədə, eləcə də sosial təkamüldə real amil kimi çıxış edir. Ziddiyyətlərin səbəbinin düzgün müəyyən olunmaması, hətta onların həllinin ümumi meylinin adekvat başa düşülməməsi həmişə idarəetmənin düzgün həllini tapmağa mane olur.

İnkişafın ümumi qanunları, bu və ya digər sosial hadisənin konkret səbəbindən başqa idarəetmənin proqramının təşkili zamanı həm də digər amillərin çoxluğunu, məsələn, cəmiyyətdə əxlaqi-psixoloji atmosferi öyrənmək lazımdır ki, idarəetmənin müvəffəqiyyətli yerinə yetirilməsi mümkün olsun.

Belə nümunədə, idarəetmə məharəti bütün hər cür sosial prosesdə ümuminin, xüsusinin və tək-cənin qarşılıqlı vəhdətdə götürülməsini tələb edir. İdarəetmə sosial praktikadır ki, həmişə özündən mücərrəd nəzəri sosial ideyaları kənarlaşdırır.

İdarəetmə sistemi mütəhərrik olmaya bilməz, o bir yerdə dayanmır, daim cəmiyyət həyatındakı dəyişikliklərin dinamikasına uyğun olaraq dəyişir. İdarəetmənin təkmilləşməsi – kompleks vəzifədir, başqa sözlə, tək-cə iqtisadi yaxud siyasi hadisə deyil, həm də insanın humanist inkişafına yönələn mənəvi prosesdir.

Yuxarıda deyilənlərə yekun olaraq demək olar ki, sosial idarəetmə özündə ictimai münasibətlərin xüsusi növünü ehtiva edir ki, bunlar da cəmiyyət həyatının hər bir sahəsinin tarixi inkişafının elə bir kollektiv cəmiyyət özünüidarəetməsindən ibarətdir ki, orada idarəetmənin subyektivi və obyektivi üzvi funksional vəhdət təşkil edir.

10-CU MÖVZU

SOSIAL İNSTİTUTLARIN SOSİOLOGİYASI

1.SOSIAL İNSTİTUT ANLAYIŞININ MAHİYYƏTİ VƏ MƏZMUNU

«İnstitut» anlayışı (latınca *institutum* – *müəssisə, qurum*, deməkdir) sosiologiyaya hüquqşunashıqdan gəlmişdir. Bu elm onu insanların müəyyən sosial qruplarda, birliklərdə birgəyaşayışı zamanı hüquq normalarının xarakterinin kompleks şəkildə araşdırılması üçün istifadə edirlər. Hüquq elmində bu qəbildən olan institutlar, məsələn, ailə, nigah, mülkiyyət və s. ibarətdir. Sosiologiya elmi də «institut» terminini açıqlayan həmin anlayışların mənasını qoruyub saxlamışdır. Lakin onların mahiyyətinə daha geniş aspektdən yanaşaraq onu müxtəlif subyektlərin bu və yaxud digər sosial müəssisədə davranışının sosial tənzimlənməsinin təşkili forması kimi izah edir.

Sosiumun – sosial olanın institutlaşma aspekti sosiologiya elmində maraq doğuran ənənəvi sahələrdən biridir. O, sosiologiyanın yaranmasında və inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan bir sıra mütəfəkkirlərin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Söhbət, hər şeydən əvvəl, Ogüst Kont və Herbert Spenser, onların ardınca isə Emil Dürkheim və Maks Veber haqqında gedir.

O. Kontun sosial hadisələrin öyrənilməsinə institusional yanaşması fəlsəfənin pozitiv metodunun özündən irəli gəlir. Burada o, sosial institutlaşmaya insanların əlaqə və münasibətlərindən doğan zəruri həmrəyliyin və razılığın təmin olunması mexanizmi kimi baxırdı. O.Kont əsas sosial institutlar dedikdə, ailə, dövlət, dini müəssisələri nəzərdə tuturdu ki, onun fikrincə, bunlarda insanların sosial inteqrasiyası təbii qanunauyğunluqlara əsaslanır.

H.Spenserdə ictimai hadisələrin tədqiqində sosial institut anlayışı daha önəmli yer tuturdu. İlk dəfə o, sosiologiya elmində sosial institut anlayışını tamamilə başqa bir formada işlətmişdir. H.Spenser cəmiyyət institutlarının inkişafında müəyyənədicə amili qonşu icmalarla və insanları əhatə edən ətraf mühitlə yaşamaq uğrunda mübarizədə görürdü. Spenser sosial institutların aşağıdakı növlərini fərqləndirir:

- Qohumluq institutları (nigah, ailə);
- İqtisadi institutlar (bölgü);
- Tənzimləyici institutlar (din, siyasi təşkilatlar).

Spensərə görə, hər cür sosial institut özünə xas sosial fəaliyyətin sabit strukturunun müəyyən funksiyasının yerinə yetirilməsi əsasında formalaşır. Məhz bu cəhət hər bir sosial institutun öyrənilməsində sosioloji tədqiqatlar üçün ilkin materialı təşkil edir. Bununla yanaşı sosial institut hər bir konkret cəmiyyətdə özünün əsl mahiyyətini digər institut növləri ilə qarşılıqlı əlaqədə göstərir. Bu mənada, sosial institutların müxtəlif növlərini bir-birindən ayrılıqda götürmək düzgün olmazdı.

Sosial institutlara funksional bağlılıqda baxmaq fransız sosioloqu Emil Dürkheim tərəfindən davam etdirilir. O, keçmiş sosial institutların strukturunun mümkün qədər gələcək sosial institutların strukturunu müəyyən edə bilməsi variantının təhlili ilə məşğul olmuşdur. Dürkheim «Dini həyatın elementar formaları» əsərində yazırdı ki, elmi ədəbiyyatda yayılmış bəzi baxışlardan fərqli olaraq, cəmiyyətdə insan təbiətindən savayı heç bir özgə şey cəmiyyət institutlarının pozitivliyi haqqında ideyanın həqiqiliyinə əsas verə bilməz. Bu fakt insanın özünün realizə olunmasında mühüm vasitə kimi çıxış edir.

E.Dürkheymin sosial institutlar konsepsiyasının dərk olunmasında maraqlı cəhət əməyin bölgüsü şəraitində insanlar arasında həmrəyliyin iki tipinin - mexaniki və üzvi – birinin digərinə əvəzlənməsi başlıca yer tuturdu.

K.Marks sosial institutları və onların müxtəlif növlərini ayrılıqda tədqiq etmişdi. O, sosial instituta cəmiyyətin ictimai münasibətləri çərçivəsində təhlil vermiş və ona konkret tarixi şəraitin sosial, daha dəqiqi, istehsal münasibətlərinin formaca təşkilinin dəyişməsi mövqeyindən yanaşmışdır. Ona görə, konkret ictimai quruluşların dəyişməsi nəticə etibarilə sosial institutların da dəyişilməsinə səbəb olur.

Alman sosioloqu Maks Veber də öz sələflərinin ardınca sosial institutların növlərinə (dövlət, din, hüquq və i.a.) eyni yanaşırdı. Lakin, bir anlayış baxımından o, sosial institutlara yenilik gətirir və hesab edirdi ki, sosiologiyada bu anlayış o əsasda öyrənilməlidir ki, onlar ayrılıqda hər bir fərd üçün nə dərəcədə əhəmiyyətlidir və fərdlər ona nə dərəcədə təsir göstərməyə malikdir. Bu cəhətdən M.Veber sənaye kapitalizmi cəmiyyətinin sosial institutlarına üstünlük verir və bunu həmin cəmiyyətin rasionallığı ilə bilavasitə əlaqələndirirdi.

O.Kontun, H.Spenserin, E.Dürkheymin pozitiv və funksional institutlaşma anlayışının məntiqi davamı və inkişafı T.Parsons və onun ardıcıllarının struktur-funksional analiz ideyalarında öz əksini yeni aspektdə tapır. Struktur-funksional analiz məktəbi sosial institut anlayışının təhlilinə üstünlük verirdi. T.Parsons cəmiyyətin konseptual modelini qurur, onu sosial münasibətlərin və sosial institutların sistemi kimi başa düşürdü. Özlüyündə isə sosial institutlar sosial münasibətlərin xüsusi bir növü olaraq şərh olunurdu.

Ümumi nəzəriyyədə sosial institutların fəaliyyəti həm fərdlərin davranışının tənzimlənməsi üçün xüsusi normativlər kompleksi kimi, həm də cəmiyyətin status – rolu strukturunun təşkili formasında çıxış edir. Burada solumun institusional strukturuna mühüm rol verilir, ona görə ki, məhz o, cəmiyyətdə sosial intizamın, onun stabilliyinin və inteqrasiyasının təmin olunmasına zəmin yaradır.

Sosial institutların spesifik cəhətlərindən biri də insanların davranışının nəsil-dən-nəsilə ötürülməsi məsələsi təşkil edir. Belə bir cəhət insanların keçmiş birlik formalarına xas olmuşsa da, qeyd edək ki, müasir dövrdə də bu amil öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Burada isə adət-ənənələr, vərdislər, idarəetmənin mühafizəkar əlamətləri və sairə insanların davranışında başlıca rol oynayır. Bu kimi sosial institutlaşmada M.Veberin klassik idarəetmə nəzəriyyəsinin üç məşhur tipinə nəzər yetirmək kifayətdir: ənənəvi, harizmatik, rasionallıq. Bunların hər birində bütövlükdə sosial institutlar, ayrılıqda isə müəyyən sosial struktura daxil olan hər bir institut (ailə, din, nigah, hüquq və i.a.) bu və yaxud digər cəmiyyət əhəmiyyətli məqsəd və funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün təşkil olunurlar.

Elmi ədəbiyyatda «sosial institut» anlayışının struktur-funksional və institusional şərhilə qarşılaşmaq müasir sosiologiyada onun müəyyənlişməsinə dair digər yanaşmaların olduğunu istisna etmir. Bu cəhətdən, fenomenoloji və biheviorec konsepsiyaların özünə məxsus yeri vardır. Belə ki, məsələn, U.Hamilton yazır: «İstitutlar – cəmiyyət adətlərini yaşadan qrupların yaxşı təsviri üçün ilahi simvoldur. Onlar müəyyən qruplar üçün vərdiş yaxud xalq üçün adət olub, daim təfəkkür yaxud fəaliyyət üsulları deməkdir...».

Müasir sosioloji nəzəriyyələrdə sosial institut anlayışı sahəsində böyük təcrübə əldə olunmuşdur. Elmi ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, sosial institutların başa düşülməsi üçün bu və yaxud digər bir yanaşmanın üzərində dayanmaq düzgün olmazdı. Cəmiyyət özü bir orqanizm olaraq çoxsaylı amillərin kompleksi əsasında təşəkkül tapdığı kimi, eləcə də

sosial institut formaca özündə həm iqtisadi, həm mənəvi, həm də əxlaqi-psixoloji amilləri şərtləndirir. Bu, eyni zamanda dövlətə, dinə, mədəniyyətə, təhsilə və digər sosial institutlara da xasdır. Lakin, bütövlükdə isə sosial institutlara və onun ayrı-ayrı komponentlərinə konkret cəmiyyət tipi kimi yanaşmaq daha obyektivdir. Yəni, istər marksist, istərsə də veberçi nöqteyi-nəzərindən yanaşılınsın, həqiqətən də ibtidai cəmiyyət – ənənəvi, quldarlıq və feodalizm – harizmatik, kapitalizm – rasionallıq (liberal), sosializm isə avtoritar xarakterli sosial institutları özlərində təzahür etdirirlər. Konkret desək, onların hər birinin özünə xas insanların davranışını şərtləndirən sosial institutlar formalaşır.

Sosial institutlar insan cəmiyyətinin inkişafı gedişində fəaliyyət növlərinin differensiasiyası, əməyin bölgüsü, ictimai münasibətlərin spesifik növlərinin formalaşması əsasında yaranırlar. Onların formalaşması solumun ictimai əhəmiyyətli fəaliyyət sferalarının və sosial münasibətlərin tənzimlənməsinin obyektiv tələbatları ilə şərtlənir. Bu əsasda sosial institutların yaranmasında və formalaşmasında rus sosioloqu N.Korjevskinin irəli sürdüyü kateqorial sıra daha maraqlıdır: «fəaliyyət – ictimai münasibətlər – sosial institut».

2. SOSIAL İNSTİTUTLARIN ƏSAS ƏLAMƏTLƏRİ VƏ FUNKSIYALARI

Sosial institutun ən ümumi əlamətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Fəaliyyət prosesində iştirak edən subyektlərin müəyyən dairəyə ayrılması;
- Müəyyən (az yaxud çox formalaşmış) təşkilat;
- Sosial institut çərçivəsində insanların davranışını tənzimləyən spesifik sosial norma və qaydaların olması;
- İnstitutun sosial əhəmiyyətli funksiyalarının inteqrasiyalaşmasını şərtləndirən sisteminin olması.

Bu əlamətlər ciddi dəyişməz normativlər deyil. Onlar müasir cəmiyyətin müxtəlif institutlarının yaranması və formalaşması ilə əlaqədar olaraq dəyişilə də bilər. Amma bütövlükdə isə onlar müxtəlif xarakterli sosial yaranmanın institutlaşması proseslərinin təhlili üçün münasib alətdirlər.

Sosioloji yanaşma institutun sosial funksiyalarına və onun normativ strukturuna xüsusi diqqət tələb edir. Sosial institutların cəmiyyətdə yerinə yetirdikləri funksiyalara aşağıdakılar aiddir:

- Cəmiyyət üzvlərinin sosial münasibətlər çərçivəsində fəaliyyətlərinin tənzimlənməsi;
- Cəmiyyət üzvlərinin tələbatlarının təmin olunması üçün imkanların yaranması;
- Cəmiyyət həyatının sabitliyinin və sosial inteqrasiyanın təmin olunması;
- Fərdlərin sosiallaşması.

Cəmiyyət həyatında olduğu kimi, sosial institutların da strukturu özündə bir sıra elementlərin tərkibi birləşməsindən əmələ gəlir. Bu elementlər sosial institutların müxtəlif növlərində müxtəlif olurlar. Müasir sosioloq Yan Sepanskiy sosial institutların aşağıdakı struktur elementlərini ayırır:

- İnstitutun məqsəd və fəaliyyət sferası;
- Məqsədə nail olunması üçün qabaqcadan baxılan funksiyalar;

- İnstitutun strukturunda normativ şərtlənən sosial rollar və statuslar;
- Funksiyaların (maddi, simvolik və ideal) reallaşması və məqsədə nail olunması üçün vəsait və müəssisə.

Cəmiyyətdə sosial institutların təsnifatına yanaşmalar müxtəlif ola bilər. Onlar siyasi institutlara (dövlət, partiya, ordu); iqtisadi institutlara (əməyin bölgüsü, mülkiyyət, vergi və s.); qohumluq (nigah və ailə) institutlarına; mənəvi sahədə fəaliyyət göstərən institutlara (təhsil, mədəniyyət, kütləvi kommunikasiyalar) və i.a. ayrılırlar.

İkinci meyarə əsaslanan institutlar formal və qeyri-formala bölünürlər. Birincinin fəaliyyəti olduqca ciddi normativə əsaslanır və öz ifadəsini hüquqi cəhətdən möhkəmlənmiş qanunlarda, qaydalarda, təlimatlarda tapır. Bu, dövlət, ordu, məhkəmə və sairədir. Qeyri-formal institutlarda bu cür sosial rollar, funksiyalar, fəaliyyət vasitəsi və metodları ciddi normativlərə əsaslanmır. Bütün bunlar - adət, ənənə, sosial normalar və ilaxır kollektiv primitiv qaydalarla ifadə olunurlar.

Sosial institut anlayışına cəmiyyət həyatının sistem-struktur təhlilində mərkəzi yer xasdır. Burada insanların fəaliyyətinin bütün sahələrində davranışının müxtəlif növlərinin və formalarının təhlilinə mühüm zəmin yaranır. Ümumilikdə bunlar sosial institutların sosial münasibətlər zəminində formalaşdığını təsdiq edir.

Sosial institutlar cəmiyyətin sistemli öyrənilməsinə kompleks yanaşmanı zəruri edir. Ona görə ki, onun özü yalnız kompleks formada özünün əsl mahiyyətini tapır. Bu aspektdə məlum olur ki, sosial institutların müxtəlif növlərini və tiplərini bir-birindən ayrılıqda təsvir etmək olmaz. D.Homansın nəzəriyyəsinə görə, sosiologiyada sosial institutların izahı və əsaslandırılmasının dörd tipi mövcuddur.

Bu, birincisi, psixoloji tipdir ki, Homansın fikrincə, hər bir sosial institut özünün yaranması genezisinə görə psixoloji hadisədir. İkinci tip – tarixi olub, burada instituta müəyyən konkret fəaliyyət sahəsinin tarixi inkişafının son məhsulu olaraq baxılır. Daha iki tip mövcuddur ki, bunlar isə struktur – funksional yanaşma təhlili ilə bağlıdır. Bu struktur tipə görə, sübut olunur ki, hər bir institut sosial sistemdə nəticə etibarilə digər institutlarla münasibətinə əsasən mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, D.Homansın sosial institutların dörd tipindən birinci ikisi düzgün ifadə olunmuşdur. Amma, onun son iki tiplər barəsində münasibətini məqbul hesab etmək olmaz. Bunu sadəcə belə təsnif etmək olar ki, məsələn, sosial institutlardan ailəni təhsildən, təhsili mədəniyyətdən, mədəniyyəti siyasətdən və bütün bunları dindən ayrılıqda götürmək məntiqsiz olardı. Təbii ki, hər bir sosial institutun özünə xas spesifikliyi saxlanmaq şərtlə.

3. TƏHSİLİN SOSIOLOGİYASI

Təhsilin sosiologiyası sosioloji biliklərin xüsusi sahəsi olub onun sosial institut kimi cəmiyyətlə qarşılıqlı münasibətlərini, inkişafı və fəaliyyətinin qanunauyğunluqları sistemini tədqiq edir. Təhsil öz sosial funksiyalarına görə nisbi müstəqilliyə malik olaraq cəmiyyətin inkişafına və mövcudluğuna fəal təsir göstərə bilər. O, müxtəlif tarixi sistemlərdə varislik prinsipini qoruyub saxlamağa qadir olan sosial institutdur. Bu sistemin vəziyyəti və funksiyaları mövcud cəmiyyətin istehsal üsulu və iqtisadi münasibətləri ilə, onlardan doğan sosial əlaqələr və münasibətlərlə, sosial (ilk növbədə sosial-sinfi) strukturla, ideoloji və siyasi münasibətlərin xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur.

Təhsilin sosiologiyasının əsasları fransız sosioloqu E.Dürkheyim və alman sosioloqu M.Veber tərəfindən qoyulmuşdur. Onlar təhsilin sosial funksiyalarını tədqiq edərkən, onu iqtisadi və siyasi proseslərlə əlaqədə götürürdülər. Sonradan T.Parsons təhsilin

öyrənilməsinə sosiallaşma institutu kimi, təhsil müəssisələrinin isə - sosial sistem olaraq qəbul olunmasını təklif etdi.

Müasir cəmiyyətin normal fəaliyyəti təhsilsiz mümkün deyil. Təhsil artıq çoxdan bəri iqtisadi inkişafın birinci dərəcəli amillərindən biri, hər bir dövlətin siyasətinin vacib alətidir. Sosial institutlara, o cümlədən, onun növlərindən biri olan təhsilə sadəcə öz çərçivəsindən baxmaq düzgün olmaz, ola bilər ki, ilk baxışdan təhsilin funksiyası insanın biliyi, elmi, dünyagörüşü, mənəvi aləmi və sairə ilə məhdudlaşsın. Lakin, məsələyə geniş mənada yanaşsaq görərik ki, bütün yuxarıda göstərilənlər cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, hərbi və i.a. sahələrinə yönəldikdə, məhz onda onun əsl dəyərləri üzə çıxır.

Sosial institut kimi təhsil sistemi gənc nəslin intellektual, əxlaqi və fiziki inkişafı prosesinə sosial nəzarət funksiyalarını yerinə yetirməlidir. Peşə təhsili sistemi isə bundan əlavə həmçinin əmək prosesinə qoşulan nəslin sosial strukturunun müxtəlif elementləri üzrə (siniflər, sosial qruplar, əmək kollektivləri və s.) bölgüsünü həyata keçirməlidir. Bunun üçün onlara müəyyən səlahiyyətlər də verilir: əldə olunmuş biliklərə müvafiq olan dövlət sənədlərinin (attestat, diplom, vəsiqə) verilməsi, yeni, daha yüksək təhsil pilləsinə keçid hüququnun verilməsi və s.

Təhsilin sosiologiyası öz diqqətini həmçinin texnoloji məsələdən kənar tuta bilməz. Gələcək mühəndislər, iqtisadçılar, idarəedənlər, XXI əsrin siyasətçiləri hazırda məktəb siniflərində və tələbə auditoriyalarında təhsil alırlar. Əlbəttə, adları çəkilən gələcək mütəxəssislərin hazırlanmasında hər bir elmin özünə xas yeri və rolu vardır. Lakin, onların təhsilin texnoloji tərəfinə münasibət göstərəcəklərini düşünmək sadələvhlük olardı. Məhz təhsilin sosiologiyası öz yanaşmalarından, o cümlədən təhsilin tarixinin sosioloji təhlilini öyrənmək metodlarından istifadə edərək, bu sahədə mümkün çıxış yolunu – təhsilin fundamentallığının artırılmasında görür.

Müasir təhsilin digər bir vəzifəsi – gənc nəslə, yaxud tələbəyə yeni informasiya ilə işləməyi, daim öz biliyini yeniləşdirməyi öyrətməkdən ibarətdir.

Beləliklə təhsili elə bir formal proses kimi qiymətləndirmək olar ki, onun əsasında cəmiyyət mənəvi sərvətlərin, təcrübə elementlərinin və biliklərin bir insandan və ya sosial qrupdan digərlərinə verilməsini təmin edə bilər. Məşhur fransız sosioloqu E.Dürkheym göstərirdi ki, təhsil sisteminin əsas funksiyası hakim mədəniyyətin sərvətlərinin gənc nəslə ötürülməsindən ibarət olmalıdır. Bundan əlavə təhsilin əsas məqsədi şəxsiyyətin inkişaf etdirilməsi olmalıdır. Gənclərin cəmiyyətdə mövcud olan mədəni sərvətlər və ideallar ruhunda tərbiyə edilməsi mövcud sosial qaydaların qorunması işinə xidmət edir. «İnsan kapitalı» nəzəriyyəsinin yaradıcısı amerikalı tədqiqatçı Casterin fikrincə təhsil gənclər tərəfindən çox tezliklə mənimsənilən və istifadə olunan bir şey olmayıb, onların gələcəyinə qoyulan «kapital qoyuluşudur». Çünki təhsil yalnız gələcəkdə onlara gəlir gətirə bilər. O yazır: « İnsanlar müəyyən potensial kapitala malik (təbii qabiliyyətlər) olmaqla yaşamağa başlayırlar. Bu kapital erkən uşaqlıq yaşlarında, məktəb illərində və əmək fəaliyyətinin başlanğıc mərhələsində xeyli artırılır. Lakin bu kapital müasir dövrün tələblərinə cavab verən biliklərə və peşə hazırlığına uyğun gəlmədikdə öz alıcılıq qabiliyyətini itirərək qiymətdən düşür».

«İnsan kapitalı» nəzəriyyəsində olan rəasional cəhət bunu təsdiq edir ki, keçmişdə çəkilən zəhmət gələcəkdə öz bəhrəsini verəcəkdir.

Təhsilin hər bir cəmiyyətdə, o cümlədən müasir şəraitdə bir sıra funksiyaları vardır:

1. **Sosial-mədəni funksiya.** Gənc nəslin sosiallaşması təhsil qaydalarının, vərdişlərin peşəyönümlü olması ilə məhdudlaşmır, həm də gənclərin müəyyən sosial-mədəni mühitdə formalaşmasını tələb edir.

2. **Sosial nəzarət funksiyası.** Təhsilin sosiologiyası hər bir yaş dövrünə uyğun olaraq məktəbli şagirdlərin və tələbələrin müəyyən normalar çərçivəsində sosial qaydalara əməl etmələrini zəruri edir.

3. **Tərbiyəvi funksiya**

4. **Hərbi-vətənpərvərlik funksiyası.**

5. **İdrakı funksiya.**

6. **İdeoloji funksiya.**

Müasir dövrdə ibtidai təhsil dünyanın əksər ölkələrində məcburi xarakter daşıyır. Lakin unutmamaq olmur ki, yalnız son – 2-3 əsr ərzində təhsil geniş xalq kütlələrinin məsuliyyətinə çevrilmişdir. Buna isə bir neçə əsas tarixi hadisə səbəb olmuşdur:

Birincisi, Böyük Fransa burjuva inqilabı nəticəsində (1789-1793-cü illər) qeyri-zadəgan mənşəli insanların da siyasi proseslərdə iştiraka can atması, habelə səsvermə hüququ almış fəhlələrin öz hüquqlarına olan marağı heç olmasa minimum bilik səviyyəsi tələb edirdi;

İkinci hadisə yüksək ixtisaslı işçilər tələb edən sənaye inqilabı idi.

Üçüncü mühüm hadisə isə təhsilin sosial institut kimi təşəkkülüdür.

Müxtəlif vaxtlarda çətinliklərlə əlaqədar olaraq budcədə bu məqsədlə bağlı kəsirlər yaransa da təhsil institutu sabit xarakter daşıyır, onun zəifləməsi və dağılması dünyanın heç bir ölkəsində müşahidə olunmur.

Təhsil prosesi təkcə gənc nəslin müəyyən fəaliyyət növünə hazırlanması olmayıb həmçinin insanın cəmiyyətdəki statusuna da təsir göstərir. Bir çox insanların həyatında o, sosial həyat nərdivanında irəliləmək üçün əsas amilə çevrilir. Amerikalı sosioloq R.Kollinz hesab edir ki, ABŞ-da təhsil sisteminin genişlənməsi müxtəlif «status qruplarının» nüfuz, hakimiyyət və var-dövlətə malik olmaq uğrunda mübarizəsidir Dyürkehym yazırdı ki, təhsil heç vaxt bütün sosial qruplar üçün eyni ola bilməz. Sosial stratifikasiya nə qədər ki, mövcuddur təhsil müxtəlif səviyyədə yaşayan insanlar üçün müxtəlif olacaqdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə insanlar əmindirlər ki, təhsil səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə həyatda müvəffəqiyyət qazanmaq ehtimalı da bir o qədər yüksəkdir. Bu o deməkdir ki, təhsil əvvəlki nəsillərin əziyyət çəkdiyi ədalətsizliyi aradan qaldırmağa imkan verir.

Lakin sosioloji tədqiqatlar bunu şübhə altına alır. Məsələn, amerikalı alimlər Cenks, Boulz Qinits və b. hesab edirlər ki, valideynlərin irqi və statusu mobilliyə və karyera təhsilə sərf olunan illərdən daha çox təsir göstərə bilər.

Amerikan sosioloqu Martin Trou tələbə mühitini öyrənərək, amerikalı tələbələrin mədəniyyəti, davranışı və həyat tərzini dörd tipə ayırmışdır:

Kollegiyal-ictimaiyyətçilər tələbə həyatında fəallığı ilə fərqlənirlər və bunun üçün öz vaxtlarının çox hissəsini sərf edirlər.

Peşəkarlar – bunlar üçün gələcək iş, peşə – ən başlıcadır.

Akademiklər – universitetlərin gələcək müəllimləri.

Nonkonformistlər - aristokrat təbiətli, «qızıl gənc» olub, ancaq diplomun nüfuzu naminə oxuyurlar.

Respublikamızda bazar iqtisadiyyatına keçid bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsildə də ciddi dəyişikliklərə səbəb olur.

Bütün təhsil müəssisələrində hazırlığın keyfiyyəti – təhsilin sosiologiyasının əsas problemlərindən biridir. Əlbəttə, sosiologiya didaktika problemlərini öyrənmir – bu pedaqogikanın və psixologiyanın işidir. Sosiologiya təhsilin keyfiyyətinin sosial aspektlərini öyrənir ki, bu da xeyli dərəcədə təhsildə sosial münasibətlərin düzgün qurulmasını tələb edir. Burada, hər şeydən əvvəl, daha önəmli müəllim, pedaqoq şəxsiyyətinə, nüfuzuna diqqət verilməsidir.

Təhsilin mühüm sosioloji problemlərindən biri – mədəniyyətin formalaşması, tələbələrin humanitar hazırlığıdır. Təhsillə mədəniyyət hər biri ayrılıqda sosial institutların müxtəlif tipləridir. Onların hər birinin spesifik xüsusiyyətləri var. Lakin, təhsili mədəniyyətsiz, yaxud əksinə, təsəvvür etmək mümkün deyil.

Təhsilin sosiologiyası təhsilin humanizmlə, sosial münasibətlərlə qarşılıqlı əlaqədə qurulmasını tələb edir. Qərbi ölkələrində bu sahədə yenidən islahatların həyata keçirilməsi mövcud problemi aradan qaldırır. Hazırda Amerika universitetlərində humanitar və sosial elmlər nəinki ixtisas fakültələrində, hətta texniki fakültələrdə də ciddi əsaslarda öyrənilir. Amerika universitetlərinin rəhbərlərindən biri bu faktı belə açıqlayır: «Bizim vəzifəmiz sizi yalnız həyatda işləməyə hazırlamaq deyil, həmçinin necə yaşamağı öyrətməkdir. Bu cəhətdən fəlsəfə də sizin həyata hazırlanmağınızın tərkib hissəsələrindən biridir. Bu bizim möhkəm mövqeyimizdir və biz onu dəyişməyə hazırlaşmırıq».

Beləliklə, hər bir cəmiyyətin gələcəyi sosial institutların bir növü kimi təhsilin müvəffəqiyyətli inkişafından çox asılıdır.

Təhsil naziri deyib ki, son bir neçə ildə ali məktəblərə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait davamlı olaraq artır. Son iki ildə ali məktəblərin büdcəsi hər il 2 dəfə artıb. 2003-cü illə müqayisədə isə bu artım 5 dəfədən çox olub. Misir Mərdanov qeyd edib ki, hazırda ali məktəblərə büdcədən ayrılan vəsait 121 milyon manat təşkil edir.

Bununla belə, təhsil naziri bildirib ki, büdcədən ali təhsilə ayrılan vəsait ali məktəblər üzrə ədalətli şəkildə bölünür. Onun sözlərinə görə, bəzi ali məktəblərdə tələbələrin sayı aşağı olsa da, onlara ayrılan vəsait tələbələrin sayı çox olan ali məktəblərdən yüksəkdir: “Bu ədaləti bərpa etmək üçün maliyyələşmə prinsipinə yenidən baxılmalıdır. Dünya Bankı ilə Azərbaycan hökumətinin əməkdaşlığı sayəsində gələn ildən ali məktəblərdə adambaşına maliyyələşmə tətbiq olunacaq”.

11-CI MÖVZU

AİLƏ VƏ NİGAHIN SOSİOLOGİYASI

1. AİLƏ SOSIAL İNSTİTUTDUR

Cəmiyyətin ilkin özəyi olan ailə mühüm sosial institutdur. Ailə insanların ictimai birliyinin nigahla (ər və arvad münasibətləri) və qan qohumluğu ilə (valideyn və övlad münasibətləri) əlaqələnmiş formasıdır. Ailə ictimai hadisə olmaqla həm də təbii əsasla, bioloji başlanğıca malikdir. Ailədə bioloji və ictimai münasibətlər özünəməxsus qaydada çulğalaşır. Ailənin təbii əsasını insanın təbiətində başqa cinsdən olan insana meyl, məhəbbət hissi, övlada malik olmaq hissi təşkil edir. Nigah və ailədə insanların təbii tələbatı və nəsli davam etdirməsi ictimai zərurətə çevrilir və müəyyən qaydada həyata keçirilir.

Ailə və nigah cəmiyyətin inkişaf qanunlarına tabe olan ictimai və tarixi hadisədir. Bu ictimai zəruri hadisənin mahiyyəti nəticə etibarilə iqtisadi münasibətlərlə müəyyənləşir. Lakin ailə münasibətləri cəmiyyət və onun inkişafı ilə sıx bağlı olduğuna görə əsas yeri ictimai münasibətlər tutur. Bununla bərabər, ailəni sırf istehsal sahəsinə aid etmək olmaz. Ailə-nigah münasibətləri müəyyən mənada təbii-bioloji, təsərrüfat- iqtisadi və üstqurum münasibətlərinin üzvi vəhdətindən ibarətdir. Ailə münasibətlərinin maddi tərəfi bioloji münasibətlər (yəni nəsli artırmaq), iqtisadi münasibətlər, ev təsərrüfatında müəyyən əmək bölgüsü funksiyalarının varlığı və s. ibarətdir.

Ailə hər bir cəmiyyətin sosial strukturunun mühüm komponenti olaraq müxtəlif sosial funksiyaları həyata keçirir və bununla da cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynayır. Ailə - nigah münasibətlərinə əxlaq, hüquq və siyasət kimi sahələr də çox böyük təsir göstərir. Bu baxımdan ailəni sosiologiya elmi ilə yanaşı iqtisadiyyat, hüquq, psixologiya, pedaqogika, demoqrafiya və s. elmlərdə öyrənir. Sosiologiya elmi sosial institut kimi ailə-nigah münasibətlərinin tarixi tipləri və formalarını, onun inkişaf yollarını, ailənin sosial həyatın digər sahələri ilə əlaqəsini, ailənin ictimai funksiyalarını, ailədə kişi və qadının rolu, onların cəmiyyətin sosial strukturunda yeri, nigahın və boşanmaların motivlərini, ailədaxili münaqişələrin meydana gəlmə səbəblərini və onların aradan qaldırma yollarını və s. öyrənir. Bir sözlə, cəmiyyətin inkişaf dinamikası ilə bağlı olan ailə institutunun tədqiq olunması ailə və nigah sisteminin bu günü və gələcəyinin araşdırılmasında böyük aktualıq kəsb edir. Ailə institutu cəmiyyət və fərdlər arasında vasitəçi rolunu oynayaraq cəmiyyətin müxtəlif inkişaf mərhələlərində və sosial təzahür formalarında qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyir.

Ailənin sosiologiyası geniş miqyaslı problemləri əhatə edir. Burada ailənin formalaşması və dağılması, ər və arvadın qarşılıqlı əlaqəsi, bu əlaqələr prosesində meydana çıxan münaqişələr, ailədə uşaqların tərbiyəsi, bütövlükdə ailənin həyat tərzini mühüm yer tutur. Ailənin sosiologiyası ilə əlaqədar olaraq aşağıdakı suallar meydana çıxır: cəmiyyətin tələbatı və ailənin tələbatı, istehlak səviyyəsi ailənin həyat tərzinə necə təsir göstərir, ailə davranışı hansı ümumi tələbatla cavab verir, ailə normaları və dəyərləri müxtəlif sosial-iqtisadi şəraitdə özünü necə təzahür etdirir, bu normaların dəyişilməsinin sosial mexanizmləri nədən ibarətdir və ailə münasibətləri bu istiqamətə doğru gedirmi? Bu suallara eyni mənəli cavab vermək, əlbəttə, çətindir. Ailənin sosial problemi heç də kiçik sosial qrup çərçivəsinə sığan bir problem deyildir. Ailə yalnız onun üzvlərinin sayı baxımından kiçik qrup kateqoriyasına aid edilə bilər. Ailə formal olaraq qrup normaları və proseslərlə bağlı olsa da orada baş verən vəziyyət, emosional münasibətlər cəmiyyət səviyyəlidir və kollektivdaxili münasibətlərə xeyli təsir göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, digər sosial qruplarda olduğu kimi, kiçik sosial qrup olmaq etibarilə ailənin də özünəməxsus məqsədləri və vəzifələri, tərkibi və strukturu, o cümlədən sosial-demoqrafik strukturu vardır; habelə burada başqa kiçik sosial qruplarda olduğu kimi ailə dəyərləri, normaları və davranış nümunələri vardır. Həmçinin ailədə şəxsiyyətlər arasında münasibətlər, sabillik və qeyri-sabillik, rol davranışı problemləri mövcuddur.

Ailə sosial institut kimi cəmiyyətin yaranması ilə eyni vaxtda meydana gəlmişdir və cəmiyyət təkamül etdikcə onun da məzmun və funksiyaları dəyişmişdir. Cəmiyyət ailəyə təsir etdiyi kimi, ailə də cəmiyyətə təsir edir. Ailə mürəkkəb sosial sistem kimi müntəzəm olaraq formalaşır. Cəmiyyətin inkişaf etməsi və dəyərlərin yenilənməsi, burada baş verən sosial, iqtisadi, demoqrafik, mədəni, siyasi hadisələr və proseslər ailənin strukturuna, ailə üzvlərinin qarşılıqlı münasibətlərinə, ailənin davamlılığına birbaşa təsir göstərir.

Ailə sosial institut kimi müxtəlif mərhələlərdən keçir:

- 1) ailənin əmələ gəlməsi – nigaha daxil olma;
- 2) uşaq doğulmasının başlanğıcı - ilk uşağın doğulması;
- 3) uşaq doğumunun sonu – axırncı uşağın doğulması;
- 4) «boş yuva» - axırncı uşağın ailə qurması və ailəni tərk etməsi;
- 5) ailənin mövcudluğunun dayanması - ər və ya arvaddan birinin ölümü.

Ailənin mahiyyətinə aşağıdakılar daxildir:

- ailənin funksiyaları;
- ailənin quruluşu;
- hər bir ailə üzvünün ailədə rolu.

Ailənin özünəməxsus funksiyaları vardır və bu funksiyalar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Ailənin funksiyaları dedikdə onun həyat fəaliyyətinin başlıca istiqamətləri nəzərdə tutulur. Özünün müvafiq funksiyaları ilə ailə kiçik qrupların digər növlərindən köklü surətdə fərqlənir. Müasir ailənin yerinə yetirdiyi funksiyaları nəzərdən keçirək: nəsil artırma, tərbiyə etmə, təsərrüfat-iqtisadi, rekreativ (ailə üzvlərinin bir-birilərinə qarşılıqlı köməyi, sağlamlığın qorunması, istirahətin təşkili), kommunikativ və tənzimləyici (ailədə ilkin sosial nəzarət, nüfuz və hakimiyyətin reallaşması). Ailənin mahiyyəti məhz bu funksiyalarda öz əksini tapır. Ailənin möhkəmliyi məhz bu funksiyaların nə dərəcədə həyata keçirilməsindən, bu isə öz növbəsində sosial amillərdən - cəmiyyət tərəfindən ailəyə verilən tələblərdən, ailə hüququnun təminatından, cəmiyyətdəki hakim mənəvi, mədəni normalardan, cəmiyyətin ailəyə göstərdiyi real yardımdan və s. asılıdır. Ailənin funksiyaları ilə ayrı-ayrılıqda tanış olaq.

Ailənin təsərrüfat- iqtisadi, tərbiyə və bərpaedici funksiyalarının əhəmiyyəti böyükdür. Təsərrüfat-iqtisadi funksiyası ailə münasibətlərinin müxtəlif tərəflərini - ailənin təsərrüfatı, büdcəsi, idarə olunması, əmək mühiti, evdə kişi və qadın əməyinin xüsusiyyətləri və s. əhatə edir.

Ailə sosial psixologiyanın özünəməxsus sahəsini təşkil edir. Ailə münasibətlərinin mənəvi tərəfi, onun səviyyəsi və zənginliyi, bir tərəfdən, ailənin hər bir üzvünün intellektual inkişafı və əxlaqi tərbiyəliliyindən, digər tərəfdən isə ictimai mühitin və bütövlükdə cəmiyyətin mənəvi inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

Ailə-nigah münasibətlərinin tarixi formalarına geniş şəkildə nəzər salaq. F.Engels «Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi» adlı əsərində göstərir ki, ailənin dörd tarixi forması, yəni qan qohumluğuna əsaslanan ailə, «Punalua» ailəsi, ikili ailə və monoqam ailə forması olmuşdur. Bu ailə formalarından monoqam ailədən başqa ailə formalarının hamısı ibtidai icma cəmiyyətində mövcud olmuşdur. İbtidai icma cəmiyyətində məhsuldar qüvvələrin inkişafında baş verən mühüm dəyişiklik və inkişaf ibtidai cəmiyyətin istehsal münasibətlərini də inkişaf etdirmiş və bu inkişafda da əlaqədar olaraq ailə qeyri - məhdud cinsi əlaqə formalarından monoqam ailəyə keçid formasına qədər inkişaf etmişdir.

Ailənin ilk forması qan qohumluğuna əsaslanan ailədir. Bu ailədə kəbinli qruplar nəsil üzrə bölünmüşdür. Qan qohumluğu ailəsini qeyri-cinsi əlaqə formasından fərqləndirən cəhət ata - analarla övladlar arasında ər-arvad münasibətinin qadağan edilməsidir.

Ailənin ikinci tarixi forması «Punalua» ailəsi hesab edilir. «Punalua» ailəsində bir anadan olmuş övladlar arasında cinsi əlaqəyə yol verilmirdi. Burada ümumi ərələr bir-birilərini qardaş, ümumi arvadlar isə bir-birilərini bacı deyil, «punalua», yəni «yaxın yoldaş» adlandırırdılar.

Qrup ailə formasında uşağın atasının kim olması bilinmirdi, mənşə, qohumluq ana xətti ilə müəyyən edilirdi. Qrup ailə formaları ibtidai - icma cəmiyyətinin qəbilə quruluşu dövründə mövcud olmuşdur. Belə ailələrin iqtisadi əsası ibtidai ev təsərrüfatı idi. Məhsuldar qüvvələr çox aşağı səviyyədə olduğundan qəbilə quruluşunun ilk pilləsində hələ az-çox möhkəm cəmiyyətin iqtisadi özəyini təşkil edə bilən ailə mümkün deyildi. Məhsuldar qüvvələrin səviyyəsi ayrıca müstəqil təsərrüfatla məşğul olmağa imkan vermirdi. Cəmiyyətin iqtisadi özəyini qan qohumluğu ilə bağlı olan kiçik qruplardan ibarət qəbilələr təşkil edirdi.

Cəmiyyət tarixində daş əsrindən tunc əsrinə keçid məhsuldar qüvvələrin inkişafında mühüm irəliləyiş olduğu kimi, ailənin inkişafında da mühüm irəliləyiş oldu. Belə ki, məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar olaraq qan qohumluğuna əsaslanan qrup kəbinləri get-gedə məhdudlaşmağa, əvvəlcə daha yaxın, sonra isə uzaq qohumlar arasında kəbin halları qadağan edilməyə başlandı. Nəticədə ailənin yeni forması - ikili ailə forması yarandı. İkili ailədə kişi bir arvadla yaşayır, lakin bununla belə onun çoxarvadlılıq hüququ da qalırdı.

Kişinin təsərrüfatda rolunun artmasının ailə münasibətləri sahəsində birinci nəticəsi ikili kəbindən monoqam ailəyə keçid forması olan patriarxal ailənin yaranması oldu. Patriarxal ailənin yaranması ilə, mənşəyin və vərəsəlik ixtiyarının ata xətti ilə müəyyən edilməsinə keçildi, ailədə ər in qəti hökmranlığı əmələ gəldi.

İbtidai-icma cəmiyyətinin dağılması və xüsusi mülkiyyətə əsaslanan cəmiyyətin meydana gəlməsi öz əksini ailə münasibətlərində də tapdı, ailənin yeni forması - monoqam ailə yarandı. İctimai bərabərsizlik, sinfi əkslik monoqam ailədə, ər-arvad münasibətlərində də öz əksini tapır. Monoqamiya ər-in tam hökmrənliyinə əsaslanır. Ailənin inkişafında böyük tərəqqi olan monoqamiya əsil məhəbbətin inkişaf edə biləcəyi bir ailə forması olsa da, özü fərdi məhəbbətin məhsulu kimi yaranmamışdır. Monoqam ailənin yaranmasında əsasən maddi müləhizələr həlledici rol oynamışdır. Ailə münasibətlərində səciyyəvi cəhət qadının əsarətdə və hüquqsuz vəziyyətdə olmasıdır. Cəmiyyətlər tarix boyu dəyişdikcə monoqam ailənin də tipləri inkişaf edərək dəyişmişdir.

Bütün tarixi dövrlərdə cəmiyyət ailə-nigah münasibətlərinin nizama salınması ilə maraqlanmışdır. Bu ona görədir ki, əhali artımı, yeni nəslin fiziki sağlamlığı və mənəvi inkişafı xeyli dərəcədə ailə-nigah münasibətlərindən asılıdır. Ailədə qohumluq münasibətləri, təbii bioloji əsaslara malik olsa da, tarixi inkişafın bütün mərhələlərində müəyyən ictimai formalar və sosioloji münasibətlərlə şərtlənir.

Nigah - kişi ilə qadın arasında münasibətlərin tarixən dəyişkən sosial formasıdır ki, onun vasitəsi ilə cəmiyyət onların cinsi həyatını rəsmi qaydaya salır və təsdiq edir, valideyn və həyat yoldaşı kimi hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirir. Nigahın cəmiyyət tərəfindən əxlaqi, hüquqi, hətta dini sanksiya alması o deməkdir ki, cəmiyyət ailə və nigahı qorumaq üçün qarşısına müəyyən vəzifələr qoyur. Bununla da uşaqların tərbiyəsi və onların təminatında ailənin məsuliyyətini artırır. Həmçinin uşaqlar böyüdükdən sonra valideynlik borcu ilə yanaşı, yaşlanmış valideynlər qarşısında borcunu yerinə yetirmək kimi ailənin yeni funksiyasını müəyyən edir.

Nigahın cinsi münasibətlərin təzahürü kimi bir neçə forması mövcuddur: monoqam (təknigahlıq); polişam (çoxarvadlılıq); və poliandrik (çoxərliklik).

Hazırda müasir ölkələrin böyük əksəriyyətində qanunla yalnız monoqam ailə tanınır.

Polişam nigah (bir kişinin bir neçə qadınla nigah-cinsi münasibətə girməsi) Afrikanın və Asiyanın bir sıra ölkələrində, o cümlədən Malayziya, Birma, Vyetnam, Kampuçiya, İran və s. yayılmışdır. Polişamın başlıca səbəbi cinslərin tənəsüblüyü, ölüm halları, əsas etibarilə müharibələr nəticəsində qadınların sayının kişilərin sayını ötüb keçməsidir.

Poliandriya nigaha (bir neçə kişinin bir qadınla birgə yaşaması) qadınların az olduğu qəbilə və ölkələrdə (Tibet və s.) rast gəlinir.

İctimai münasibət kimi nigahın məzmunu onun əxlaqi təbiəti ilə daha çox səciyyələnir. Lakin nigahın ictimai mahiyyəti nəticə etibarilə əxlaqla deyil, tarixin bu və ya digər dövrlərində hakim olan ictimai münasibətlərlə müəyyənləşir. Bununla yanaşı, nigah münasibətlərinə təkcə cəmiyyətin siniflərinin, ər-arvadın özlərinin əxlaqi keyfiyyətləri deyil, həmçinin siyasət, hüquq, din də müəyyən təsir göstərir.

Nigah münasibətlərinin formaları ailənin tarixi formalarından ayrılmazdır. Belə ki, ailə nigah əsasında yaranır və bu əsas üzərində qohumluq əlaqələrini doğurur. Bir sözlə, nigah ailənin hüquqi əsası kimi səciyyələnir. Nigah kişi ilə qadın arasında, valideynlər və uşaqlar arasında münasibətləri müəyyənləşdirir. Ailə-nigah münasibətlərinin müəyyən əxlaqi prinsipləri, özünəməxsus qayda-qanunları vardır ki, bunlar təkcə tarixi və ictimai mühit amilləri ilə deyil, həm də şəxsi keyfiyyətlərlə əlaqədardır.

İnsanların qarşılıqlı münasibətləri sosial normalarla tənzim olunur. Sosial normalar hamı tərəfindən qəbul edilmiş davranış qaydalarına, nümunələrinə deyilir. Onlar cəmiyyətin sərvətləri və idealları ilə bilavasitə bağlıdır. Sosial normalar müxtəlifdir: hüquq normaları, estetik normalar, siyasi normalar, dini normalar, ailə normaları.

Sosial normalar içərisində ailə normaları özünəməxsus yer tutur. Bu onunla əlaqədardır ki, ailə normaları sosial normaların hər bir növünün, mövcud adət və ənənələrin ailə ilə bağlı tələblərini özündə birləşdirir.

Ailə normaları öz obyektinə görə aşağıdakı qruplara bölünür:

- 1) Ailə üzvlərinin əmlak və başqa maddi nemətlər sahəsində münasibətlərini tənzim edən normalar.
- 2) Onların ünsiyyətini və şəxsiyyətlərarası münasibətlərini tənzim edən normalar.
- 3) Ailə üzvlərindən hər birinin - atanın, ananın, oğulun, qızın ailəyə, bütövlükdə cəmiyyətə münasibətlərini tənzim edən normalar.

Ailə normalarının əsasını əxlaqi meyarlar təşkil edir. Onlar müxtəlif həyati situasiyalarda ailə üzvlərinin bir-birinə olan qarşılıqlı münasibətlərini tənzim edir.

Qarşılıqlı münasibətlərin ümumi sistemində iki əsas ailə tipi vardır: nuklear və genişlənməmiş ailə. Demografların hesablamalarına görə, bu gün ən geniş yayılmış ailə tipi nuklear ailədir. Nuklear ailə nədir? Onun başlıca xüsusiyyətləri hansılardır? Nuklear ailə sadə ailədir. Nuklear ailə iki nəsilədən - ata-ana və uşaqlardan ibarətdir. Nuklear ailə əsas ailə tipidir. Nuklear sözü də bu mənada işlənir - latınca nusleus -nüvə deməkdir, «ailənin nüvəsi, kökü» mənasındadır. Uşaqların sayına görə nuklear ailənin 3

tipini fərqləndirirlər:

- a) çoxuşaqlı (5 və daha artıq uşaq);
- b) orta uşaq (4 və 3 uşaq);
- c) az uşaq (2 və 1 uşaq).

Genişlənmiş ailə isə üç və ya daha çox nəsiləndən -baba-nənə, ata-ana və uşaqlardan ibarətdir.

2. MÜASİR DÖVRDƏ AİLƏ-NİGAH MÜNASİBƏTLƏRİNİN İNKİŞAF DİALEKTİKASI

Müasir dünyada vahid tipli ailə yoxdur. Müxtəlif ailə münasibətlərinin olması bu və ya digər cəmiyyətin inkişaf dərəcəsi, ictimai münasibətlərin xarakteri ilə izah olunur. Bu gün ailənin aşağıdakı növləri mövcuddur: totemik klan, patriarxal ev icması, patriarxal və fərdi ailə. Hakimiyyət tipindən asılı olaraq ailə aristokratik, demokratik və tiranik ola bilər. Aristokratik ailədə hakimiyyət sədaqət hissəsinə, demokratik ailədə hörmət prinsipinə və tiranik ailədə hakimiyyət qorxu prinsiplərinə əsaslanır.

Ailə-nigah münasibətlərinin əhatə dairəsi kiçik olsa da, cəmiyyətin bütün nailiyyətlərini və ziddiyyətlərini özündə əks etdirir. Ailədə əxlaqi tərəqqi və tənəzzül bu və ya digər dərəcədə təzahür edir. Bütün bunlar ailənin quruluş və formasından, hansı sinfə mənsub olmasından, onun meydana gəldiyi və fəaliyyət göstərdiyi tarixi dövrdən və özündə hansı əxlaqi idealları inkişaf etdirə bilməsindən asılıdır. Müasir insanın saf sevgi hissələri qadın və kişi arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin uzunmüddətli tarixi inkişafının nəticəsidir. İctimai-iqtisadi formasiyaların hamısında məhəbbətin əxlaqi ölçüsü heç də eyni olmamışdır. Məhəbbət münasibətlərinin təkamülü gedişində, insan ibtidai cinsi instinktdən dərin emosional - estetik hissələrə doğru yüksələn xətt boyunca daim irəliləmişdir. Bu prosesdə təbii-cinsi münasibətlər, ər-arvadın intim həyatı mənəvi yaxınlıqla zənginləşmişdir. Odur ki, ailə məhəbbəti təkcə tarixi inkişafın tələbləri ilə deyil, həm də hər bir ayrıca şəxsiyyətin fərdi inkişaf səviyyəsi ilə səciyyələnir.

Bizi əhatə edən obyektiv aləm bütöv bir «təbii-insan-cəmiyyət» sistemindən ibarətdir. Burada obyektiv inkişaf qanunları hakimdir. Cəmiyyət, o cümlədən, ilkin ictimai özək olan ailə, sadəcə adamlar toplusu deyil, qarşılıqlı insan münasibətlərinin xüsusi sistemidir. Cəmiyyət qanunları həm də ictimai fəaliyyət və ailə əlaqələri qanunlarıdır. Fərdin ictimai mahiyyəti məhz bu qanunlarla müəyyən olunur. Buna görə də, ictimai-iqtisadi formasiyaların, siniflərin, dövlətlərin ailə əlaqəsi formalarının təşəkkülü, inkişafı və eləcə də tənəzzülü spesifik qanunlara malikdir. Bu onunla əlaqədardır ki, insan bioloji və ictimai determinasiyanın vəhdəti kimi fəaliyyət göstərir. O, cəmiyyətin və ailənin inkişaf qanunları ilə yanaşı, bioloji qanunlara da tabedir. İnsan cəmiyyətinin və onun ailə özəyinin struktur xüsusiyyətlərini bu qanuna uyğunluqların qarşılıqlı münasibət dialektikası şərtləndirir.

Şəxsiyyətin və insanın ictimai halı onun sosial xüsusiyyətlərinin ifadəsidir. Fərd digər şəxsiyyətlərin əhatəsində, cəmiyyətdə və ailədə yaşayır. Şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı nəticə etibarilə, obyektiv həyat şəraiti və tərbiyə ilə müəyyən olunur. Lakin bu inkişaf prosesini cılız şəkildə, ailə tərbiyəsi və ictimai tərbiyə amillərinin mexaniki yığılı və mürəkkəbləşməsi kimi də təsəvvür etmək olmaz. Tərbiyə şüurlu fəaliyyət kimi, kortəbii təsirlərdən bununla fərqlənir ki, onu müəyyən adamlar düşünülmüş proqram, fəal təsir vasitələri və metodları ilə həyata keçirirlər. Bu vasitə və metodlar özündə həm şəxsiyyətin formalaşmasının tarixi təcrübəsini, həm də pedaqogikanın elmi sistemlərinin konkret nəticələrini birləşdirir.

Ailənin tərbiyə funksiyası çoxcəhətlidir: əxlaq tərbiyəsi, estetik tərbiyə, əqli tərbiyə, fiziki tərbiyə, siyasi tərbiyə və s. Ailə uşağa təkcə fiziki deyil, həm də əxlaqi-psixoloji həyat bəxş edir. Uşaq valideynlərdən xarici aləmin müxtəlif cəhətlərinə olan müəyyən münasibəti qəbul edir. Onun bu münasibəti əxlaq və ünsiyyət tərzində öz ifadəsində tapır, daha doğrusu, tərbiyə olunduğu ailə kollektivindəki psixoloji mühitin ümumi səciyyəvi cəhətlərini əks etdirir.

Ailədə əsas diqqət uşaqların tərbiyəsi funksiyasında cəmlənir. Ailə uşağın ilk tərbiyə məktəbidir. Buna görə də ailə tərbiyəsinin ilkin emosional əsası kimi, ailədəki psixoloji mühitin rolu hədsiz dərəcədə böyükdür. Ata ilə ana, qardaşlarla bacılar, valideynlərlə övladlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin xarakteri uşağın əxlaqi inkişafına müəyyənedici təsir göstərir. Ailə münasibətləri aləmi yeniyetmə üçün elə bir ölçü vahididir ki, uşaq ümumiyyətlə insanlar arasındakı ictimai əlaqələri onun köməyi ilə qiymətləndirir. Nəhayət, uşaq və onun tərbiyəsi ata-ananın fizioloji ehtiyacı, ailənin ictimai tələbatıdır. Bununla belə ailə böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsi sistemində yalnız mühüm və zəruri bir hissədir. Ailə uşaqları tərbiyə etmək vəzifəsini təkbaşına, cəmiyyətdən ayrılıqda yerinə yetirə bilməz. Gənc nəslin tərbiyəsi ümumi işdir, dövlət siyasətinin daim diqqət mərkəzində duran bir sahədir.

Ailənin psixoloji mühiti ailə həyatının quruluşundan (buraya ailə üzvlərinin dünyagörüşü və əmək şəraiti, ərlə arvad, uşaqla valideyn arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin xarakteri, ailə üzvlərinin mədəni-

məişət ehtiyacları və intellektual mənafeləri daxildir) asılıdır.

Ailənin ən mühüm funksiyalarından biri reproduktiv (nəsil artırma) funksiyasıdır. Ailənin reproduktiv funksiyası onun həyatının mühüm bir sahəsini – uşaqların doğulması sahəsini əhatə edir. Bu funksiyanın həyata keçirilməsi ümumilikdə ölkə əhalisinin sayındakı dinamikanı müəyyən edir. Müxtəlif demoqrafik göstəricilərin tədqiqi ailə-nigah münasibətlərinin öyrənilməsində mühüm məsələlərdən biridir.

İctimai xarakter daşıyan ilk demoqrafik proses evlənmə olmuşdur. Evlənmənin ictimai həddi həmişəki kimi yenə də cəmiyyət inkişafının zəruri pilləsidir. Cəmiyyət daim dövlət, əxlaqi və iqtisadi təsirlərin, dini sanksiyaların və qadağaların köməyi ilə nigah bağlama yaşını, nigah əlaqələri sistemini və evlənmə səviyyəsini öz tələbatları mövqeyindən tənzimləməyə çalışmışdır.

Bəşər tarixinin ölüm halları çox olan ilk dövrlərində, müharibədən sonrakı illərində əhalinin təkrar istehsalı üçün evlənmənin erkənliyi və sayca çoxluğu zəruri idi. Feodalizm dövründə natural təsərrüfat, bəzən isə əkinçiliyin icma forması erkən nigah üçün şərait yaradırdı. Kapitalizmə isə əmtəə təsərrüfatı və torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət, əksinə, gec evlənməyə üstünlük verirdi. Bu, ən əvvəl, mülkiyyəti, o cümlədən torpaq paylarını bütöv saxlamaq arzusundan irəli gəlirdi. Yalnız XX əsrin ortalarında Qərbi Avropada, ABŞ-da və Kanadada evlənmələrin sayı çoxaldı, adamlar daha cavan yaşlarında nigah əlaqəsinə girməyə başladılar. İkinci dünya müharibəsindən sonra bu proses Şərqi Avropaya və bir çox keçmiş sovet respublikalarına da yayıldı.

Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəllər, uşaqların çox vəfat etməsi, təsərrüfatın iqtisadi ehtiyacları və dini ehkamlar nəticəsində çoxuşaqlılıq müsbət hal sayılır, insanlar ona şüurlu olaraq həvəs göstərirdilər. Lakin çoxuşaqlılıqdan azuşaqlılığa keçid prosesini eyni dərəcədə, kortəbii çoxalmadan «şüurlu planlaşmaya» keçid kimi qiymətləndirmək olmaz. Müəyyən dövrlərin yüksək, nəzarətsiz uşaq artımı əvvəllər olduğu kimi yenə də böyük ailəyə şüurlu cəhdlə bağlıdır. Hətta azuşaqlı ailəyə keçid də, ən əvvəl, etik normaların yeni istiqaməti ilə əlaqədar olan şüurlu prosesdir. İri ailənin əhəmiyyətinin həddindən artıq qiymətləndirilməsi cəmiyyətin inkişafı, əksər adamların sosial-iqtisadi həyat şəraitinin dəyişməsi nəticəsidir. Doğrudan da, müasir ailə hər bir fərdin artan maddi və mənəvi tələbləri baxımından həmin tələblərin ödənilmə imkanlarından çıxış etməlidir. Bu mənada uşaqlar «həyat nemətlərindən» biri olur, onların tərbiyəsi və təhsili maddi bütücdə və zaman bütücdə öz əksini tapır. Buna görə də onların təkrar istehsalı kortəbii ola bilməz və müəyyən hədd daxilində planlaşmaya məruz qalmalıdır.

Əlbəttə, müasir dövrdə hər bir ailənin öz uşaqlarının sayını müəyyənləşdirmək hüququ vardır. Ailədə uşaqların sayı mühüm sosial məsələdir. Bu məsələ təhsil-peşə səviyyəsi, er və arvadın psixoloji yetkinliyi, ailə həyatına hazırlığı, həyat tərzində baş verən dəyişikliklər, qadınların əmək fəaliyyətinə daha çox cəlb olunması kimi bir sıra amillərdən, milli mentalitətdən, dini baxışlardan və s. asılıdır. Doğumun səviyyəsi əhalinin cins və yaş tərkibindən də asılıdır. Bundan əlavə qadınların təhsil səviyyəsinin yüksəlməsi onlar arasında nigah bağlama yaşının artmasına, qadınların ictimai əmək prosesində fəal iştirakı isə ailədə uşaqların sayının nizamlanmasına böyük təsir göstərir. Lakin cəmiyyət bu məsələyə biganə deyil. Bəllidir ki, əhalinin təkrar istehsal rejimi sosial-iqtisadi amillərlə müəyyənləşdirilir. Dövlətin əhali artımı proseslərinin lazımi istiqamətdə inkişafına yönəldilmiş siyasəti əmək şəraiti həddi, əməyə yararlılıq yaşının həddləri, əməyin və istirahətin mühafizəsinə qayğı, əhalinin gəlirinin artması, asudə vaxtın miqyasları, tibbi profilaktik tədbirlər, ana və uşaqların sağlamlılıqlarının qorunması, miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi və s. kimi məsələləri özündə əks etdirir.

Boşanma ağır demoqrafik - psixoloji prosesdir. Ailənin dağılması təkcə valideynlərə deyil, eyni zamanda uşaqlara da ciddi psixoloji təsir göstərir. Boşanma motivlərini 3 yerə bölmək olar:

- 1) Sosial-iqtisadi xüsusiyyətlərə malik olan motivlər.
- 2) Psixoloji və fizioloji xüsusiyyətlərlə bağlı olan motivlər.
- 3) Sosial-bioloji mənbəyi olan motivlər.

Birinci qrup motivlər aşağıdakı qaydada bölünür:

- iqtisadi amil və səbəbli motivlər;
- sosial amillər;
- qeyri - sosial-iqtisadi mənbəyi olan motivlər.

İkinci qrup motivlərə aşağıdakılar daxildir:

- psixoloji xüsusiyyətə malik amillər;
- fizioloji xüsusiyyətlərə malik olan amillər;
- psixofizioloji xüsusiyyətə malik olan amillər.

Üçüncü qrupa aşağıdakı motivlər daxildir:

- sərxoşluq və alkoqolizm (qəddarlıqla döymək, öldürməyə səy; ailənin maddi vəziyyətinə mənfi təsir göstərmək; xəyanət; cinayətkarlıq və s.)

- ər-arvad vəfasızlığı, ər-arvadın kənarda təsadüfi və qeyri-təsadüfi məhəbbət əlaqələri;
- faktiki nigahdan başqa digər ailənin olması və yaxud 1-ci nigahdan ailəyə qayıtması;
- xəstəliklər (vərəm, veneroloji xəstəliklər, psixi və əsəb sisteminin xəstəlikləri, əlillik);
- ailədən ər və ya arvadın getməsi, saxta nigah;
- «hisslərin olmaması», məhəbbətin itirilməsi, «yeni» məhəbbət;
- başqa motivlər.

Cəmiyyətdə qadının mövqeyi ailə-nigah münasibətlərinin xarakterini bilavasitə müəyyən edən başlıca amillərdən biridir. Ailə həyatının təşkilində kişilərlə yanaşı qadınlar da mühüm rol oynayırlar. Sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, qadınlar ailə işlərinə münasibət baxımından üç əsas qrupa ayrılır:

- istehsal, əmək fəaliyyəti meylini əsas götürənlər;
- əmək fəaliyyəti və ailəyə eyni dərəcədə rəğbət bəsləyən, meyl edən;
- əsasən ailəyə meyl etmə, işə ailənin mənafeyi baxımından yanaşma.

Ailə sosial sistemdir, ailənin daxili və xarici əlaqələri vardır. Ailədə baş verən sosial prosesləri dərinləndirən dərk etmək üçün sistemli təhlilin aparılması lazımdır. Sistemli təhlil zamanı ailənin yalnız fərdi funksiyalarını deyil, həm də ictimai funksiyalarını nəzərə almaq lazımdır, çünki ailənin fəaliyyəti həm də ümumi sosial şəraitlə bağlıdır. Ümumi sosial mühit ailənin maddi həyat şəraitinə mühüm amil kimi təsir göstərir, onun sosial meyllərini müəyyən edir, habelə ailənin sosial tələbatının ödənilməsi xarakterinə də öz təsirini göstərir. Ümumi sosial şərait hətta ailə üzvlərinin statusuna, onların ailədəki roluna, kommunikasiya əlaqələrinə, ayrı-ayrı üzvlərin liderliyinə, dəyərlər meylinin birliyi səviyyəsinə, ailə ünsiyyətinin strukturuna, evlənmə və boşanmaların səbəblərinə və motivlərinə də təsir göstərir. Bütün bunlar ailənin həyat tərzini formalaşdırır, bu həm də cəmiyyətin həyat tərzinin xüsusi təzahür formasıdır.

Müasir dövrdə ailənin sosial problemləri, qayğıları və funksiyaları xeyli artmışdır. Ailənin sosial problemlərinin həllində ailə tipologiyasının böyük əhəmiyyəti vardır. Ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən ailənin həyat fəaliyyətinin tipologiyası müxtəlif variantda irəli sürülür. Onlardan birini nəzərdən keçirək:

- ailədaxili tənzimləmə vasitələri və üsulları yaxud bu prosesin idarə edilməsi;
- hər bir fərdi ailədə həmin proseslərin (formalaşması, inkişafı və ya dağılması, artımı, azalması) labüdlüyü dərəcəsi;
- həmin proseslərin labüdlüyünün bir sosial institut kimi hər bir ailədə bu prosesin müddəti və onun ailənin həyat tsikli ilə əlaqəsi;
- ayrı-ayrı ailələrdə bu proseslərin yeknəsəqlik dərəcəsi və zaman etibarilə onun sabitlik göstəricisi;
- bu prosesdə iştirak edən ailə üzvlərinin dairəsi.

Göründüyü kimi, ailənin tipologiyasının verilməsi onun problemlərinin həlli üçün geniş imkanlar açır.

12-CI MÖVZU

DİNİN SOSİOLOGİYASI

1. DİNİN SOSİOLOGİYASININ PREDMETİ VƏ TƏDQIQAT OBYEKTİ

İnsanın yer üzərində mövcüdlüğü milyon illərlə ölçülsə də ilkin dini təsəvvürlər 40-18 min il bundan əvvəl yuxarı paleolit dövründə yaranmışdır.

Elmi-tədqiqatlar göstərir ki, dini təsəvvürlərin meydana gəlməsi hələ ibtidai icma cəmiyyəti dövründə insanların təbiət qüvvələri qarşısında aciz qalmaları ilə əlaqədar olaraq müəyyən qüvvələrə sitayiş etmələri ilə bağlıdır. İbtidai insanların müxtəlif fəvqəltəbii qüvvələrə inamı öz əksini dinin ilkin-primitiv formalarında - animizm, fetişizm və totemizmdə tapdı.

Animizm – ruhlara, onların qeyri-adi qüvvəsinə olan inamdır. «Animizm» anlayışını elmə ingilis alimi E.Teylor gətirmişdir. Onun fikrincə ibtidai insan-«vəhşi filosof» ruhun bədənə ayrılıqda mövcudluğu haqqında fikir yürütməklə dinin əsasını qoymuş oldu. Ruh insanın nəfəsi, beyni, ürəyi şəklində təsəvvür edilirdi. Pis, zərərli ruhlar haqqında baxışlar formalaşdı. Bu dini təsəvvürə görə bütün aləm ruhi mövcudatla dolu hesab olunur. Hər cür inkişaf və dəyişiklik həmin ruhi varlıqların fəaliyyətinin təsiri sayılır.

Fetişizm – ayrı-ayrı əşyaların, predmetlərin hadisələrə təsir göstərmə qüvvəsinə olan inamdır. «Fetişizm» anlayışını ilk dəfə XVIII əsrin əvvəllərində holland səyyahı V.Bosman Qərbi Afrikada Qvineya əhalisinin sitayişini haqqında işlətməmişdir. Fransız alimi Ş.Bros isə «Fetiş allahlarına pərəstiş haqqında» əsərində qədim misirlilərin, yunanların, romalıların dinləri nümunəsində fetişizmi təhlil etmişdir. Fetişizmin meydana çıxmasının əsasında ibtidai insanın təbiət hadisələrinə əsrarəngiz, sirləli bir mahiyyət kimi baxması, onları canlandırması meyl, daşa, torpağa, bitkiyə, heyvana və s. fəvqəltəbii qabiliyyət istinad etməsi durmuşdur. Fetişist etiqadlar çox müxtəlifdir və bütün dinlərdə cürbəcür formalarda təzahür edir.

Totemizm – müxtəlif canlıların müqəddəsləşdirilməsi deməkdir. «Totem» Şimali Amerika hindularının dilində «Onun qəbiləsi» deməkdir. Totemizm ibtidai insan qrupu ilə, müəyyən tayfa və qəbilə ilə hər hansı heyvan, bitki, əşya arasında fəvqəltəbii qohumluq əlaqəsi olmasına dair etiqaddan ibarət fantastik dini təsəvvürlərdir. Avstraliya tayfalarında totemizm etiqadları çox yayılmışdır. Burada hər qəbilənin öz totemi vardır və qəbilə totem kimi seçilmiş heyvanın da adını daşıyır.

Müasir dinlərdə ibtidai dinlərin bəzi elementləri özünü bürüzə verməkdə davam edir.

İctimai həyatın bütün digər sferalarında olduğu kimi, dini təsəvvürlərin də təkamülü prosesi onun yeni, daha bitkin formalarını meydana gətirdi. Hazırda dünyada mövcud olan çoxlu sayda dini cərəyanlar, təriqətlər içərisində «dünya dinləri» hesab olunan 3 əsas din vardır: buddizm, xristianlıq və islam.

Dinin əsas məzmununu ətraf aləmin, gerçəkliyin ilahi qüvvə tərəfindən yaradılması və idarə olunması ideyası təşkil edir. Ərəb dilində «dinun» anlayışı inam, etiqad mənasını bildirir. Latın dilində «reliqare» sözü isə əlaqə, ittifaq deməkdir. Dinin sosiologiyasının məqsədi onun cəmiyyətdə yerini və rolunu müəyyən etməkdir. Dinin predmetini onun sosial institut kimi genezisini, mövcudluğu və inkişafı qanunauyğunluqlarını, digər sosial institutlarla qarşılıqlı əlaqələrini öyrənmək təşkil edir.

Dinin sosial mahiyyətini və təbiətini öyrənmək sosiologiya elminin ən mühüm vəzifələrindən biridir. Hələ qədim yunan filosofları- sofistlər, qədim Çin mütəfəkkiri Syun-Tszı, XVII-XVIII əsrlərdə Spinoza və digər qərb filosofları dinin sosial mahiyyətini, cəmiyyətdə yeri və rolunu aşkara çıxarmağa cəhd göstərmişlər. Volter, Melye və digər filosoflar dinin yaranma səbəbi kimi kütlələrin avamlığını və din ideoloqları tərəfindən onların məqsədyönlü şəkildə aldadılmasını göstərdikləri halda, Holbax, Feyerbax və b. hesab edirdilər ki, dinin meydana gəlməsinin əsas səbəbi insanların nadanlığı və təbiət qüvvələri qarşısında acizliyidir. Elmin hələ təbiət sirləri barədə məlumatsız olduğu bir zamanda cəhəlat dini təsəvvürləri doğurmaya bilməzdi. Müasir Qərb fəlsəfəsinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan B.Rassel də dinin yaranma səbəblərinin izahı zamanı məhz bu mövqedən çıxış edir.

XIX əsrin ortalarından etibarən sosioloqlar dini proseslərin tədqiqinə dair elmi tədqiqatlar aparmağa başlayırlar. Məsələn, «sosioloji məktəb» adlanan cərəyanın nümayəndələri olan fransız sosioloqları E.Dyürkheyim, L.Brül və b. dini fərdi psixologiyanın deyil, ictimai psixologiyanın məhsulu olan ictimai hadisə hesab edirdilər. Onların fikrincə dində «kollektiv təsəvvürlər» fəaliyyət göstərir.

F.Engels «Anti - Dürinq» adlı əsərində yazır ki, «heç bir din insanların gündəlik həyatında onlara hökmranlıq edən xarici qüvvələrin insanların beynindəki fantastik inikasından, yer üzərindəki qüvvələrin səma qüvvələri şəkli aldığı inikasdən başqa bir şey deyildir».

Görkəmli alman sosioloqu M.Veber «Xristianlığın tarixi», «Asket protestançılıq və kapitalizmin ruhu», «Protestant əxlaqı və kapitalizmin ruhu» və s. əsərlərində dinin sosioloji tədqiqinə geniş diqqət yetirmişdir. O, sosial quruluşla dini inamlar arasında qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsinə üstünlük verirdi. Veber hesab edirdi ki, din hətta iqtisadi inkişaf üçün stimül rolunu da oynayır. Məsələn, Avropada kapitalist istehsal üsulunun təşəkkülünə o, protestant dini - əxlaqi kompleksinin təsirinin nəticəsi kimi baxırdı. Veberə görə, düzgünlük, əməksevərlik, qənaətcillik və s. əxlaqi keyfiyyətlər məhz protestantçılıqdan irəli gəlir.

Dinin sosioloji tədqiqi XX əsrdə də, daim sosioloqların diqqət mərkəzində olmuşdur. Polyak alimi N. Lenski dinə bu cür qiymət verir: «Din insan taleyini idarə edən qüvvəyə inamlar sistemi olub bununla bağlı həyata keçirilən ritualların məcmusudur».

Amerikalı sosioloq R. Constoun «Din və cəmiyyət» adlı əsərində dinə aşağıdakı kimi tərif verir: «Din böyük insanlar qrupunun fəvqəltəbii və müqəddəs hesab etdikləri qüvvələrə yönəlmiş inamlar və ayinlər sistemidir». Constounun fikrincə aşağıdakı beş əsas element dinin inamlar sistemi olduğunu sübut edir:

1. Din şəxsi inamla bağlı olsa da dindar qrupların mövcudluğunu tələb edir.
2. Din müqəddəs hesab edilən anlayışlarla eyniləşdirilir. Müxtəlif dinlərdə müqəddəs predmetlər və hadisələr müxtəlif olur. Məsələn, inəyə Hindistanda və başqa ölkələrdə olan münasibət.
3. Din müqəddəs inamların məcmusunu tələb edir. Fransız sosioloqu E.Dyürkheymin fikrincə dünyada elə bir şey yoxdur ki, öz-özlüyündə müqəddəs olmasın. Məsələn, nexiren qəbiləsindən olan buddistin fikrincə insanların ruhları başqa-başqa formalara düşə bilər. Buna görə də dünyanın yaranması sistemində adi bəcəklə prezident arasında heç bir fərq yoxdur. Müqəddəslik o vaxt meydana gəlir ki, gerçəkliklə bu və ya digər formada əlaqə özünü büruzə versin.
4. Din müqəddəs ayinlərin və mərasimlərin məcmusunu tələb edir. Dyürkheymin hesab edir ki, ayinlər adamlara müqəddəs əşyalara rast gələrkən özünü necə aparmağı göstərən sərəvətlərdir.
5. Hər bir din düzgün həyat tərzini haqqında təsəvvürlərdən ibarətdir. Dini normalar sistemi də bu işə xidmət edir. Məsələn, adam öldürmə, özünəqəsd, günahabatma və s. bütün dinlərdə qadağan olunur.

Bu dini elementlər insanı mömin həyat tərzini sürməyə sövq edir.

Göründüyü kimi din obyektiv gerçəkliyin qeyri-dini qüvvələrə, şəxsi inama əsaslanan inikasını verən ictimai şüur formasıdır. Onun başlıca səciyyəsi fəvqəltəbii qüvvələrə etiqad gətirilməsindən ibarətdir. Burada elmi, bədii və dini fantaziyalar arasında ziddiyyət yaranır. Belə ki, elmi və bədii fantaziya obyektiv reallığa əsaslanmaqla insanı həyatı idealar uğrunda mübarizəyə səslədiyi halda, dini fantaziya isə onu real zəmindən ayrı salaraq bütün prosesləri fəvqəltəbii qüvvələrin təsir gücü ilə izah edir. Dindar şəxs müxtəlif dini əfsanələrə və rəvayətlərə qarşı dərin inam nümayiş etdirir. O, fəvqəltəbii qüvvələrin mövcudluğuna şübhə etmir, əksinə onlara sitayiş edir və həyatın ən çətin anlarında məhz onların köməyinə ümid bağlayır.

Dini təlimlərin, cərəyanların və təriqətlərin təsnifatı bir neçə amil üzrə yanaşılmaqla aparılır. Bəşəriyyətin tarixi təkamülü nöqtəyi-nəzərindən dinlərin iki əsas qrupunu göstərmək olar:

- 1) İbtidai dinlər: animizm, fetişizm, totemizm, büt-pərəstlik, sehrbazlıq, atəşpərəstlik, zərdüştlük və s.
- 2) Siniflərin meydana gəlməsindən sonra yaranan dinlər. Onları da 2 yerə ayırmaq mümkündür: a) Millidövlət dinləri, məsələn, iudaizm, induizm, sintoizm, konfutsiyaçılıq, daosizm və s. b) dünya dinləri: buddizm, xristianlıq və İslam.

Elmi ədəbiyyatlarda dinin strukturu aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

- 1) dini şüur;
- 2) dini fəaliyyət;
- 3) dini münasibətlər;
- 4) dini institutlar və təşkilatlar.

Dini təsisatlar müəyyən etiqad əsasında birləşən dindar insanların fəaliyyətini tənzim edərək, onlara düzgün istiqamət verir.

2. DİNİN SOSIAL FUNKSIYALARI

Dinin sosial köklərinin tədqiqi zamanı cəmiyyətdə mövcud olan münasibətlərin xarakterinə, müxtəlif sosial qruplar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin səviyyəsinə, dinin digər sosial institutlarla qarşılıqlı təsirinin xarakterinə diqqət yetirmək vacibdir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə din də ona paralel olaraq inkişaf edir. Məhz buna

görə də müxtəlif tarixi dövrlərdə dinə qarşı münasibət müxtəlif cür olmuşdur. Cəmiyyətin inkişafının aşağı səviyyələrində din ictimai bərabərsizliyin, mühafizəkarlığın və cəhalətin qoruyucusu kimi çıxış etdiyi halda müasir dövrdə əksinə, cəmiyyətdə sosial münasibətlərin harmonik xarakter alması işinə xidmət edir.

Hazırda dünyanın əksər ölkələrində qanun vasitəsi ilə din dövlətdən, təhsil isə dini institutlardan ayrılmışdır. Keçmiş SSRİ-nin dağılması ərəfəsində Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti 20 avqust 1991-ci ildə «Dini etiqad azadlığı haqqında» qanun qəbul etdi. Bu qanuna görə hər bir vətəndaş hər hansı bir istədiyi dinə etiqad edə, ona müvafiq olan ayinləri yerinə yetirə bilər. Dini ayinlərin icrası məscidlərin, kilsələrin, sinaqoqların, mədrəsələrin və digər dini orqanların tərkibinə daxil olan dini icmaların, din xadimlərinin fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlıdır.

Dini təfəkkür tərzini, dini şüur özünü iki səviyyədə bürüzə verir.

- 1) Dini psixologiya əsasında formalaşan adi yaxud kütləvi şüur. Bu səviyyə ilə bağlı olan insanlar dini kitablar oxumaqla məşğul olmur, yalnız məişətdə, ayinlərə əməl etməkdə bunu bürüzə verirlər.
- 2) Teoloji, yaxud nəzəri dini şüur (İlahiyyat). Bu, peşəkar ilahiyyatçılar tərəfindən nizama salınan və təbliğ edilən ideyalar sistemidir.

Müasir dövrdə din cəmiyyətdə bir çox funksiyaları yerinə yetirir. O, bir tərəfdən cəmiyyətdə mövcud olan mənəvi – əxlaqi normaların yerinə yetirilməsi üzərində sosial nəzarət forması kimi, digər tərəfdən isə çoxsaylı münasibətlərin həllinə köməklik göstərən sosial institut kimi çıxış edir.

Dinin ictimai funksiyaları içərisində bərabərlik, sosial ədalət, azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda mübarizədə dindarların iştirakını və fəallığını təmin etmək, ictimai gerçəkliyin dərk edilməsində dindarlara kömək etmək, dini dünyagörüşü əsasında təbiətə, cəmiyyətə və insanlara münasibətdə dindarların fəaliyyətini istiqamətləndirmək mühüm yer tutur.

Sosioloqların fikrincə dinin yerinə yetirdiyi əsas sosial funksiyalar isə aşağıdakılardır:

1. **Təsəllivericilik funksiyası.** Həyatın ən çətin və ağır anlarında din insanı ruhdan düşməyə qoymur, ona dayaq olur, ona Allahın onunla olduğunu təlqin edir. Bu funksiya vasitəsi ilə din insana təsəlli verərək «axirət xəşbəxtliyi» haqqında təsəvvür yaradır. O, bütün problemlərin Allah tərəfindən həll olunacağına ümid verir.
2. **Dünyagörüşü funksiyası** insana təbiət, cəmiyyət, yer, göy və kainat haqqında məlumatlar verir, elmin hələ cavabını tapa bilmədiyi sualları cavablandırır. Bundan əlavə, din elmi baxış və təsəvvürlərə uyğunlaşmağa, əməkdaşlığa çağırır.
3. **İdeoloji funksiya** geniş əhali kütlələrinə təsir göstərərək onların sosial-siyasi dünyagörüşünün formalaşması işinə xidmət edir. Din insanları dini-ideoloji ehkamların dəyişilməzliyinə, birdəfəlik ilahi qüvvə tərəfindən müəyyən edildiyinə inandırmağa çalışır.
4. **Mənəvi - tərbiyəvi funksiya** insanların mənəvi – əxlaqi sərvətlərə yönümlüyünün artırılmasına, onların düzgünlük, təmizlik, əməksevərlik ruhunda tərbiyə edilməsi işinə xidmət edir.

Bu funksiyanın yerinə yetirilməsində sosial institut kimi ailənin böyük rolu vardır. Sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, hazırda dindar adamların böyük əksəriyyəti məhz ailədə olan ruha, adət-ənənələrə, vərdislərə əsaslanmaqla dindar olmuşlar. Onlar məscidə, kilsəyə və digər dini məbədlərə getmənin köklərinin hələ uşaq ikən ailədən gələn ənənə olduğunu təsdiqləyirlər.

5. Tənzimedicilik funksiyası dinin ən mühüm funksiyalarından biri olub, dindarların hərəkətləri və fəaliyyətlərini nizama salır. Hər bir din özünün çoxsaylı ayinləri, mərasimləri, davranış normaları, qadağanları və s. ilə insanların praktik fəaliyyətinə, məişətinə və fərdi həyatına daxil olur, dini tələblər vasitəsi ilə insan fəaliyyəti tənzim olunur. Dinin bu funksiyası mənəvi-tərbiyəvi funksiya ilə sıx bağlıdır. Bütün dünya dinləri meydana gəldikləri vaxtdan bu günə qədər öz ardıcılıqlarını paklığa, ədalətə, mənəvi saflığa, xeyir iş görməyə, xeyriyyəçiliyə, imkansızlara, yetimlərə kömək etməyə, böyüklərə, qocalara hörmət etməyə çağırırmışdır. Göründüyü kimi dinin tənzimedicilik funksiyası özündən əvvəlki funksiyaları üzvi surətdə tamamlayaraq insanların şəxsi və ictimai həyatda fəaliyyətlərini nizamlamağa imkan yaradır.

Lakin burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, dinin sosial funksiyalarını başqa cür qiymətləndirən filosoflar da olmuşdur. Məsələn, K.Marks hələ 1844-cü ildə yazdığı məqalələrinin birində dini hökmlər sinfin əlində ən güclü silah hesab edərək onu «xalq üçün tiryək» adlandırmışdır. Təkamül nəzəriyyəsinin yaratıcısı olan ingilis aiiimi Ç.Darvin dinin əleyhinə açıq çıxmasını 1880-cı il oktyabrın 13-də K.Marksa yazdığı məktubunda belə izah edir ki, dinin əleyhinə açıqdan açığa dəlillər irəli sürmək camaata mənfi təsir göstərirdi. Onun fikrincə yalnız xalqın maariflənməsi və elmə yiyələnməsi mövhumata mühüm təsir göstərə bilərdi.

Dinin bütün sosial funksiyaları bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədar olub eyni vəzifəni yerinə yetirirlər.

3. ƏSAS DİNİ CƏRƏYANLAR, ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Məşhur amerikan sosioloqu Bellahın fikrincə dini təsəvvürlər və baxışlar öz inkişafında beş əsas mərhələdən keçmişdir və buna müvafiq olaraq aşağıdakı din tipləri mövcuddur:

- a) *primitiv*, burada hələ sosial strukturlar mövcud deyil və din öz əksini sitayişlərdə tapır.
- b) *arxaik*, burada din öz əksini müxtəlif ayinlərin icrasında bürüzə verir. Ayinlər isə cadugərlik və mərhəmət ayinlərinə bölünür.
- c) *tarixi*, müxtəlif dövrlərdə meydana gələn və tez unudulan dinlər.
- d) *ilk modern*, məsələn, Reformasiya dövründə meydana gələn Protestant dini cərəyanı.
- e) *modern*, yəni müasir dinlər. Əsas vəzifələri şəxsiyyətlə onun məsuliyyəti, mənəvi borcu arasındakı nisbəti müəyyən etməkdir.

Dinin sosiologiyasını tədqiq edərkən sosioloqlar əsas diqqəti müasir dinlərin öyrənilməsinə yönəldirlər.

Buddizm – b.e.əvvəl VI əsrdə Hindistanda medyana gəlsə də hazırda burada ona etiqad edənlər əhalinin yalnız bir faizini təşkil edir. 45 yaşlı Mayya adlı qadının yuxuda ağ fil mələk görməsi nəticəsində hamilə olması və Qautamanı dünyaya gətirməsi haqqında rəvayətə əsaslanır. İlk vaxtlar cah-cəlal içərisində yaşayan Qautama 29 yaşında sarayı tərk edərək 6 il ərzində meşələrdə tərki-dünya həyat tərzi keçirir və nəticədə insanların nicat yolunu **Nirvanaya** (sükunət) nail olmaqda tapır. Onun təliminə görə bütün maddi varlıq daim sükunət halında olan mistik varlığın (**Budda**) təzahurudur. Nirvanaya çatmağın yolu isə aşağıdakı 4 həqiqəti dərk etməkdən keçir:

1. başa düşməli ki, həyat əzab-əziyyətdir.
2. əzabın səbəbi isə arzular və ehtiraslardır.
3. əzabdan qurtarmaq üçün arzu və ehtirasları boğmaq lazımdır.
4. arzuları boğmaq üçün Qautamanın göstərdiyi nicat yolu ilə – Nirvanaya gedən yolla getmək lazımdır.

Buddizmin əsas dini kitabı «Kanon» (Qanun) adlanır. Bu din hazırda Çin, Vyetnam, Birma, Nepal, Laos, Tailand, Yaponiya kimi ölkələrdə geniş yayılmışdır.

Xristianlıq – eramızın I əsrində yaransa da yalnız VIII əsrdə İsanın çarmıxa çəkilmiş obrazı meydana çıxır. F.Engels «İlkin xristianlığın tarixinə dair» adlı əsərində göstərir ki, Eramızın I əsrində Romada əhalinin ağır vəziyyəti zülmədən çıxış yolunu xilaskarda görməyə vadar edirdi. Bu dinin əsas ehkamları bunlardır: İsanın doğulması və ölümü ilə bəşəriyyətin öz günahlarını yuması; axirət (qiyamət) günü onun yenidən zübur etməsinə, dindarların diriləcəyinə və kafirlərin cəzalanacağına inam.

«Bibliya»nın birinci hissəsi-«Əhdi-Ətiq» həm xristianlığın, həm də iudaizmin müqəddəs kitabı hesab olunur. «Əhdi-cədid» adlanan ikinci hissə isə yalnız xristianlığın kitabıdır və buraya 27 əsər daxildir: Matfeyin, Markın, Lukanın və İsanın incilləri, Apostolların əməlləri, 21 müraciətnamə, İsanın vəhyi və ya Apokalipsis.

Roma imperiyası iki yerə parçalandıqdan sonra 1054-cü ildə xristianlıqda da 2 cərəyan əmələ gəldi: **Katolisizm və Pravoslavlıq**. Katolisizm və pravoslavlıq vahid dinin qolları olsa da, hər ikisi xristianlığın ümumi etiqad ehkamlarına əsaslansa da, onların həm dini təlimlərinin məzmununda, həm də kilsə idarəçiliyi formasında müəyyən fərqlər vardır.

Katolisizm dində müəyyən dəyişikliklər etməyə, onu yeni şəraitə uyğunlaşdırmağa çalışırdısa, pravoslavlıq dini təlimi ənənvi formada saxlamağa cəhd edirdi. Katolisizmdə bir sıra yeni inamlar və ayin fomalrı meydana çıxdığı halda pravoslavlıqda əsrlər boyu heç bir dəyişiklik baş verməmişdir. Katolisizmə görə müqəddəs ruh təkə ata-allahdan deyil, həmçinin oğul-allahdan da nazil ola bilər. Pravoslavlıqdan fərqli olaraq katolisizmdə cənnət və cəhənnəmdən başqa məhşərə də etiqad vardır.

Pravoslav kilsə xadimlərindən fərqli olaraq katolisizm nümayəndələri, xüsusən də ali dini rəhbər olan Papa dünyəvi işlərə qarışaraq siyasi mövqe nümayiş etdirirlər. Pravoslavlıqda vahid allah üç sifətdə təzahür edir.: ata-allah (dünyanın yaratıcısı), oğul-allah (İsus Xristos), ruh-allah (yalnız ata allahdan irəli gələn ruh).

Katolisizmə görə dindar şəxs yalnız kilsənin köməkliyi və vasitəçiliyi ilə günahlarından təmizləne bilər.

1517-ci ildə Almanıyanın Vittenberq kilsəsinin keşişi Martin Lüter özünün dini ehkamlara qarşı irəli sürdüyü 95 tezisi ilə **Protestantizm** dini cərəyanını yaratdı. M.Lüter günahlardan təmizlənməni rədd edərək ayinləri sadələşdirməyi tələb edirdi. Əsas şüar isə ilkin xristianlığa qayıtmaq idi. Nəticədə ibadət ana dilində aparıldı, bazar günü əməklə məşğul olmaq qadağan edildi. Həmin gün insanlar kilsədə ibadət etməli oldular. Kilsə dünyəvi hakimiyyətə tabe edildi.

Ən qədim dinlərdən biri olan **İudaizm** b.e. əvvəl I minillikdə Fələstin yəhudiləri tərəfindən yaradılmışdır. Əsas ehkamları bunlardır: a) Vahid allah Yaqveyə (İeqova) etiqad; b) «Tövrat»ın (Qanun) müqəddəsliyinə inam, c) qiyamət gününə, axirətə, o dünyada əcr veriləcəyinə inam; d) ölümlərin diriləcəyinə və xilaskarın (Messiya) zübur edəcəyinə inam; e) ruhun varlığına etiqad və s.

İudaizmin müqəddəs abidəsi hesab edilən «Əhdi-Ətiq» 5 kitabdan ibarətdir: Varlıq, Çıxış, Levit, Rəqəmlər, İkinci qanun.

Dünya dinləri içərisində ən gənc və ən mükəmməl olanı İslam dinidir. VII əsrdə əsası Məhəmməd peyğəmbər tərəfindən qoyulan islam dininin müqəddəs kitabı «Qurani -kərim»dir. Başqa dinlərdə olduğu kimi, islamda da ideya və təsəvvürlərin əsasını etiqad ehkamları təşkil edir:

1. Allahdan başqa ilahi qüvvə yoxdur, Məhəmməd Allahın rəsuludur.
2. Allah təkdir, əbədi və hər şeyə qadirdir.
3. Axirət haqdır, orada hər kəs cəzaya və ya mükafata layiq görülməkdir.
4. Quran müqəddəsdir və Allah tərəfindən göndərilmişdir.
5. Taledən qaçmaq olmaz, yazıya pozu yoxdur və s.

Bu saysız – hesabsız etiqadlar əsasında İslam dini hər bir dindar müsəlmanın qarşısında 5 əsas vəzifə qoyur:

1. Kəlmeyi-şəhadətini oxuya bilmək.
2. Namaz qılmağı bacarmaq.
3. Oruc tutmaq.
4. Zəkat vermək.
5. Həccə getmək.

İslamın ardıcılıarı 1 milyard nəfərdən artıq olmaqla dünyanın 120-dən çox ölkəsində yaşayırlar. 35 ölkənin əhalisinin mütləq əksəriyyətini müsəlmanlar təşkil edir. Asiya və Afrikanın 53 dövləti İslam Konfransı Təşkilatında birləşmişlər.

İslam dini artıq VII əsrdə iki təriqətə: sünnilik və şialik cərəyanlarına parçalanır. Bunlardan birincisi islam dinini olduğu kimi saxlamağa çalışan, yalnız Məhəmməd peyğəmbərə aid olan hekayətləri müqəddəs hesab edən cərəyan olduğu halda, ikincisi peyğəmbərin kürəkəni Əlinin tərəfdarlarını birləşdirən partiya olub, peyğəmbər nəslindən olanları da müqəddəsləşdirirlər.

İslam dini müasir dünyada gedən sosial-siyasi proseslərə güclü təsir göstərməkdədir. Azadlıq və istiqlaliyyət əldə etmiş olan bir sıra Asiya və Afrika ölkələrinin tarixi inkişaf yolunun müəyyənləşdirilməsi, müstəqilliyin möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizənin təşkil olunması əhalisinin möhkəm dindar olduğu həmin ölkələr şəraitində islam amilini nəzərə almadan həll oluna bilməz.

İslam dini də digər dinlər kimi XX əsrdən etibarən modernizasiya prosesinə məruz qalmışdır. İslamda heç nəyi dəyişməməyə çağıran «qədilmişlər» cərəyanına əks olan «Üsuli-cədid» cərəyanı modernləşməni zərurət kimi qəbul edirdi. Məhz buna görə də bu din dünyanın bütün qitələrində özünə tərəfdarlar toplamaqda davam edir.

Ümumiyyətlə müasir dövrdə ictimai həyatda dinin yeri və rolu məsələsində 2 əsas meyl mövcuddur:

Ekumenizm cərəyanı tərəfdarları müxtəlif dini təşkilatların qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlığına cəhd göstərirlər. Əsası 1910-cu ildə Şotlandiyanın Edinburq şəhərində missioner konfransında qoyulmuşdur. Əsas məqsədi xristianlığı müasir şəraitə uyğunlaşdırmaq, dinin böhranının qarşısını almaqdır. 1948-ci ildə kilsələrin Ümumdünya Şurası yaradılmışdır.

Sekulyarizasiya prosesi – müqəddəs qüvvələrə, ayinlərə etiqadın azalması sayəsində dini institutların sosial təsirinin zəifləməsinə əks etdirir. Bunun isə səbəbləri aşağıdakılardır:

1. Elmin inkişafı nəticəsində bir çox sualların cavabının tapılması;
2. Dövlətlərin inkişafı nəticəsində kənar qüvvənin köməyinə ehtiyacın olmaması;
3. İqtisadiyyatın güclənməsi sayəsində insanların rifahının yüksəlişi;
4. Sosial mobillik nəticəsində ümumi birliyin itirilməsi və s.

Müasir dövrdə dünya dinlərinin inkişafı ciddi suallarla qarşılaşır. Elmi-texniki və ictimai tərəqqidən ibarət olan müasir şərait dinin təkamülünü daha da mürəkkəbləşdirmişdir. Çünki əməli, ictimai həyatlarında dərin inqilabi dəyişikliklərlə qarşılaşan, elmi-texniki inqilab şəraitində yaşayan insanın dünyagörüşündə də əsaslı dəyişiklik baş verir. Müasir insan ictimai həyat, təbiət və idrak qanunauyğunluqlarına daha dərinlən yiyələndikcə onun şüurunda dini təsəvvür, bəzi ehkam və ayinçiliyin təsiri olduqca azalır. Çünki ictimai həyatda baş verən hər bir böyük tarixi çevriliş aydındır ki, insanların baxış və təsəvvürlərində də, deməli, onların dini təsəvvürlərində də ciddi çevriliş, əsaslı dəyişiklik əmələ gətirir.

Müasir ictimai və elmi-texniki tərəqqi şəraitində zəhmətkeş insanın şüur səviyyəsinin adi məişət təsəvvürləri, dini görüşlər çərçivəsində qalması artıq qeyri-mümkündür. Çünki təbiət və cəmiyyətin ona sirli görünən əsrarəngiz cəhətləri aydınlaşır, onunla təbiət arasında hər cür dumanlı, kortəbii əlaqələrin yerini elmi, məqsədəuyğun fəaliyyət tutur. Müasir insan dünyaya ancaq göründüyü tərzdə baxmır, o, zahiri təzahür və görünüşlərin arxasında gizlənən daxili mahiyyəti, qanunauyğunluğu axtarır. O, başa düşür ki, ictimai formaları

dini təsəvvürlərdən daha çox insanın ictimai zərurəti dərk edərək, azad fəaliyyət göstərməsi müəyyən edir. Müasir insana görə günəş çıxıb-batmır, Yer kürəsinin özü Günəş ətrafında fırlanır.

Əlbəttə, müasir dövrdə din xadimləri bu prosesi başa düşür, dini daim inkişaf edən müasir həyata uyğunlaşdırmaq üçün çox müxtəlif üsul və vasitələrə əl atırlar. Təsadüfi deyildir ki, müasir dövrdə dinin elmə, elmi-texniki nailiyyətlərə münasibətində ciddi dəyişiklik baş vermişdir. Din indi elmə qarşı çıxış etmir, onunla uyğunlaşır. Hazırda din xadimləri daha incə metodlarla dinin «elməbənzərliyi», onların biri-birinə yekcinsliyi haqqında dəlillər axtarır, hətta dini təlimdə «təmizləmə» belə aparırlar. İlahiyyətçilər dinin elmi və ictimai tərəqqinin təkzib etdiyi əfsanəvi ehkamlarının üstündən indi ya tam sükutla keçir ya onlardan açıq imtina edir, ya da onların bəzilərini müasir elmi dilə «tərcümə etməyə» çalışırlar. Bu prosesdə isə ilahiyyətçilər yenə də əsas diqqətlərini müasir elmi-texniki nailiyyətlərdən dinin başlıca ehkam və müddəalarını qorumaq və saxlamaq, dinin böhranının qarşısını almaq məqsədilə istifadə etməyə verirlər.

Müasir dünyada gedən ictimai-siyasi və mənəvi proseslərin inkişaf meyilləri onu sübut edir ki, hələ bundan sonrada uzun illər boyunca din sosial institut kimi öz əhəmiyyətini və funksiyalarını qoruyub saxlayacaqdır. Deməli din insanların düşüncəsinə və davranışına təsir göstərən ictimai şüur forması kimi daim sosioloji tədqiqatların mərkəzində olacaqdır.

13-CÜ MÖVZU

SİYASƏTİN SOSİOLOGİYASI

I. SİYASƏTİN SOSİOLOGİYASI ANLAYIŞI, ONUN PREDMETİ VƏ TƏDQIQAT OBYEKTİ

Siyasətin sosiologiyası sosial-siyasi sferanın öyrənilməsi ilə məşğul olur. O, böyük insan kütləsinin fəal iştirakı və sosial təsiri ilə ictimai məqsədlərin əldə olunduğu ictimai-siyasi münasibətlər sferasını əhatə edir. Sosial-siyasi sferanın əsasını siyasi münasibətlər, müxtəlif sosial institutlar (iqtisadi, dini, siyasi və s.), habelə onların arasında qarşılıqlı münasibətlər, sosial - siyasi və hüquqi normalara nəzarət edən və bunun üçün zəruri olan nüfuza, hakimiyyətə, maddi-texniki vasitələrə malik olan təşkilatların (sosial institutların və müəssisələrin) fəaliyyəti, cəmiyyətlə fərd arasında dövlət və onun müəssisələrinə aid olan sosial əlaqələr təşkil edir.

Siyasi münasibətlər sinfi və qrup mənafelərinin həyata keçmə forması olub ictimai münasibətlər sistemində fərdlərin və insan birliklərinin sosial davranışına nəzarət edilməsi və idarə olunması funksiyasını həyata keçirir.

Siyasi münasibətlər fərdlərin və insan birliklərinin sosial-siyasi fəaliyyətinin nəticəsi kimi meydana çıxır. Çünki həm fərdlər, həm də insan birlikləri ümumi məzmun səciyyəsinə, ictimai inkişaf prosesinin idarə olunmasında iştiraka malikdirlər. Hazırkı şəraitdə bu proses daha da mütəhərrik xarakter alaraq demokratik özünüidarə prosesinə çevrilir.

Beləliklə, siyasətin sosiologiyasının predmetinə aşağıdakılar daxildir: müxtəlif birliklərin sosial-siyasi fəaliyyətinin qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi; bu mənafələrə xidmət edən sosial institutların sosial-siyasi sferanın inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarına müvafiq olan fəaliyyətinin məzmununun təhlili və s.

Artıq XIX əsrin sonlarından başlayaraq siyasət elmi ilə sosiologiya arasında yaxın əlaqələr formalaşır. Təsadüfi deyildir ki, Veber, Maykels, Moska, Pareto və Ziqfrid kimi Qərbi Avropa alimləri məhz hər iki elmin formalaşmasında mühüm rol oynamışlar. Çox vaxt bu alimləri siyasi sosioloqlar, yaxud sosioloji düşünən politoloqlar adlandırırlar. Amerikalı sosioloq Seymur Martin Linset «siyasi sosiologiya» anlayışını irəli sürərək onu cəmiyyətlə dövlət arasında, ictimai quruluşla siyasi institutlar arasında qarşılıqlı əlaqələri öyrənən elm kimi qiymətləndirir. Lakin eyni zamanda o, qeyd edir ki, siyasi sosiologiyanın tədqiqat sferası yalnız siyasi quruluşu müəyyən edən sosial amilləri öyrənməklə məhdudlaşmır. Çünki, siyasi institutların özləri sosial struktur olub müstəqil amil kimi ictimai sistemin qeyri-sosial tərəflərinə təsir göstərir. Siyasət də iqtisadiyyat kimi digər ümumi ictimai strukturlardan doğan ikinci dərəcəli ünsür olmayıb müəyyən müstəqilliyə malikdir.

Hər bir cəmiyyətin mövcudluğu və inkişafı proseslərinin öyrənilməsində siyasi proseslər və hadisələrin, hakimiyyətin həyata keçirilməsi ilə bağlı olan sosial fəaliyyətin tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Siyasətdə başlıca məsələ dövlət hakimiyyətinin təşkili, dövlətin fəaliyyətinin məzmunu, məqsədləri və formalarının müəyyən edilməsidir. Müxtəlif sosial qrupların, sinflərin mənafələri obyektiv iqtisadi vəziyyətlə və sosial strukturda tutduqları mövqe ilə bağlı olaraq siyasətdə təzahür edir.

İstənilən sosial problem əgər vaxtında həll olunmazsa və əgər bu problemin həlli hakimiyyət orqanlarından asılıdırsa onda o təcridən siyasi xarakter daşımağa başlayır.

Dövlət hakimiyyəti mövcud cəmiyyətdə hakim mövqedə dayanan sinflərin və sosial qrupların iradə və mənafelərinin təmərküzləşmiş ifadəsidir. Siyasi fəaliyyətin özü cəmiyyətin əks mənafələrə malik olan təbəqələrə parçalanması ilə əlaqədar olaraq meydana gəlmişdir. Məhz onun köməyi ilə siyasi hakimiyyətin təcəssümü olan güclü sosial institut - dövlət meydana gəlmişdir. Sosiologiya siyasi hakimiyyətin, sosial-siyasi institutların, dövlət orqanlarının fəaliyyətini öyrənməklə yanaşı onların səmərəliliyinin artırılması üçün əməli təkliflər də irəli sürür.

Sosial-siyasi münasibətlərin elementlərinin vəhdət şəklində və qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilməsi cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin sosial - siyasi sferasının hüdudlarını müəyyən etməyə imkan verir. Sonuncu isə özündə sosial münasibətlərin xüsusi növünü (sosial-siyasi münasibətləri), siyasi institutların fəaliyyətini, kütlələrin sosial fəaliyyəti və fəallığının bütün müxtəlifliyini, siyasi şüurunu və mədəniyyətini təcəssüm etdirir.

Cəmiyyət həyatının əsas və başlıca prinsipi onun bütün sahələrinin demokratikləşməsidir. Bəşər

tarixinin təcrübəsi sübut edir ki, dövlət quruluşu yalnız o vaxt müvəffəqiyyətlə inkişaf edir ki, xalq özünü idarə edir, siyasi proseslərdə fəal iştirak edir, siyasi proseslərə öz fəal münasibətini nümayiş etdirir. Bu, özünü xüsusən seçkili orqanlara aparılan seçkilərdə, müxtəlif siyasi aksiyalarda iştirakda və s. daha aydın surətdə büruzə verir. Əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında aparılan sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan yenidən müstəqillik əldə etdikdən və azad dövlətə çevrildikdən sonra xalqın demokratik sərəvlərə olan meyli xeyli güclənmişdir. 1920-ci ildən başlayaraq 1991-ci ilədək avtoritar və totalitar sistemdə yaşamış olan xalqımız uzun müddət ərzində ictimai-siyasi həyatda fəal iştirakdan məhrum edilmişdi. Cəmiyyətin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında hər şeyin ideoloji əsaslar üzərində qurulması geniş əhali kütlələrini şəxsi təşəbbüskarlıqdan, azad fikirlilikdən, müstəqil düşüncə tərzindən ayrı salmışdı. Kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyəti də buna öz neqativ təsirini göstərirdi. Kütləvi informasiya vasitələri tərəfindən geniş təbliğ olunan «sosialist demokratiyası» anlayışı əslində şüarçılıqdan başqa bir şey deyildi. Sosialist demokratiyası şəraitində yalnız bir partiya mövcud idi və seçkilər zamanı əhalinin 99,9 faizi seçkilərdə «iştirak» edərək həmin səsələrin hamısını da kommunistlərə verirdi.

Müxtəlif ölkələrin demokratiyaya keçidi təcrübəsi göstərir ki, bu prosesin bir neçə modeli formalaşmışdır. Adətən demokratikləşmənin Britaniya variantı klassik model hesab olunur. Bu varianta əsasən monarxiya hakimiyyəti tədricən məhdudlaşdırılaraq parlamentin və vətəndaşların hüquqları genişləndirilirdi. Təbəqələr əvvəlcə vətəndaş hüquqları, daha sonra isə siyasi və sosial hüquqları əldə edirlər. Demokratikləşmənin bu modeli onun bir istiqamətdə, tədricən inkişafını nəzərdə tutur.

Demokratikləşmənin üçüncü modeli tsiklik xarakter daşıyır. Bu model avtoritar və demokratik idarə etmə formalarının əvəzlənməsini, siyasi elitanın demokratiyaya formal pozitiv münasibətini nəzərdə tutur. Bu tip quruluşlarda avtoritar və demokratik institutlar yanaşı mövcud ola bilərlər. Məsələn, parlamentlə yanaşı hərbiçilərin xüsusi rola malik olmaları öz əksini bir sıra latın Amerikasına ölkələrinin təcrübəsində büruzə verir.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, cəmiyyətin demokratikləşməsinin ən optimal yolu elitaların razılaşması əsasında yuxarıdan aşağıya doğru dəyişikliklərin həyata keçirilməsidir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra digər demokratik quruluşlarda olduğu kimi burada da çoxpartiyalı siyasi sistem formalaşır. Hazırda ölkəmizdə çoxlu sayda ictimai siyasi birliklər, hərəkatlar, partiyalar və ittifaqlar fəaliyyət müstəqilliyinə malikdirlər. Sensuradan azad mətbuatın formalaşması da ölkədə demokratik institutların təşəkkülünə böyük köməklik göstərir. Ölkənin Prezidenti vəzifəsinə, habelə Respublikanın Milli Məclisinə deputatların seçkisinin alternativ əsaslar üzərində aparılması da ölkəmizdə demokratik ənənələrin təşəkkülünə xidmət edir. Xüsusən əlamətdar haldır ki, yuxarıda göstərilən proseslər geniş əhali kütlələrinin siyasətə cəlb olunmasına xidmət edir. Bundan əlavə iqtisadiyyatın inkişaf mexanizminin dəyişdirilməsi, özəlləşdirilmə prosesinin həyata keçirilməsi, kolxoz və sovxoz təsərrüfat formalarının fermer təsərrüfatı ilə əvəz olunması və s. kimi proseslər də müəyyən mənada siyasi səciyyə daşıyır. Bu proseslərin bilavasitə iştirakçıları olan böyük sayda insanlar istər-istəməz siyasətə cəlb olunurlar. İnsan amilinin fəallaşması cəmiyyətdə demokratiyanın inkişaf potensialını xeyli yüksəldir. Bu isə siyasətini sosiologiyasının mühüm tədqiqat istiqamətlərindən biridir. Çünki, müxtəlif sosial subyektlərin sosial-siyasi fəallığının tədqiqi siyasi mədəniyyətin formalaşması prosesi ilə qırılmaz surətdə əlaqədardır. Yüksək siyasi mədəniyyətin geniş əhali kütləsinin şüurunun və davranışının əsas səciyyəsinə çevrilməsi onların ictimai-siyasi fəallıq səviyyələrinin yüksəlməsinin başlıca şərtlərindən biridir. Siyasi biliklər, inamlar və fəaliyyət siyasi mədəniyyətin əsas struktur elementləridir. Bütün bunlara malik olan şəxsiyyət cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak edir, şəxsi təşəbbüskarlıq nümayiş etdirir, vətəndaş mövqeyində dayanır.

Ümumiyyətlə cəmiyyətlə şəxsiyyət, ayrı-ayrı insanlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlər həmişə aktual xarakter daşmışdır. Hələ Qədim yunan filosofları göstərirdilər ki, insanlar anadan doğularkən təbiətən bərabər hüquqlu olurlar. XVIII əsrin sonralarından etibarən Avropa və Amerikada liberal hüquqların yayılmağa başlaması öz məntiqi yekununu 1948-ci ildə BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş olan İnsan hüquqları Bəyannaməsində tapdı. Şəxsiyyətin sosial hüquqları əksər ölkələrin Konstitusiyalarında və hüquqi aktlarında da öz əksini tapmışdır.

Sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, şəxsiyyət geniş sosial, siyasi və iqtisadi hüquqlara malik olduqda onun ictimai-siyasi proseslərdə iştirakı daha fəal olur. O, öz mənafe və maraqlarına uyğun olan fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq imkanı əldə edir.

Siyasətin məzmununun sosioloji təhlili sosial-siyasi vəzifələrin həllinin obyektiv mənafeələrə və tələbatlara uyğun olaraq aparılmasına əsaslanır. Siyasətin həyata keçirilməsi siyasi sistemin strukturunun bütün tərəflərindən asılıdır. Lakin siyasi qərarları qəbul edən dövlət məmurları ilə ayrı-ayrı sosial qrupların və ayrı-ayrı adamların mənafeləri çox vaxt üst-üstə düşür. Deməli, elə bir idarəetmə

mexanizmi yaradılmalıdır ki, bütün mənafeələrin maksimum uzlaşmasına imkan versin. Bu cür mexanizmin axtarılıb tapılmasında isə sosiologiya elminin, sosioloqlar ordusunun apardıqları sosioloji tədqiqatların mühüm əhəmiyyəti vardır.

2. SİYASİ PROSESLƏRİN TƏDQIQINDƏ TƏTBİQİ SOSIOLOGIYANIN ROLU

Hər bir dövlət quruluşunun sabitliyi, onun qərarlar qəbul edərək qüvvə tətbiq etmədən yerinə yetirilməsini təmin etməsi xeyli dərəcədə dövlətin qanuni xarakterindən və səmərəli fəaliyyətindən asılıdır. Qanunilik sistemin belə bir fikri tələq etməsi ilə bağlıdır ki, mövcud siyasi institutlar hazırki cəmiyyət üçün vacibdir. Sistemin səmərəliliyi isə onun faktiki fəaliyyəti, dövlət idarəçiliyinin əsas funksiyalarına əhalinin, əsas iqtisadi institutlara nəzarət edən qrupların münasibəti ilə əlaqədardır. Səmərəlilik əsasən əməli xarakter daşdığı halda qanunilik mənəvi sərvətlərlə bağlı olub qiymətvermə xarakteri daşıyır.

Hakimiyyət siyasi xadimin müəyyən şəraitdə hətta müqavimətə belə baxmayaraq öz iradəsini həyata keçirməsi deməkdir. Görkəmli alman sosioloqu Maks Veber belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, hakimiyyət aşağıdakı 3 yolla qanunilik əldə edə bilər:

1. Ənənəvi yolla, başqa sözlə deyilsə ona görə ki, «həmişə» qanuni olmuşdur. Hakimiyyətin qanuniliyi əsasən monarxist cəmiyyətlərdə bu tipə aid olur.
2. Rasional – hüquqi hakimiyyət. Bu tip qanuni əsasla hakimiyyətə gəlmiş adamların hakimiyyətinin hamı tərəfindən qəbul edilməsinə əsaslanır. Bu yol demokratik quruluşa malik olan ölkələr üçün xarakterikdir.
3. Xarizma hakimiyyəti yüksək şəxsi keyfiyyətlərə malik olan rəhbərə inamla bağlıdır. Bəzi hallarda, məsələn, dini peyğəmbərlərə münasibətdə bu, ilahiləşdirmə səviyyəsinə çatır, bəzi hallarda isə bu, həqiqətən qeyri-adi istedadla malik olan şəxsiyyətə inamdan irəli gəlir. Bu yol inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün səciyyəvidir.

Hazırda dünyanın bir çox dövlətlərində qanunçuluğa riayət lazımı səviyyədə deyildir. Onun böhranı əslində dünyada baş verən dəyişikliklərin böhranından ibarətdir. Bu cür dövlətlərdə siyasi hakimiyyətin və inamların zəifliyi ilə bağlı olaraq dərin böhranlar baş verməsi ehtimalı böyükdür. Bu, o halda baş verə bilər ki, 1) quruluşun dəyişməsi dövründə ənənəvi mühüm qrupların statusuna qarşı təhlükə yaranır və 2) keçid dövründə cəmiyyətdə mövcud olan əsas qrupların heç də hamısı siyasi sistemə cəlb olunmurlar, yaxud hakimiyyətə sərf etməyən siyasi tələblər irəli sürürlər. Qanunçuluğun normaya çevrilməsi üçün yeni sistem uzun bir dövr ərzində cəmiyyətdə mövcud olan əsas sosial qruplarda belə bir inam yaratmalıdır ki, fəaliyyətdə olan qanunlar hamı üçün eyni dərəcədə obyektiv xarakter daşıyır.

Tamamilə aydındır ki, siyasi qarşıdurmadan qaçılmanın ən düzgün yolu siyasi institutlarda qanunçuluğun saxlanması ilə yanaşı struktur dəyişikliklərinin leqallaşması ola bilər. Məsələn, əgər biz demokratik dövlətləri, sabit və qeyri-sabit ölkələrə bölsək və meyar kimi ikinci dünya müharibəsindən sonra siyasi demokratiyanın fasiləsiz mövcudluğunu və son otuz-qırx il ərzində demokratik «oyun qaydaları» əleyhinə heç bir siyasi hərəkətin meydana gəlmədiyini götürsək qarşıya çox maraqlı fakt çıxır: dünyada mövcud olan stabil demokratik dövlətlərin böyük əksəriyyəti ya krallıq, ya da monarxdan asılı olan dominion dövlətləridir. Bunlara misal olaraq İngiltərəni, İsveçi, Norveçi, Danimarkanı, Belçikanı, Hollandiyanı, Lüksemburqu, Kanadanı, Yeni Zelandiyanı və s. göstərmək olar.

Demokratiyanın sabit xarakter daşdığı respublikalara misal olaraq isə Birləşmiş Ştatları, İsveçrəni və Uruqvayı göstərmək olar¹⁵. Birinci qrup ölkələrdə monarxiyanın saxlanması sayəsində müasir industrial cəmiyyətə keçid zamanı dövlət quruluşu əhalinin bütün təbəqələrinin loyallıq münasibətini qazanmağa nail olmuşdur, baxmayaraq ki, onlar daha geniş demokratiya və bərabərlik arzusunda idilər. İnkilab nəticəsində monarxiyanın devrildiyi ölkələrdə isə respublika rejimləri uzun sürən dövr ərzində əhalinin mühüm təbəqələrinin gözündə qanunilik statusunu almağa müvəffəq ola bilmirdilər.

Radikal sosial dəyişikliklər zamanı qanunçuluğun itirilməsinin ikinci ümumi səbəbi müxtəlif cəmiyyətlərin «siyasi səhnəyə çıxması», böhranı hansı yollarla həll etmək istəməsidir, yəni hansı mərhələdə sosial qruplar siyasi proseslərə qoşula bilərlər. Hər dəfə yeni qruplar siyasi fəallıq göstərdikdə (məsələn fəhlələr iqtisadi və siyasi hakimiyyətə malik olmaq istədikdə) onların siyasi institutlara asanlıqla yaxın buraxılması adətən bu cür yeni qrupların siyasi sistemə loyallıq münasibəti ilə müşayiət olunur. Bu isə öz növbəsində keçmiş hakim institutlara və stratlara, məsələn monarxlara və aristokratlara hakimiyyəti itirdikdən sonra öz statuslarını qoruyub saxlamaq imkanı verir.

Yeni stratların hakimiyyətə yaxın buraxılmasına imkan verməyən siyasi sistemlər də qanunçuluğu

¹⁵ Вах: Американская социология. М., 1972, с. 207.

təhlükə altına qoyurlar. Bununla onlar siyasi səhnəyə «qızıl əsrin» gələcəyi ümidini (utopik və yerinə yetməyən) çıxarırlar. Dövlət hakimiyyətinə zor vasitəsi ilə gələn qruplar adətən siyasi həyatda iştirakın verdiyi imkanları genişləndirirlər.

Müstəqillik əldə etmiş olan gənc dövlətlərdə qarşıya çıxan çoxlu sayda problemlər xarizmatik hakimiyyətə meyli gücləndirir. Xarizma, yaxud hakimiyyətin mənbəyi kimi tanınan şəxsiyyətə pərəstiş formalaşmaq üçün nə uzun zaman, nə də hamı tərəfindən qəbul edilmiş normalar toplusu tələb etmir. Xarizmatik tipli rəhbər hər şeydən əvvəl ölkənin ideallarını və arzularını özündə təcəssüm etdirən milli qəhrəmandır. Lakin sosioloqlar göstərir ki, xarizmatik qanuncülüğa əsaslanan dövlətlərdə sabitlik qanunçuluğun digər tiplərinə nisbətən daha zəif olur. Xarizmatik rəhbər adətən hakimiyyətin mənbəyi və nümayəndəsi kimi çıxış edir. Lakin məhdud monarxiyalarda və demokratik respublikalarda mənbə rolunu oynayan kral, prezident, yaxud konstitusiya konkret rejimin fəaliyyətinə görə məsuliyyət daşımır. Sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, əhali hakimiyyətin mənbəyinə yalnız hörmət hissi ilə yanaşdığı halda, onun nümayəndəsinin siyasətini yaxşı yaxud pis kimi qiymətləndirir. Xarizmatik sistemdə hökumətin fəaliyyətindən narazılıq dövlət quruluşunun qanuniliyini zəiflədir və rəhbərin, onun sisteminin devrilməsinə gətirib çıxara bilər.

Görkəmli amerikan sosioloqu Seymur Martin Linset özünün «İlk yeni dövlət» adlı əsərində qeyd edir ki, bəzi müasir xarizmatik dövlətlər kimi Amerika respublikası da öz mövcudluğunun ilk dövrlərində xarizma vasitəsi ilə qanuniləşdirilmişdir. Hazırkı dövlətlərin bəzi rəhbərləri kimi Corc Vaşinqtonu da o vaxtlar ideallaşdırırdılar. Baxmayaraq ki, onun özü bu cür ideallaşdırma əleyhinə çıxırdı. Lakin o, şüurlu surətdə konstitusiyalı monarx mövqeyində dayanırdı ki, rəşadətli hüquqi sistemin təşəkkülü mümkün olsun. Vaşinqton öz kabinetinin üzvləri olan Hamiltonla Ceffersonun rəhbərliyi altında düşmən fraksiyaların formalaşmasına imkan vermişdi, baxmayaraq ki, Ceffersonçuların baxışlarına rəğbət bəsləmədi. O, könüllü surətdə öz xarizmatik liderliyindən imtina etdi və prezident vəzifəsindən istefa verdi. Demokratik prezident seçkilərinin keçirilməsinə nail olmaqla o, amerikan dövlət quruluşunun rəşadətli-hüquqi hakimiyyət sisteminə çevrilməsi prosesini gücləndirmiş oldu.

Dövlət quruluşu milli nüfuzun yüksəldilməsi sayəsində də əhali arasında ümumi rəğbət qazana bilər. Məsələn, Fransada Beşinci Respublika sol təmayüllü ziyalılar arasında ona görə geniş rəğbət qazana bilməmişdi ki, prezident de Qoll Fransanın dünyada aparıcı dövlətlərdən biri olması, fransız dili və mədəniyyətinin üstünlüyü haqqında fikirləri təbliğ edirdi.

Bir sıra sosioloqların fikrincə Latın Amerikasına ölkələrində dövlət çevrilişləri ona görə tez-tez baş verir ki, onların çoxu İspaniya və Portuqaliya ilə əlaqələri üzündən və müstəqillik əldə etdikdən sonra, rəşadətli - hüquqi dövlət sistemi qurmağa nail ola bilmədilər. Lazımi iqtisadi və simvolik səmərəliliyə malik olmayan bu dövlətlərin çoxu qanunilik səviyyəsinə qalxa bilmir və böhranlara tab gətirmir. Bu cür vəziyyət Afrika və Şərqi Asiyanın bir sıra dövlətlərində 1960-70-ci illərdə daha bariz şəkildə özünü büruzə verirdi.

Sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, səmərəlilik və qanunçuluq avtokratiyadan daha çox demokratiya üçün zəruridir, çünki demokratiya razılaşma üzərində mövcud olur. Demokratiya müxtəlif sosial qruplara və şəxsiyyətlərə siyasətdə iştirak etmək üçün maksimum imkanlar açır. Sosial qrupların və şəxsiyyətlərin qərarlar qəbul edilməsində fəal iştirakı Maks Veberin və Yozef Şumpeterin fikrincə seçicilərin səsi uğrunda rəqabətdə siyasi elitanın formalaşdırılmasından asılıdır. Bir sıra sosioloqların fikrincə iqtisadi inkişafın yüksək səviyyəsi ilə sabit demokratik dövlət quruluşu arasında statistik əlaqə mövcuddur. Onların apardıqları tədqiqatlar göstərir ki, ölkə iqtisadi və mədəni cəhətdən nə qədər inkişaf etmişdirsə burada rəqabətdə olan partiyalar sisteminin olması ehtimalı da bir o dərəcədə böyükdür.

Siyasətin sosiologiyasının ən geniş tədqiq edilmiş sahələrindən biri partiyaların seçkilərdə iştirakı və davranışı problemdir. Bir sıra ölkələrdə seçkilərə dair sənədlər uzun dövr üçün mövcuddur. Bundan əlavə, ictimai rəyin standart sorğu metodlarından istifadə etməklə seçicilərin rəyini asanlıqla öyrənmək mümkündür. Seçkilər eyni zamanda cəmiyyətdə həm razılaşmanın, həm də qarşıdurmanın təmsalidir. Sosioloqlar öz diqqətlərini əsasən siyasi partiyalar arasında qüvvələr nisbətinə, siyasi qarşıdurma yaradan dini, peşə, etnik, sinfi, regional fərqlərə yönəldirlər.

Müasir demokratik ölkələrdə partiyalara göstərilən köməyin mənbəyi kimi stratifikasiya və mədəni sərvətlərlə bağlı olan amillər göstərilir. Sosial vəziyyətə, gəlir səviyyəsinə, hakimiyyətdə iştirakı dərəcəsinə, habelə ideal cəmiyyət haqqında təsəvvürlərdəki fərqlərə görə insanlar arasında qarşıdurma partiyalar arasında da qarşıdurma yaradır. Bir sıra gənc ölkələrdə varlı və sabit ölkələrdən fərqli olaraq partiya münaqişələri sağlamlığa və solları parçalanmaya görə deyil, modernist və ənənəvi elementlərə görə baş verir. Sosializm və kommunizm simvolik olaraq müstəqillik, sosial modernizasiya və maksimal bərabərçiliklə eyniləşdirildiyi halda kapitalizm xarici təsirlə, ənənəçiliklə və inkişafın zəif tempi ilə əlaqələndirilir. Buna

görə də radikal sol partiyalar həm fəhlə partiyalarının müəyyən təbəqələri arasında, həm də modernləşmənin tərəfdarları arasında rəğbətə malikdirlər.

Müxtəlif sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə siyasi partiyaların solçuluğu və yaxud mühafizəkarlığı ilə stratifikasiya meyarları arasında əlaqə mövcuddur. Daha liberal və sol partiyalar əhalinin aşağı imkanlı təbəqələri arasında, fəhlələr, kasıb kəndlilər, dini, etnik qruplar arasında rəğbətə malikdirlər. Təbiidir ki, hər bir insan yüksək peşə qabiliyyəti əldə etdikdə, gəliri artdıqda onun yaşayış tərzində də dəyişir, o bir sosial qrupdan digərinə keçir. Lakin bu keçid mexaniki sürətdə baş vermir. Çox uzun sürən bir dövr ərzində insan öz inamının, baxışlarının və dünyagörüşünün «əsiri» olur. Bu və ya digər siyasi hadisəyə qiymət verərkən insan çox vaxt öz «ənənəvi» baxışlarından çıxış edir.

Siyasətin sosiologiyasının ən mühüm vəzifələrindən biri insanların siyasətdə iştiraka qoşulmasının mərhələlərini və səviyyələrini aşkara çıxarmaqdır. Dünyanın əksər ölkələrində bu və ya digər vəzifənin tutulması üçün, parlamentə seçilmək üçün yaş dərəcələri müəyyən edilmişdir. Amerikalı sosioloq N.Smelzer hesab edir ki, siyasi sosiallaşma, uşaqlıqda və gənclikdə siyasi ideyaların, baxışların və davranış normalarının mənimsənilməsi öz əksini hakimiyyətə münasibətdə tapır. 9-13 yaşlarında olan uşaqlar hökuməti prezidentlə eyniləşdirir və hesab edirlər ki, hökumət yalnız xalqın rifahı naminə fəaliyyət göstərir. Sonrakı yaş həddində olan uşaqlar daha mücərrəd anlayışları mənimsəyərək siyasi partiyalara münasibət bildirir, müstəqil mühakimələr irəli sürürlər.

Sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, dünyanın müxtəlif ölkələrində əhalinin siyasətdə iştirakı eyni səviyyədə deyildir. Bu, özünü xüsusən seçkilərdə iştirakda daha əyani sürətdə büruzə verir. Bəzi ölkələrdə bunun üçün xüsusi qanunlar qəbul etmək lazım gəlmişdir. Məsələn, 1921-ci ildə Avstraliyada səsvermə məcburi olduqdan sonra seçicilərin seçkilərdə iştirakı 55 faizdən 90 faizə qalxmışdır. Əhalinin seçkilərdə iştirakı sosial - iqtisadi statusdan və təhsil səviyyəsindən asılıdır. Yaş və cins də siyasi fəallığa təsir göstərən amillərdir.

Siyasi proseslərin öyrənilməsində tətbiqi sosiologiyadan istifadə göstərir ki, cəmiyyətin siyasi həyatına sonsuz sayda müxtəlif amillər təsir edir. Ölkənin iqtisadi inkişafı ilə onun siyasi strukturu və sabitlik arasında qarşılıqlı əlaqələri öyrənən S.M.Lipset bu qənaətə gəlir ki, iqtisadiyyatın yüksək inkişaf səviyyəsi demokratiya və sabitlik üçün əsaslı zəmin yaradır. Bunun əksinə olaraq digər amerikalı sosioloq Mills hesab edir ki, Amerika cəmiyyətini «hakim elita» idarə edir.

Müasir dünya böyük bir nəhəng sistemə bənzəyir. O, özündə bir-birilə iqtisadi, siyasi, mədəni, hüquqi, elmi-texniki əlaqələrlə bağlı olan çoxlu sayda ölkələri birləşdirir. 1968-ci ildə rus alimi və siyasi dissidenti A.Saxarov «Tərəqqi, dinc yanaşı yaşamaq və intellektual azadlıq» kitabını yazaraq göstərdi ki, əvvəla bəşəriyyət yalnız əməkdaşlıq sayəsində mövcud ola bilər. İkincisi isə bəşəriyyətə intellektual azadlıq lazımdır. Ötən dövr bu sözlərin həqiqiliyini tam aşkara çıxardı.

Bütün bu deyilənlər onu sübut edir ki, siyasətin sosiologiyasının tədqiqat sahəsi çox geniş və tükənməzdir. Bir çox siyasi proseslər, hadisələr və hallar hələ öz geniş tədqiqatını tələb edir.

14-CÜ MÖVZU

MƏDƏNİYYƏTİN SOSİOLOGİYASI

1. MƏDƏNİYYƏT VƏ ONUN SOSIAL FUNKSİYALARI

Müasir fəlsəfi, sosioloji ədəbiyyatda mədəniyyət anlayışının yüzlərlə tərfi mövcuddur. İlk mənasına görə «Mədəniyyət» latınca «*cultura*» sözündən olub – yetişdirmək, tərbiyə, təhsil, inkişaf deməkdir. İlk vaxtlar bu termin müxtəlif bitkilərin yetişdirilməsi, yeni təsərrüfat sahələrinin yaradılması kimi başa düşülürdü. Yalnız XVII-XVIII əsrlərdən başlayaraq «*mədəniyyət*» anlayışı daha geniş mənada işlənir. Bu vaxtdan etibarən mədəniyyət Avropada özünüdərkətmənin mərkəzi anlayışına çevrilir. Mədəniyyətin – təbiətə («*naturaya*») qarşı qoyulması maarifçilik fəlsəfəsi dövründən başlayır. Onların təsəvvürlərinə görə təbiət-başlanğıc təkmillikdən uzaq vəziyyətdir, mədəniyyət isə təkmilləşmə yoludur. Bu məsələ üzrə fransız maarifçiləri Volter və Russo arasında elmi mübahisə olmuşdur. Russonun fikrincə mədəniyyət insanı korlayır, insanlararası münasibətlərə yalan, ikiüzlülük və s. gətirir. Volterə görə isə əksinə bəşər tarixi vəhşilikdən başlayır və məhz «mədəniyyət» insanı «insanlaşdırır».

XVIII-XIX əsrlərdə Almaniyada *mədəniyyət* və *sivilizasiya* anlayışları fərqləndirilir. *Mədəniyyət* – mənəvi, etik və estetik sərvətlərin məcmusu kimi, *sivilizasiya* isə – utilitar (hər bir məsələyə şəxsi mənfəət mövqeyindən yanaşma), zahiri, insan üçün ikinci dərəcəli olandır. Alman filosofu O.Şpenqler «Avropanın qurub» əsrində sivilizasiyanı bu cür səciyyələndirir: «Sivilizasiya – inkişafın son həddinə çatmış insanların son dərəcə zahiri və qeyri-təbii vəziyyətlərinin məcmusu deməkdir». *Sivilizasiya* – maddi və texnoloji tərəqqi ilə, *mədəniyyət* isə ideal, mənəvi proseslərlə bağlıdır.

XX əsrdən etibarən mədəniyyət dedikdə, təkcə bədii-yaradıcılıq prosesi deyil, həmçinin əxlaq, mənəvi sərvətlər, baxışlar və s. nəzərdə tutulur. Mədəniyyət insanın sosial özünüdərkətməsinin bütün sferalarını əhatə edir.

Mədəniyyətin müasir anlamı bu anlayışın aristokratik çalarlarını aradan qaldırır. O, daha çox bu və ya digər sosial qrup üçün xarakterik olan inamlar sisteminin ədəbiyyat və incəsənət vasitəsi ilə təzahür etdirilməsini nəzərdə tutur. Mədəniyyətin hər bir yeni nəsillərə tələpindən mənimlənməsi fərdi qaydada öyrənmə tələp edir, əks təqdirdə insanlar davranış üsuluna və tərzinə görə bir-birindən fərqlənməzdilər. Digər canlılardan fərqli olaraq insanın davranışı birbaşa genetik nəzarətlə şərtlənməmişdir. Təbiətdə heyvanın davranışı genetik proqramlaşdırma sayəsində tənzimlənilirdi halda ictimai həyatda insanın davranışını yalnız mədəniyyət tənzimləməli olur. Amerikalı sosioloq K.Klakxon yazır ki, mədəniyyət bioloji yolla ötürülmədiyi üçün, o hər bir nəsillərə təkrar istehsal olunaraq özündən sonrakı nəsillərə ötürülür. Bu proses sosiallaşmanın əsasını təşkil edir. Mənəvi sərvətlərin, normaların, qaydaların, idealların mənimlənməsi nəticəsində şəxsiyyətin formalaşması və davranışının tənzim edilməsi baş verir. Əgər şəxsiyyətin sosiallaşması prosesi kütləvi şəkildə dayanarsa, onda bu, mədəniyyətin, bütövlükdə isə sivilizasiyanın məhvə gətirib çıxarardı.

Mədəniyyətin insan davranışını bu cür tənzimləməsinə bəzi alimlər insan təbiəti üzərində zor kimi qiymətləndirmişlər. Məsələn, sivilizasiya (yaxud mədəniyyət) ilə insanın instinktiv təbiəti arasındakı münaqişəni araşdıran Avstriya psixoloqu Z.Freyd hesab edirdi ki, mədəniyyət insan xarakterinin bəzi cəhətlərinin özünü biruzə verməsinə mane olur. Onun əleyhdarları isə göstərirdilər ki, mədəniyyət normaları çərçivəsində insan özünə xas olan bütün xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmağa tam qadirdir.

Mədəniyyət müxtəlif sosial sistemlərə və şəxsiyyətlərə qarşı münasibətdə obyektiv amil kimi çıxış edir. Bununla belə insanlar mövcud sosial sistemin mədəniyyətini, sosial-mədəni mühiti daim inkişaf etdirərək, onu dəyişdirirlər. Nəticədə mədəniyyət mövcud ictimai sistemin normalar və sərvətlər sistemi olaraq inkişaf edib, dəyişdiyi kimi, insanların da sərvət normaları və idealları inkişaf edərək dəyişir. İnsanların daim artan maddi tələbatları ilə yanaşı intellektual, mənəvi, əxlaqi tələbatları da artır. Bu, bir tərəfdən təbii mühiti, digər tərəfdən isə insanlar tərəfindən süni şəkildə yaradılmış olan yaşayış mühitini dərk etmək, mənimləmək və inkişaf etdirmək zərurəti ilə bağlıdır.

Buradan çıxış edərək mədəniyyətin sosioloji tədqiqinin obyektivi kimi aşağıdakıları göstərmək olar: mədəniyyət obyektlərinin, «ikinci təbiət» əşyalarının yaradılması, mənimlənməsi və ötürülməsi üsullarının, mədəni həyatın sabit və dəyişkən proseslərinin, habelə onları şərtləndirən sosial amillərin və mexanizmlərin aşkara çıxarılması. Buraya həmçinin bu və ya digər sosial birlik formalarının, yaxud sistemlərin mədəniyyətin inkişafında oynadığı rolun və verdiyi töhvələrin təhlil edilməsi də aid oluna bilər.

Mədəniyyətin sosioloji tədqiqi onun dinamikasını aşkara çıxarmağa, hər bir inkişaf mərhələsində mədəniyyətin spesifik formalarını öyrənməyə imkan verir. İdeyalar, normalar, sərvətlər, siyasi sistemlə cəmiyyət və cəmiyyətlə təbiət arasındakı münasibətlər dərin sosioloji təhlilə məruz qalır.

Rus filosofu Kaqanın fikrincə, mədəniyyət – insanla təbiət, insanla cəmiyyət və insanla insan arasında münasibətlər sistemidir.

Beləliklə, **mədəniyyət** – həm maddi və mənəvi sərvətlərin məcmusu, həm də bu sərvətlərin yaradılması, yayılması və qorunub saxlanması sahəsində insanların fəaliyyətidir.

Buradan çıxış edərək mədəniyyətin aşağıdakı funksiyaları fərqləndirilir:

1. **Humanist** (əsas funksiya) - insanın yaradıcı potensialının inkişaf etdirilməsi.
2. **İdraki** (qnoseoloji) - cəmiyyətin, sosial qrupun və şəxsiyyətin özünüdərk etmə üsulu.
3. **İnformativ** – keçmiş, bu gün və gələcək arasında sosial təcrübənin ötürülməsi.
4. **Kommunikativ** (ünsiyyət)- qarşılıqlı anlaşmanın adekvatlığını təmin edir.
5. **Sərvət yönümlüyü** – mədəniyyət «həyatı sərvətlər xəritəsini» müəyyən edir.
6. **Normativ tənzimləyici** (idarəetmə)-insanların davranışı üzərində sosial nəzarət vasitəsi kimi çıxış edir.

Mədəniyyətin bütün funksiyaları bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərir.

2. MƏDƏNİYYƏTİN SOSİOLOJİ TƏSNİFATI VƏ İNKİŞAF QANUNAUYĞUNLUQLARI

Mədəniyyətin sosiologiyası – mədəniyyətin inkişafının və təzahür formalarının sosial qanunauyğunluqlarını öyrənir.

Mədəniyyətin sosioloji tədqiqi zamanı əsas diqqət **aksioloji** amilə yönəlməlidir, yəni mədəniyyətin elementlərini sistem şəkilində birləşdirməyə imkan verən qiymət (sərvət) amilini ön plana çəkmək lazımdır. Bunun üçün isə aşağıdakı vəzifələri həll etmək lazımdır:

- a) təmsilçilik ideyalarını müəyyən etmək;
- b) bu ideyaların istehsalçıları müəyyən etmək;
- c) onların yayılması vasitələrini və kanallarını müəyyən etmək;
- d) sosial qrupların, institutların və hərəkatların formalaşmasına və süqutuna ideyaların təsirinə qiymət vermək.

Amerikalı sosioloq C.Merdok hesab edir ki, müxtəlif mədəniyyətlər arasında fərqli cəhətlər ümumidən daha çoxdur. Bu dillə, davranışla, adət-ənənələrlə və s. bağlıdır. Lakin o, bütün mədəniyyətlərə xas olan universal mədəni hadisələrin 60-a qədər formasını göstərir: idman, birgə əmək, rəqs, təhsil, dəfn mərasimi, hədiyyə vermə, qonaq qəbul etmə, qan qarışmasına qadağa qoyulması və s. Müxtəlif fərqlərə baxmayaraq bu universal mədəniyyət hadisələri hər bir xalqın həyat tərzinə xasdır.

Məşhur antropoloq U.Qudenau hesab edir ki, hər bir mədəniyyət 4 əsas elementdən ibarətdir:

1. **Anlayışlar sistemi.** O, əsasən dillə bağlı olub bizə ətraf aləm haqqında məlumat verir. Müxtəlif mədəniyyətlərdə bu anlayışlar da müxtəlif cür olur. Məsələn, alman dilində insanın və heyvanın qida qəbul etmələri ayrı-ayrı anlayışlarla ifadə olunduğu halda ingilis dilində eyni anlayışdan istifadə olunur.

2. **Münasibətlər sistemi.** Ayrı-ayrı mədəniyyətlər bizi əhatə edən gerçəkliyə, Yerə, Göyə, Günəş sisteminə və s. müxtəlif yanaşma nümayiş etdirirlər.

3. **Sərvətlər sistemi.** O, insanın can atdığı məqsədlərin əldə olunması üçün qəbul etdiyi inamlar sistemidir. Onlar əxlaq prinsiplərinin məcmusundan ibarətdir. Bu özünü hər bir ictimai quruluşda və mədəniyyət formalarında müxtəlif cür büruzə verir.

4. **Qaydalar sistemi.** Bu elementlər və normalar müəyyən mədəniyyətin sərvətlərinə müvafiq olaraq insanların davranış tərzini qaydaya salaraq formalaşdırır.

Sosiologiya elmi mədəni hadisələrin bölgüsü və empirik təhlilinin bir neçə amil üzrə aparılmasını irəli sürür:

1. **Subyektinə** – mədəniyyətin daşıyıcısına görə: bütöv cəmiyyət, millət, sinif, digər sosial qruplar və ayrılıqla götürülmüş şəxsiyyət.
2. **Funksional roluna görə** – ümumi (aktual) - yəni hər bir cəmiyyət üzvünə aid olan və xüsusi -bu və ya digər peşə sahibinə lazım olan.
3. **Mənşəyinə (genesis) görə** – xalq (folklor) və ziyalılar tərəfindən yaradılan.
4. **Növlərinə görə** – maddi (texniki, məişət və s.) və mənəvi (əxlaq, elm, incəsənət və s.)

5. *Xarakterinə və «məqsədli təyinatına» görə* – dini və dünyəvi mədəniyyətlər.

Sosioloqlar mədəniyyətin inkişafın əsas qanunauyğunluqlarını aşağıdakı kimi göstərirlər:

1. Mədəniyyət tipinin cəmiyyətin həyat tərzindən asılılığı və ona əks təsiri.
2. Mədəniyyətin inkişafında *varislik* prinsipi. Bu asılılıq zaman (şaquli) və məkan (üfüqi) daxilində, həmçinin müsbət (bu və ya digər mədəni ənənələrin davamı) yaxud mənfi (əvvəlki mədəni təcrübənin inkar olunması) xarakterli ola bilər.
3. Mədəniyyətin inkişafının qeyri-bərabər xarakter daşması. Bu özünü 2 aspektdə büruzə verir: a) mədəniyyətin çiçəklənməsi və ya tənəzzülə uğraması ictimai həyatın başqa sahələrinin (məs. iqtisadiyyat) tərəqqisi və ya tənəzzülü ilə bağlı deyil. b) mədəniyyətin özünün növləri qeyri-bərabər inkişaf edir. Məsələn, bu gün siyasi mədəniyyət, ekoloji mədəniyyət aşağı səviyyədədir.
4. Mədəni prosesdə şəxsiyyətin, insan fərdiyyətinin xüsusi rolu.

Mədəniyyətin inkişafında elm və texnologiyanın aşağıdakı 3 keyfiyyət sıçrayışının böyük rolu olmuşdur:

- Mədəni abidələrin saxlanması və mübadiləsinə imkan verən yazının meydana gəlməsi.
- Kitab nəşrinin kəşfi mədəni məhsulların geniş yayılmasına səbəb oldu.
- Elm və texnikanın bu günkü nailiyyətləri (TV, radio, arxitekturalarda yeni materiallar), lakin sonuncunun mənfi cəhətləri də vardır. TV, radio, mətbuat insanları qıraətdən, muzeylərdən, mədəni abidələrdən təcridən uzaqlaşdırır ki, buna qarşı da mübarizə aparılmalıdır.

Ümumiyyətlə elmi bəzən mədəniyyətin aparıcı elementi kimi qiymətləndirirlər. Xüsusən ABŞ sosiologiyasında elm sosiologiyasının əsas mövzunu təşkil edir. Bu onunla bağlıdır ki, amerikalılar elmi təbiətin sirlərinə yiyələnəməyin və ona hakim olmağın əsas vasitəsi hesab edirlər. Amerikalı sosioloq H. Bruksun fikrincə, elm mövzusu amerikan ədəbiyyatında, incəsənətində geniş əks olunmuşdur. Həmçinin Amerikanın tarixində və siyasətində də elm aparıcı mövqedə dayanır. Bruks hesab edir ki, aydın şəkildə irəliyə sürülmüş vəzifələrə elmin sistemli yanaşma sayəsində verdiyi cavab əməli fəaliyyətə böyük kömək göstərir. O, hətta müasir fiziklərin kainata abstrakt baxışlarını müasir incəsənətin və poeziyanın abstrakt formaları ilə müqayisə edir. Bruksa görə Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəsi amerikan mədəniyyətinin inkişafına böyük təsir göstərə bilmişdir. Antropoloqlar bu qənaətdədirlər ki, mənəvi normaları mütləq mənada deyil, nisbi şəkildə dərk etmək lazımdır.

Elm mövzusu özünü daha çox kütləvi mədəniyyət sahəsində büruzə verir. Bunu elmi-fantastik ədəbiyyatın kütlələr arasında həddindən artıq populyar olması, elmi-populyar jurnallara, televiziya proqramlarına olan maraq da sübut edir.

3. KÜTLƏVİ MƏDƏNİYYƏT VƏ SUBMƏDƏNİYYƏTLƏR

Bəşəriyyətin elmi - texniki tərəqqi dövrünə qədəm qoyması ictimai həyatın bütün sferalarında olduğu kimi, mənəvi proseslərdə də köklü dəyişikliklərə gətirib çıxardı. Mənəvi mədəniyyət çox məhdud inkişaf dairəsindən kənara çıxaraq milyonlarla insanı öz təsiri altına saldı. Bu isə, öz növbəsində *kütləvi mədəniyyət* anlayışının yaranmasına səbəb oldu. Həmin anlayışın meydana gəlməsi XX yüzilliyin əvvəllərində *kütləvi cəmiyyət* doktrinasının təsiri altında baş vermişdir. Bu doktrinaya görə XX yüzillikdə sinfi qarşıdurma təcridən aradan qalxır və tarixi prosesdə əsas rolu «kütlə» oynamağa başlayır. «Kütlə» anlayışı təkcə cəmiyyəti (cəmiyyətdə çoxluq) deyil, həmçinin keyfiyyəti də göstərir: hisslərə üstünlük verilməsi, intellektin itməsi, öz hərəkətlərinə görə şəxsi məsuliyyət daşımamaq.

Görkəmli sosioloqlar Tarda və Lebona görə cəmiyyət heç nə başa düşməyən *kütləyə*, bəzi şeyləri başa düşən *publikaya* və ali mədəni sərvətlərə malik olan *elitaya* bölünür. Buradan da *kütləvi cəmiyyət* ona deyirlər ki, o insanı sosial maşının simasız elementinə, onun tələbatına uyğun olan «vintə» çevirir. Kütləvi mədəniyyət isə əsl mədəniyyətə əks olan mədəniyyətə deyilir. Onun əsas funksiyası *əyləndirici* xarakter daşmasıdır. Öz həcminə görə o, ona görə kütləvidir ki, həm əhatə dairəsi çox genişdir, həm də gündəlik istehsal olunur. Buna misal olaraq sonu görünməyən və daim bir-birini əvəz edən, məzmun etibarilə təkrarlanan teleserialları göstərmək olar.

Müasir Qərbi sosiologiyasında kütləvi mədəniyyət öz əksini urbanizasiyanın məhsulu olan «Kitsch» (xaltura, şamp, zövqsüzlük) anlayışında tapır. Kitçin məqsədi – xoşbəxtlik təsəvvürü yaratmaqdır. Lakin XX yüzilliyin 60-cı illərində Qərbi Avropa ölkələrində gənclərin hökumət əleyhinə çıxışları göstərdi ki, kütləvi mədəniyyət ünvansız olduğu üçün hamıya yaramır, ona görə də ictimai ideallar müxtəlif sosial qruplara müxtəlif yollarla çatdırılmalıdır.

Bununla əlaqədar olaraq sosioloqların qarşısında aşağıdakı vəzifələr durdu:

- mədəniyyət əlamətlərinə görə sosial təbəqələrin qruplaşdırılması (differensiasiyası);

- onların xüsusi maraq dairəsinin müəyyən edilməsi və bir-birinə uyğun gələn nöqtələrin aşkara çıxarılması;

- bu və ya digər qrupa təsir göstərməyin yollarının, üsulları və vasitələrinin müəyyən edilməsi.

Kütləvi mədəniyyət müxtəlif sosial qrupların xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla daim yeniləşir və təkmilləşir. Onun insanlara təsir üsulları və vasitələri də dəyişərək təkmilləşir. O, bir tərəfdən texniki cəhətdən daim təkmilləşdiyi halda, digər tərəfdən əsas vasitəsi kimi status istehlakı mexanizmindən istifadə edir. Belə ki, məsələn, bu və ya digər malın alınması zamanı əsas diqqət onun texniki göstəricilərinə, istifadəsinin gərəkliliyinə deyil, daha çox onun prestijli səciyyəsinə yönəldilir.

Həqiqi, əsl mədəniyyətlə kütləvi mədəniyyət formaları öz mənəvi sərvətlərinə və qarşılarına qoyduqları məqsədlərinə görə bir - birindən kökündən fərqləndikləri halda cəmiyyətdə hakim mədəniyyətə qarşı etiraz forması - meydana gələn *submədəniyyətlər* və *əks mədəniyyətlər* müxtəlif sosial qrupların (yaş, peşə, ərəzi və s.) özünəməxsus mədəniyyət formaları kimi çıxış edirlər.

Hər bir submədəniyyət ümumi qəbul edilmiş mədəniyyət normalarından fərqlənən sərvətlərə, davranış nümunələrinə, geyim tərzinə, ünsiyyət formasına malikdir. Bundan əlavə submədəniyyətin təzahür səviyyəsi həyat tərzindən, qrupun həcmindən, qrup üzvlərinin yaş səviyyəsindən, onların öz mənafələrini qorumaq uğrunda mübarizəyə hazır olmalarından asılıdır. Keçmiş sosialist ölkələrində özünəməxsus davranış tərzini nümayiş etdirmə anormal, sosial azma, yaxud Qərb həyat tərzini təqlid etmə kimi qiymətləndirilərək təqib olunurdu. Hazırda isə bu mövqə cəmiyyətin diqqətini öz problemlərinə yönəltmə kimi başa düşülür.

Son zamanlar Qərb sosioloqları gənclərin submədəniyyətinə daha çox diqqət yetirirlər. Bu, çoxlu sayda qeyri-formal gənclər təşkilatlarının yaranması ilə əlaqədardır. Gənclərin bu birlik formalarının əsas məqsədi təkcə yaş baxımından deyil, həmçinin sosial status, baxışlar, sərvətlər və davranış normaları baxımından da bərabərliyə nail olmaqdır.

Sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, gənclərin submədəni fəallıqları aşağıdakı amillərdən asılıdır:

- Təhsil səviyyəsindən. O, aşağı olduqda submədəniyyətə meyli daha güclü olur;
- Yaş səviyyəsindən. Fəallıq 16-17 yaşlarında daha yüksək olur. 21-22 yaşda isə submədəniyyətdən tədricən aralanma baş verir;
- Yaşayış yerindən. Qeyri-formal birliklərin yaranması üçün kənddən fərqli olaraq şəhər həyat tərzini daha geniş imkanlar açır.

Qeyri – formal gənclər birlikləri bir-birindən şüurun və davranışın sosial istiqaməti ilə, qrup sərvətlərindən və asudə vaxtdan istifadənin xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, bu cür birliklərin 80 faizdən çoxu musiqi, rəqs və idman növlərindən biri üzrə təşkil olunur. Bəzi birliklər mədəniyyət abidələrinin, ətraf mühitin qorunması və s. məqsədlərlə yaradılır. Bəzi qrupların davranışı antisosial xarakter daşıyır, məsələn, narkomanlar. Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif submədəniyyətlər arasında bölgü xeyli dərəcədə şərti xarakter daşıyır. Məsələn, rokerlər, metallistlər, futbol fanatları və başqaları müxtəlif birliklərin üzvü kimi çıxış edə bilər.

Cəmiyyətdə mövcud hakim mədəni sərvətlərə qarşı çıxan submədəniyyət *əks mədəniyyət* adlanır. Bu termin ötən əsrin 60-cı illərində amerikalı sosioloq T.Rozzak tərəfindən irəli sürülmüşdür. Həmin illərdə Qərb ölkələrində gənclər hərəkatlarının geniş vüsət alması onların mövcud mənəvi normalardan narazılığını əks etdirirdi. Əks mədəniyyətləri səciyyələndirən əlamətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- a) Real gerçəkliyə tənqidi yanaşma tərzini;
- b) Mövcud normalara zidd olan alternativ həyat tərzini;
- c) Bədii yaradıcılığın antiənənəvi formaları.

Bütün daxili fərqlərə baxmayaraq hazırda vahid ümumbəşəri mədəniyyətin fəal formalaşması prosesi gedir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif mədəniyyətlərin birləşməsi prosesi subordinasiya prinsipi əsasında deyil, bir-birini tamamlamaq zəminində gedir. Vahid bəşər mədəniyyəti çoxlu sayda müxtəlif mədəniyyətlərin məcmusundan formalaşır. Milli mədəniyyətlərin hamısı əvəzəlməz olub, ümumi mənzərənin yaranmasına köməklik göstərirlər. Azərbaycan mədəniyyəti də bu prosesin fəal iştirakçısıdır. Xalqımızın min illər boyu yaratdığı mədəniyyət, incəsənət, musiqi nümunələri dünya mədəniyyətinin zənginləşməsində çox böyük rol oynamışdır və bundan sonra da oynayacaqdır.

15-Cİ MÖVZU

İDEOLOJİ MÜNASİBƏTLƏR VƏ İNSANLARIN SOSIAL FƏALİYYƏTİ

1. İDEOLOJİ PROSESİN ƏSAS SUBYEKTLƏRİ VƏ STRUKTUR ELEMENTLƏRİ

Sosiologiya elminin başlıca tədqiqat obyektini olmaq baxımından cəmiyyət bütöv bir sosial orqanizmdir. Lakin, bütün digər orqanizm vahidləri kimi, cəmiyyət də özündə müxtəlif elementlərin, münasibətlərin və proseslərin məcmusunu ifadə edir. İctimai münasibətlər bu aspektdən cəmiyyətin bütöv sosial orqanizm kimi formalaşmasında və inkişafında aparıcı mövqeyə malikdir. Bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə və üzvi vəhdətdə olan ictimai münasibətlərin bütün növləri – maddi, mənəvi, ideoloji – həmin prosesin başlıca elementlərini təşkil edirlər.

Mənəvi-ideoloji sfera – insanlar arasında ictimai münasibətlərin xüsusi növüdür. İdeoloji proses təkcə ideyaların meydana gəlməsi, inkişafı və formalaşması ilə məhdudlaşmayıb, həmçinin bu ideyaların ictimai münasibətlərin bütün sferalarına fəal təsirini də nəzərdə tutur.

İdeoloji münasibətlər hər bir cəmiyyətdə ideoloji prosesin və ideoloji təsəvvürlərin təzahürü olaraq təşəkkül tapır. Amma bu o demək deyildir ki, bu və ya digər bir xarakter daşıyan ideoloji münasibətlər sırf mənəvi-psixoloji, elmi, siyasi – fəlsəfi məzmun daşımaqla məhdudlaşır. İdeoloji münasibətlərin düzgün başa düşülməsi üçün ona öncə sosial sistem kimi yanaşılmalıdır. Sosial tədqiqatlarda ideoloji münasibətlərin əsas tərəfi kimi çıxış edən «ideoloji proses» iki mənada işlənir. Geniş mənada bu termin – insanların ictimai həyatının müxtəlif sahələri ilə bağlı olan ictimai fəaliyyət kimi qəbul olunur. O, özündə müəyyən baxışlar sistemi kimi ideologiyanın işlənilib hazırlanmasını, onun yeniləşməsi və təkmilləşməsini, eyni zamanda böyük əksəriyyətin şüurunda əks etdirilməsini tələb edir. Dar mənada isə bu, ideologiyanın kütləvi formada yayılması prosesi, insanların təfəkküründə hakim ideologiyaya çevrilməsi deməkdir.

İdeoloji təsəvvürlərlə sosial-siyasi təcrübə arasında sıx əlaqə onu sübut edir ki, insanların şüuru və davranışı ilə «manipulyasiya» etmək asan iş deyil. Lakin bu prosesin sistemliliyi, tam inkişaf etməməsi və daxili ziddiyyəti müəyyən zaman daxilində həmin manipulyasiyanı mümkün edir.

Bütün ictimai münasibətlər, o cümlədən ideoloji münasibətlər bir-birilə bilavasitə, yaxud dolayı formada ünsiyyətdə birləşərək insanların qarşılıqlı asılılığını və qarşılıqlı təsirini ifadə edir. Mövcud münasibətlərin və onların qarşılıqlı əlaqəsinin obyektiv əsası, hər şeydən əvvəl, əməyin ictimai bölgüsü və insanların fəaliyyətinin müxtəlif növlərinin inkişafı ilə bağlıdır. Bu və yaxud digər formada ideoloji prosesin başlanğıcını sadəcə fərdlər deyil, onların fəaliyyətin müxtəlif növləri ilə əsaslanan sosial əlaqə və münasibətləri təşkil edir.

Bütün cəmiyyət münasibətləri maddi və ideoloji münasibətlərə ayrılır. Maddi münasibətlər təbii tələbatların ehtiyacından irəli gəldiyinə görə insanların şüurundan və iradəsindən asılı olmayaraq əmələ gəlir və formalaşır. Bu, hər şeydən əvvəl, onların iqtisadi, istehsal-texnoloji, eləcə də onların təbiətə maddi münasibətidir. Necə ki, insanların münasibətlərin bu növündə tələbatları, maraqları üst-üstə düşür, onda onların baxışlar, görüşlər sisteminin məcmusu olan ideoloji münasibətlər də öz mahiyyətinə görə ümumi məqsəddə xidmət göstərir. Əks halda, yəni maddi münasibətlərdə ağalığ və tabelik halları, zorakılıq, məcburetə və s. cəhətlər özünü göstərsə, o zaman ideoloji münasibətlər birtərəfli olub, ancaq hakim qüvvələrin mənafeyinə xidmət edəcəkdir. Buna görə də ideoloji münasibətlər təbii yox, sosial mahiyyət kəsb edərək bilavasitə insanların şüurundan asılı olaraq formalaşır. Ona insanlar arasındakı siyasi, hüquqi, əxlaqi, estetik, dini münasibətlər aiddir. Əlbəttə, bu kimi mövcud münasibətlər də obyektiv əsaslara malikdir və insanların obyektiv tələbatlarından yararlanır. Bununla yanaşı onlar başlanğıcdan insanlar tərəfindən şüurlu əsasda, ideoloqlar, siyasi və dini xadimlər tərəfindən şüurlu şəkildə siyasi proqram, hüquqi və mənəvi normalar, dini ideyalar kimi irəli sürülür.

Sosioloji təhlillər göstərir ki, ideoloji münasibətlərin qurulmasının obyektiv əsasları təkcə yalnız siyasi, hüquqi, əxlaqi və i.a. sahələrin təzahürü ilə məhdudlaşmır, nəticə etibarilə cəmiyyət həyatının maddi əsaslarına söykənir. Məsələn, hüquqi münasibət hər bir konkret cəmiyyətin (quldarlıq, feodalizm, kapitalizm), ictimai quruluşunun xarakterinə uyğun olaraq formalaşır. Buna görə də, bir formasiyaya xas olan hüquqi normaları digərində görmək mümkünsüzdür. Bu eyni dərəcədə ideoloji münasibətlərin siyasi, dini, əxlaqi və s. elementlərinə də xasdır.

Bilavasitə insanların şüurlarına təsir edən, nəticə etibarilə isə iqtisadi münasibətlərin təzahürü kimi formalaşan ideoloji münasibətlər sonradan obyektiv mövcudluq qazanır, bununla da sosial fəaliyyətin əsas istiqamətçisinə çevrilir. Onların funksiyalaşması müvafiq siyasi, hüquqi, dini və digər təşkilatların və institutların vasitəsi ilə həyata keçir. Məhz bu əsasda hər bir cəmiyyətdə qeyri-iqtisadi amillər daha artıq önə çıxır, xarakterindən asılı olmayaraq ideoloji münasibətlər maddi münasibətləri, ictimai şüur ictimai varlığı, üstqurum isə bazısı öz təsiri altına salır. Belə bir cəhətdən F.Engels bayağı iqtisadi determinizmi tənqid edir, onun cəmiyyətin inkişafında qeyri-iqtisadi faktorların əhəmiyyətini azaltmasına qarşı çıxır.

Müasir sosioloqların əksəriyyəti ideoloji münasibətlərə ictimai münasibətlərin xüsusi bir forması kimi yanaşaraq, cəmiyyət həyatını və insanların fəaliyyətini müvafiq olaraq iqtisadi, sosial, siyasi, mənəvi sahələrə ayırır. Doğrudur, ideoloji münasibətlər ideoloji fəaliyyətin və onun nəticələrinin mübadiləsi formasında mövcuddur. Lakin, bu fəaliyyət əhalinin müxtəlif təbəqələri və qrupları arasında bilavasitə insanların sosial, iqtisadi, siyasi maraqları və tələbatları əsasında formalaşır.

İdeoloji proses bütün zamanlarda əsasən üç inkişaf səviyyəsini daşıyır: **idraki, aksioloji, praktiki**. Birincisi – **gerçəkliyin təsvirindən** ibarətdir. Qeyd edək ki, bu səviyyə həmişə öz konkret məkanına və zamanına görə təzahür tapır. Burada reallığın təsviri insanın idrakında yaranmaqla belə bir məqsədi əks etdirir ki, cəmiyyətin qarşısında duran problemlər onların sosial həyatına nə səviyyədə təsir göstərir. Çünki ideoloji fəaliyyətin vacibliyi bu məsələdən çox asılıdır. Adətən ideal cəmiyyət olmadığına görə də real gerçəklik az-çox həqiqətə uyğun ola bilər. Bununla əsas məqsəd həmin gerçəkliyin ya dəyişdirilməsinə, ya da təkmilləşdirilməsinə dair müxtəlif ideyaların, baxışların irəli sürülməsidir.

İdeoloji prosesin məzmununa daxil olan şərtlərdən ikincisi – **aksioloji səviyyədir**. Burada isə əsas məqsəd real gerçəkliyin təsvirinə əsaslanmaqla insanların real həyatının hazırkı səviyyəsindən onu gələcəkdə arzu edilən səviyyəsinə qaldırmaqdır. Bu proses olduqca mürəkkəb və ziddiyyətlidir. Çünki, məhz bu səviyyədə ideoloji fəaliyyət özünün mənəvi, fiziki formasından maddi formasına çevrilir. Aksioloji səviyyənin köməkliyi ilə insanların və sosial qrupların qarşılıqlı fəaliyyəti nəyinki müxtəlif ideyaların, baxışların mənimsənilməsi ilə bitmir, habelə bu təsəvvürlərin maddiləşməsinə istiqamətlənir.

İdeoloji prosesin üçüncü cəhəti – **praktiki səviyyədir**. Bu səviyyə artıq arzu olunan sosial-mənəvi, eləcə də maddi sərvətlərə insanların böyük çoxluğunun nail olması məqsədi ilə əməli fəaliyyətə keçilməsidir.

Göründüyü kimi, mahiyyətə ideologiyanın maddiləşməsi ideoloji münasibətlər prosesində həyata keçirilir. Bu, ideoloji fəaliyyətin ictimai həyatın müxtəlif sahələri ilə bağlı olmasının, eyni zamanda ideoloji fəaliyyətdə subyektlərin qarşılıqlı əlaqələrinin nisbətən mühüm formasıdır. Məhz bu, onu göstərir ki, ideoloji münasibətlərdə insanların müxtəlif sosial qruplarda birləşməsi, eləcə də eyni ideoloji prosesin tərəfdarı kimi çıxış etməsi bilavasitə onların maraqlarının və tələbatlarının üst-üstə düşməsindən asılıdır.

İdeoloji münasibətlər ictimai münasibətlərin bütün növlərinin və onun nəticələrinin mübadiləsi əsasında mövcuddur. İnsanların burada qarşılıqlı münasibətləri əsasən sosial, iqtisadi, siyasi, mənəvi və b. proseslərdə əks olunur.

Sosial sahə cəmiyyətdə böyük və kiçik sosial qrupların və milli birliyin həyat fəaliyyətinin sosial şərtlərini ideoloji münasibətlər əsasında istiqamətləndirən təsir sahəsidir. Burada, hər şeydən əvvəl, aşağıdakılar nəzərə çarpır:

- cəmiyyətdə maddi və mənəvi rifahın yaradılmasında sosial ədalətə əməl olunması;
- cəmiyyətin sosial differensiasiyasından irəli gələn ayrı-ayrı qrupların və birliklərin arasındakı ziddiyyətlərin həlli.

Bu fəaliyyət prosesində yeni yaranmaqda olan ideal münasibətlər daim köhnə ideoloji münasibətlərə qarşı çıxır.

İdeoloji münasibətlərin bununla bağlı siyasi mahiyyət kəsb etməsi üzə çıxır. Çünki, xarakterindən, məzmun və formasından asılı olmayaraq hər cür ideoloji (dini, əxlaqi, siyasi) fəaliyyətin reallaşması məhz onun siyasi ideologiya səviyyəsinə yüksəlməsi ilə bağlıdır. Siyasi yönündən, istiqamətindən asılı olaraq ideologiyalar bu əsasda ya mövcud normaları, qaydaları, üsul-idarəni qoruyub saxlayır, ya da onları dəyişdirir. Onların fəaliyyəti müxtəlif subyektlərin – sosial qrupların və təbəqələrin, millətin, şəxsiyyətin siyasi maraqlarının reallaşmasına istiqamətlənir. Buna görədir ki, bütün səviyyələrdə ideoloji münasibətlər siyasi hakimiyyətin reallaşması, onun ələ alınması ilə həyata keçirilir.

İdeoloji münasibətlərin siyasi münasibətlərlə qarşılıqlı əlaqəsi bir sıra sosioloqların diqqətini özünə cəlb etmişdir. Maraqlı cəhət ondadır ki, istər ideoloji cərəyanlar, istərsə də ideologiyanın real həyatla bağlı olması özündə daim mühafizəkar və liberal xarakter daşması ilə fərqlənir. Buna nümunə olaraq ənənəvilik cərəyanını göstərmək olar. Onun nümayəndələri olan J.Bossyue (1627-1704), R.Filmer (1610-1688) və başqaları dini-monarxist ənənələrin qorunub saxlanması ideyasını müdafiə edirdilər. Məlumdur

ki, bu tip ideoloji münasibətlərlə bağlı ideoloji fəaliyyət öz mahiyyəti etibarilə liberalizmə, maarifçilik ideologiyasına qarşı yönəlidir. E.Berk (1729-1797) özünün «Fransız inqilabı haqqında düşüncələr» əsərində köhnə gözəl ənənələrin, möhkəm qayda-qanunun tərəfdarı, inqilabın və əxlaq pozuntularının mənbəyi olan demokratiyanın əleyhdarı kimi çıxış edirdi.

İdeologiyanın yeniliklik münasibətlərini ifadə edən liberalizm isə öz növbəsində keçmişin irsi qayda-qanunlarının bəşərin inkişafında buxov olduğunu qeyd edərək, insanların öz fəaliyyətində azad, sərbəst olması ideyası ilə çıxış edirdi. T.Hobbsun, C.Lokkun, Ş.L.Monteskyenin fikirlərində bu ideyalar öz üstünlüyü ilə daha kəskin idi.

XIX əsrdə siyasi ideologiyalar daha yeni cərəyanlar – utopik və elmi sosializm, anarxizm, marksizm, sosial-demokratiya, inqilabi demokratiya və s. ilə zənginləşir. Bütün bunlar öz xarakterinə görə mövcud olan bir ictimai münasibətlərin, ictimai quruluşların digərinə əvəzlənməsinə səy göstərmişdir. İdeologiyanın idraki funksiya yerinə yetirməsi haqqında, başqa sözlə, onun mücərrəd mənada «göydən düşməsi» haqqında irəli sürülən fikirlər K.Marks və F.Engels tərəfindən məhz buna görə «Alman ideologiyası» əsərində tənqid olunmuşdur. Bununla ideologiya siyasi realıq kimi qəbul edildi.

İtalyan sosioloqları Q.Moska, V.Pareto və başqaları siyasi ideologiyanın məzmununu daha geniş mənada götürərək dini və estetik şüur formalarını da onun təzahürü hesab edirdilər. Fikrimizcə, onlar bu məsələdə haqlı idi. Məsələn, sinifli cəmiyyətlərin hər hansı birinə nəzər yetirsək, onda ictimai quruluşların, sosial münasibətlərin dəyişilməsi prosesində başlıca mənbə siyasi ideologiya ilə dini ideologiyanın qarşılıqlı əlaqədə olması aydın görünür. Xristianlığın, islamın quldarlıq ideologiyasını məhv etmək istəyi buna parlaq nümunədir.

İdeoloji münasibətlərin düzgün başa düşülməsi və təhlili üçün ən mühüm anlayış «sosial mənafe»dir. O, siniflərin (sosial qrupların, fərdin) mənafeələrinin onların ödənilməsinə imkan yaradan həyat şəraiti ilə qarşılıqlı müqayisəsindən doğur.

Sosial mənafe subyektin obyektə qarşı münasibətidir. Bu münasibətin təzahürü zamanı aşağıdakı 4 hadisə baş verir:

1. tələbatların qruplaşdırılması;
2. onların ödənilməsi üçün vasitə olan obyektlərin müəyyən edilməsi;
3. subyektin həyat fəaliyyətinin sosial şəraiti (mühit);
4. bu və ya digər tələbatların ödənilməsi üsullarının müəyyənləşdirilməsi.

Təbliğat işinin çox vaxt lazımı səmərə verməməsi məhz mənafeələrin nəzərə alınmamasından irəli gəlir. Bu isə son nəticədə sosial gərginliyə, oradan isə ziddiyyətə aparır. Vətəndaşların fəal həyat mövqeyi yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış və humanist yönümə malik şüur sayəsində mümkün olur.

Deyilənlərdən bu qənaətə gəlmək olar ki, ideologiya ictimai münasibətlərin bir növü və siyasi şüur forması kimi, hər şeydən əvvəl, ayrı-ayrı ictimai qrupların mənafeələrinin reallaşdırılmasına xidmət edir. Bütün formalarda və xarakterdə (milli, şovinist, sosialist, faşist və sairə) meydana gələn ideologiyalar ilk başlanğıcda böyük əksəriyyətin maraqlarının qarçısı kimi çıxış etsə də, son nəticədə həmişə müəyyən qrupların mənafeələrindən ibarət olduqlarını gizlədə bilməmişlər. Çünki, mahiyyətcə onlar bir çox sosial qrupların təfəkkürünün məhsulu kimi yaranır.

2. İCTİMAİ MÜNASİBƏTLƏR VƏ İNSANLARIN SOSIAL FƏALİYYƏTİ

İdeoloji təsəvvürlər ideoloji prosesin ən mühüm struktur komponentlərindən biridir. Onlar fərdlərin, habelə sosial birliklərin nəzəri və empirik şüurunun dialektik vəhdətini yaradırlar. Bu təsəvvürlər cəmiyyətin iqtisadi, sosial, siyasi və mənəvi inkişafı prosesinin mahiyyət səciyyələrinin mənimsənilməsi prosesində meydana gələrək formalaşırlar.

Məhz buna görə də ideoloji təsəvvürlər sistemi aşağıdakı münasibətlərin məcmusundan doğur: iqtisadi, sosial, siyasi, əxlaqi, dini və milli.

İdeoloji təsəvvürlər sosial fəaliyyətin müvafiq formalarında aktuallaşır. Bu və ya digər sosial təşkilatların üzvü olmaqla zəhmətkeşlər artıq formal olaraq sosial-siyasi fəaliyyətə qoşulurlar.

İnsanların hər bir konkret ictimai-iqtisadi formasıyada, yaxud cəmiyyət tipində iqtisadi, sosial, ideoloji və siyasi münasibətləri onların iradəsindən və şüurundan asılı olmayaraq obyektiv mövcud olur. Eyni zamanda yalnız insan ictimai münasibətlərin real daşıyıcısıdır.

İqtisadi, sosial, ideoloji və siyasi münasibətlər insanların şüurunda və davranışında tarixən müəyyən cəmiyyət tipi əsasında təzahür tapır, əmələ gəlir və bununla da hər bir insanın sosial keyfiyyətini, onun sosial fəaliyyətinin xarakterini müəyyən edir. Sosial keyfiyyət, ardıcıl olaraq insanın sosial fəaliyyəti bir

sıra obyektiv və subyektiv amillərdən və onların konkret şəraitdə fərqli birləşməsindən asılıdır. Bu amillərə aşağıdakılar aiddir:

- İnsanın həyat fəaliyyətinin ümumi və spesifik şəraiti və formaları. Bir tərəfdən, insan bu şəraitin, onun təbii təşkilinin, digər tərəfdən, onu bütün həyatı ərzində əhatə edən şərtlərin təsirinin məhsuludur;
- Siniflər, sosial və sosial-psixoloji qruplar və ayrılıqda fərdlər. İnsan nə dərəcədə fərdi keyfiyyətlərə malik olsa da, yenə də o birbaşa, yaxud dolayı halda onu əhatə edən cəmiyyətlə və onun müxtəlif struktur elementləri ilə ünsiyyətdə olur;
- Əməyin bölgüsünün, ictimai həyatın əsas sferalarının (istehsal, siyasət, ideologiya), həmçinin bu sferaların daxili strukturunun (sənaye, kənd təsərrüfatı, elm, incəsənət, mədəniyyət və i.a.) insanların həyat fəaliyyətinə təsiri. İnsanlar öz fəaliyyətlərini cəmiyyət həyatının müxtəlif sferalarında həyata keçirərkən, əməyin bölgüsünün xüsusi sahələrinə məxsus olurlar ki, bununla onlar özlərini sanki müstəqil sahələrdə görürlər. Əslində isə insanlar cəmiyyət həyatının müxtəlif sferalarına həm də təsir göstərmək imkanlarına malikdirlər.

Hər bir insanın davranışında və fəaliyyətində mənəvi başlanğıcın təsdiqi cəmiyyət həyatının mənəvi sahəsinin çoxsaylı komponentləri – elm, təhsil, tərbiyə, əxlaq, incəsənət, din və ilaxır vasitəsilə reallaşır.

İnsanların sosial fəaliyyətini sadəcə ictimai münasibətlərlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Klassik sosioloqların əksəriyyəti hesab edir ki, ideoloji münasibətlərin təzahürü bilavasitə konkret cəmiyyətin iqtisadi bazisinin və üstqurumunun müxtəlif növlərinin – siyasi, hüquqi, dini və i.a. məcmusu ilə bağlıdır. Bu bir sıra amillərlə şərtlənir. Birincisi, ideoloji münasibətlər hər bir cəmiyyətdə konkret olur və o, mövcud quruluşun bütövlükdə ictimai münasibətlərinin qorunmasına xidmət edir. Buna görədir ki, quldarlığın, feodalizmin, kapitalizmin, sosializmin ideoloji münasibətləri biri digərindən fərqlənir və ona əks olaraq yaranmışdır. İkincisi, sözügedən cəmiyyət tiplərində ideoloji münasibətlərsiz cəmiyyətdaxili münasibətlərin və sosial normaların yaradılmasının və saxlanmasının mümkünsüzlüyüdür. Bu cəhət özünü daha çox müxtəlif sosial qruplar, siniflər və etnik tərkiblərlə bağlı olaraq göstərir. Nəhayət, üçüncüsü, insanların sosial fəaliyyətinin bilavasitə ideoloji münasibətlərlə bağlı reallaşmasıdır. Bu şərt isə onu təsdiq edir ki, hər bir cəmiyyətdə insanların razı qalıb-qalmamasından asılı olmayaraq hamılıqla özlərinin sosial fəaliyyətini konkret ideoloji münasibətlər əsasında qururlar.

İdeoloji münasibətlərin əsas funksiyası onun cəmiyyətin ictimai münasibətlərinə, ictimai varlığına və ictimai şüuruna fəal təsiridir. İctimai şüurda ən aparıcı yeri ideologiyaya tutur. Hər bir cəmiyyətdə təhsil, elm, mədəniyyət, əxlaq, hüquq, dini münasibətlər siyasətdən nə dərəcədə asılıdırsa, bütün bunlar birlikdə ideoloji münasibətlərdən o dərəcədə asılıdır. Bu belə olmasaydı, onda cəmiyyətin sosial strukturunun daxili elementlərini və onların idarə olunması prosesini həyata keçirmək mümkün olmazdı.

İctimai şüurun ideoloji münasibətlərlə struktur komponenti cəmiyyətin sosial qüvvələrini – sosial qrupları, kollektivləri, sinifləri, milləti, ayrı-ayrı şəxsləri fəaliyyətə gətirir ki, bu qüvvələr də mövcud ictimai münasibətləri dəyişdirir, bununla da gələcək cəmiyyətin inkişafı üçün yeni zəmin yaradılır. Müxtəlif sosial qruplarda, kollektivlərdə, siniflərdə və insan birliyi formalarında ideoloji münasibətlər və təsəvvürlər fərqli təsir gücünə malikdir. İdeoloji təsəvvürlər ideoloji münasibətlərin təsiri altında formalaşır və əxlaqi-psixoloji, sosial-siyasi, dini, milli xarakterdə olur.

İdeoloji təsəvvürlər sosial fəaliyyətin uyğun formaları ilə aktuallaşır. Yəni ictimai həyatın sosial formaları biri digəri ilə qarşılıqlı əlaqədə olsa da, amma onların hər biri ayrılıqda özünə xas ideoloji təsəvvürlər formalaşdırır. Məsələn, milli ideoloji təsəvvürlər milli şüurun, dini ideoloji təsəvvürlər dini şüurun, sinfi ideoloji təsəvvür isə sinfi şüurun formalaşmasını şərtləndirir. Bunların hər birinin yaranmasının və formalaşmasının spesifik xüsusiyyətləri və elementləri mövcuddur.

Milli ideoloji təsəvvürlər milli hisslər və emosiyalar, milli özünü dərk etmə, milli müqəddaratını təyin etmə, milli azadlıq hərəkatı, milli dövlətçiliyə nail olma və ilaxır elementlər vasitəsilə gerçəkləşir. Bu prosesdə daxili ziddiyyətlər və qarşı durmalar mütləqdir. Ona görə ki, köhnə qüvvələrin yeni qüvvələrlə bu məsələdə siyasi hakimiyyət ələ almaq uğrunda mübarizəsi həllini tapmadan, mövcud proses reallaşa bilməz. Lakin, milli ideoloji təsəvvürlərin yaranmasında başlıca meyar insanların böyük əksəriyyətinin şüurunda uzun müddət ərzində öz ərazisinin, iqtisadiyyatının, mədəniyyətinin, dilinin əsarət altında qalmasından azad olmanın dəyərini, duyğusunu aşılamaqdır. Buna görədir ki, milli ideologiyaya daha çox antiimperialist xarakter daşıyır, eyni zamanda daha artıq dərəcədə xarici qüvvələrə qarşı yönəlir.

Dini ideologiyaya insanların din sahəsinə aid olan sosial fəaliyyətini əks etdirir. Bu fəaliyyət isə dini təsəvvürlər, dini hisslər, dini mövhumat, dini mərasim davranışı ilə və digər dini ayinlərlə uyğunlaşır. Digər sosial fəaliyyət formaları kimi, dindarlıq da özündə dini şüur və onun obyektivləşməsinin üzvi vəhdətini əks etdirir.

İstər klassik, istərsə də müasir sosiologiyada maraq doğuran sosial fəaliyyət sahələrindən biri də sinfi ideoloji münasibətlərlə bağlıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, mövcud problemə münasibət birmənalı deyildir. Bir qrup sinfi ideologiyanın yanlış olduğunu, onun insanların milli-etnik düşüncələrinə qarşı yaradıldığını iddia edirsə, digərləri həmin ideoloji münasibətlərin əsasında real ideoloji təsəvvürlərin, konkret ictimai münasibətlərin obyektiv səbəblərinin dayandığı istiqamətdən çıxış edirlər. Sınıf ideoloji münasibətlər və ideoloji təsəvvürlər hər bir konkret ictimai quruluşun, vahid etnosun daxili ziddiyyətlərinin təzahürüdür. Burada insanların sosial fəaliyyətini şərtləndirən başlıca cəhət cəmiyyətdaxili strukturda istehsal, bölgü, mübadilə və mülkiyyət münasibətlərində bir qrupun həddindən ziyadə varlanması, böyük əksəriyyətin isə yoxsullaşmasıdır. Sınıf ideologiyanın əsas məqsədi bu fərqi aradan qaldırmaq, insanların mülkiyyət bərabərçiliyini və sosial ədaləti bərqərar etməkdən ibarətdir.

Göründüyü kimi, ictimai münasibətlərin ideoloji növünün ümumi aspektdə öyrənilməsi ictimai həyatın bütün sahələrinin – siyasi, iqtisadi, hüquqi, dini, əxlaqi və milli şüurun ideoloji istiqaməti və sosial inkişafın keyfiyyət xüsusiyyətləri baxımından həyata keçirilir.

İdeologiya bütün dövrlərdə və bütün regionlarda meydana gələrkən cəmiyyətin maraqları, tələbatları mövqeyindən çıxış etsə də, əslində o özünün hər cür formasında daha çox fərdi, xüsusi mənafeələrə xidmət göstərmişdir. Əlbəttə, bu cəhət ideologiyanın müxtəlif səviyyələrinin cəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikasından irəli gəlir. Demək olar ki, ideologiyanın nəzəri, aksioloji və kütləvi yayılma səviyyələrinin hamısında ümumxalq, ümummilli maddi və mənəvi sərvətlərdən, dəyərlərdən çox danışılır. Bu ona görə lazımdır ki, keçmiş ideoloji münasibətlərin yeni ideoloji münasibətlərlə əvəzlənməsində böyük əksəriyyətin reytingini qazanmaqda yalnız bu metod üstündür. İdeologiya bunsuz özünün siyasi hakimiyyət həddinə çata bilməz.

Qeyd edək ki, indiyədək dünyada meydana gələn ideologiyalar (sosial-demokrat, faşist, kommunist, klerikal, radikal, liberal, milli və ilaxır) ilk başlanğıcda geniş kütlələrin maraqlarından çıxış etmişlər. Lakin, ideoloji məqsədin reallaşmasından sonra isə kütlələrin böyük əksəriyyəti bundan nəyinki bəhrələnməmiş, əksinə təqiblərə məruz qalmışdır.

Tələbatlarla onun aktuallaşması və reallaşması arasında fərq istənilən cəmiyyətdə ideoloji ayrılmanın, qarşıdurmanın artmasına gətirib çıxarır. Bu, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hər cür ideoloji – sosial dəyişiklikdə cəmiyyət üzvləri arasındakı tələbat, mənafe və sərvətlər arasında uyğunsuzluğun olması ilə bağlıdır. Hansı bir səviyyədə ideal çıxışına, vədlərinə baxmayaraq bütün ideologiyalar nəticə etibarilə insanların həyat tərzində hətta ümumi halda maddiləşməklə reallaşmalıdır. Məhz bu axırncı halın əksər hallarda reallaşması mümkün olmadığına görə yeni ideologiyanın özü köhnəlir və daha yenisi ilə əvəz olunmaq dərəcəsinə çatır.

İdeoloji münasibətlərin sonuncu səviyyələrindən biri də böyük əksəriyyətin maraqlarına uyğun gəlməsi və insanların onda iştirakı ilə bağlıdır.

16-CI MÖVZU

SOSIAL EKOLOGİYA

1. SOSIAL EKOLOGİYANIN FUNKSIYALARI VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Bizi əhatə edən dünyanı biosfera, texnosfera və sosiosfera sahələrinə bölmək olar. İnsan biosferaya təsir edərək, onu yeni keyfiyyət vəziyyətinə gətirir – bu noosfera deməkdir V.İ.Vernadskinin fikrincə bunun əsasını təbiət ilə cəmiyyətin vəhdəti təşkil edir. Sosial ekologiyanın öyrənilməsinin predmetini noosferanın formalaşması və hərəkətdə olması prosesləri təşkil edir. Hər bir insanın, bütövlükdə isə bəşəriyyətin köklü maraqlarına toxunan ekologiya problemləri ümumbəşəri, qlobal məsələyə çevrilmişdir.

Ekoloji böhran – insanın yaşadığı təbii şəraitdə özünü göstərən mühitin böhranının tərkib hissəsidir. Ekoloji böhran nəticəsində elə dəyişikliklər baş verir ki, yaşayış şəraiti insan həyatı üçün əlverişsiz bir vəziyyətə düşür. Onu demək kifayətdir ki, təbii şərait insanın həyat fəaliyyətini təmin edən mühüm mənbədir. Lakin, cəmiyyət həyatında iqtisadi böhran da təbiidir və o, həmçinin sosial-iqtisadi və mədəni böhranları yaradır.

Ekoloji böhranın əmələ gəlməsinin iki mühüm səbəbi vardır: iqlim dəyişiklikləri və ətraf mühitə antropogen təzyiqlər. Onlar cəmiyyətdə mühüm dəyişikliklərin səbəbi kimi də çıxış edirlər. Bəşəriyyətin tarixi bir sıra ekoloji böhranların baş verməsi ilə xarakterizə olunur və hər dəfə də bu böhranlar cəmiyyətdə ciddi və əsaslı dəyişikliklərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. İnsan fəaliyyətinin təbii amillərdən asılılığı uzun zaman xarici qüvvələrin fəaliyyət təsiri kimi qəbul edilirdi.

İnsanın həmin xarici qüvvələrin təsirinə reaksiyası isə kortəbii xarakter daşıyır. Nil çayının vadisində musson yağışlarının güclənməsi əhalinin cənuba köçməsi və Həbəşistan dövlətinin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Bu şəraitdə Cənubi Misir yoxsullaşır və özünün regionda siyasi və iqtisadi həlledici rolunu itirir. İqlim yenidən dəyişilərək qurulaşdıqda isə insanlar yeindən geri qayıdırlar, Qədim Misir dövlətçiliyinin əvvəlki qüdrəti bərpa olunur.

Qədim zamanlarda Dəclə və Fərat çaylarının vadilərinin şoranlaşması nəticəsində Qədim Şumer mədəniyyəti süqut edir. İndi qədim iki çay arası sivilisasiyanın mövcudluğunu yalnız arxeoloji tədqiqatların köməyi ilə araşdırmaq mümkündür.

Canlıların bioloji növlərindən biri olan insan öz təbiəti etibarlı ilə təbii qanunlara tabedir. Heç bir canlı növü ekoloji böhrandan kənarda qala bilməz. Canlı orqanizm üçün böhrandan çıxmağın üç yolu mövcuddur. O, ya öz mövcudluğunu dayandırır və ya da dəyişmiş şəraitdə yeni davranış standartlarına uyğunlaşır, yaxud da özünə yeni ekoloji mühit formalaşdırır. Beləliklə, onun «yeni Vətəni» yaranmış olur.

Əvvəllər belə transformasiya müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı regionlarda baş verirdi. Məsələn, Qədim Şumer mədəniyyəti ekoloji böhrandan çıxma bilmədi və süquta uğradı. Qədim Çin isə yeni əkinçilik formalarına keçərək suvarma əməllərini yaratdı, ekoloji böhrandan çıxaraq və yeni dünyəvi əkinçiliyini kəşf edərək, öz sivilizasiyasını qonşu barbar tayfaları arasında yaya bildi.

Mərhələli dəyişikliklər, rütubət, günəş aktivliyindən asılılıq köçəri xalqların kütləvi miqrasiyasına səbəb oldu. Bunun nəticəsində Avrasiyanın siyasi və demoqrafik əsasları ciddi sürətdə dəyişildi. Xalqların böyük köçürülməsi münaqişələrə, müharibələrə səbəb oldu, bir sıra dövlətlərin və ya xalqların məhv olması ilə və başqalarının meydana gəlməsi ilə nəticələndi. Görkəmli tədqiqatçı L.N.Qumilyov uzun tarixi dövrdə böyük səhranın rütubətləşməsi prosesini izləyərək (e.ə III ə. – eramızın XVIII ə. qədər) belə qənaətə gəlmişdir ki, burada da ciddi təbii-tarixi qanunauyğunluq vardır. Onun fikrincə, hər dəfə növbəti quraqlıq başlayanda köçəri xalqlar doğma çölləri tərk edirlər. Qüdrətli tayfa ittifaqları dağılır, su axtarışında xırda tayfalara və qəbilələrə parçalanır. Bu prosesdə susuzluq, malların susuzluğu və insanların aclığı həllini tələb edən problemə çevrilir. «Avrasiya ritmləri» əsərində Qumilyov yazır ki, «münaqişə şəraitində xalqlar yenidən öz ata yurdlarına qayıdırlar».

Təbii şəraitdə baş verən ciddi dəyişikliklər tədricən təkçə sivilizasiya mərkəzlərinin deyil, dövlət hakimiyyətlərinin də yenidən qurulmasına şərait yaratmışlar. Məsələn, demoqrafik partlayış nəinki əhalinin həyat səviyyəsini dəyişmiş, eyni zamanda əkinçiliyi süqut etdirmiş, yeni ciddi islahatların aparılmasına tələbat doğurmuş, təbii sərvətlərdən ekstensiv istifadə edilməsi isə müstəmləkəçiliyə gətirib çıxarmışdır. Qərbi Avropa və Rusiya da bu yoldan keçmişdir.

Sosial-iqtisadi və siyasi şəraitin təbii mühitlə şərtlənməsi həmişə aktual olmuşdur. İnsanın ətraf mühitlə müəyyən dərəcədə siyasi əhəmiyyət kəsb edən qarşılıqlı münasibəti və təsiri indi də mövcuddur.

Bu təsir hal-hazırda da müəyyən münaqişələr doğurur. Eyni vəziyyət özünü dövlətlərin neft uğrunda mübarizəsində də (İraq, Xəzər dənizi) aydın şəkildə göstərir.

Bu ekoloji mühitdə dünya ictimaiyyəti yeni inkişaf mərhələsinə gəlib çatmışdır. Göstərilən sistemdə isə təbiət elmləri, onların nümayəndələri daha aparıcı mövqelərə keçirlər.

Bu problemin həlli yollarının axtarışı Roma Klubunun fəaliyyəti ilə bağlıdır. Qeyri-hökumət təşkilatı olaraq o, alimlərin, siyasətçilərin XX əsri - XXI əsrin əvəz etməsi ərəfəsində meydana gəlmişdir. Onun tədqiqatlarının əsasında dünya inkişafının perspektiv modellərinin ssenarilərinin yaradılması dayanır.

İlk dəfə olaraq, global problem kimi ətraf mühitin qorunması məsələsi Rio-de Janeyroda keçirilən ekoloji konqresdə (1992) dinlənildi. Burada 170 ölkədən nümayəndələr, onların bəzilərinin liderləri iştirak etdilər və nəticədə «cəmiyyətin sabit inkişafı» konsepsiyası formalaşdı. Sonralar bu problemlər Qahirədə (1994), Kopenhagendə (1995), Kiotoda (1997), Yohannesburqda (2002 – BMT sammitində və s.) dinlənildi. Onların yekunları bundan ibarətdir ki, XXI əsrdə bəşəriyyət ancaq özünü məhdudlaşdırmaq və nizamlamaqla mövcud ola bilər.

1992-ci ildə BMT Assambleyası xətti ilə keçirilən konfransda qəbul olunmuş "XXI əsrin gündəliyi" sənədinin prinsiplərindən biri də məhz yuxarıda toxunduğumuz məsələlərdir. Artıq normal inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyəti - ABŞ, İsveç, Almaniya və başqaları "XXI əsrin gündəliyi" əsasında mövcud kənd təsərrüfatlarını formalaşdırırlar. Məsələn, İsveç parlamentinin bu sahədə qəbul etdiyi qanunlar əsasında kənd təsərrüfatının 30 faizi bioloji əsaslarla idarəetməyə verilib. Bu ölkə hətta genetik modifikasiya yolu ilə qaramalda südün və çəkinin artırılmasından da imtina edib.

İnsan fəaliyyətini tədqiq etməklə, sosial ekologiya mürəkkəb sistem olduqda özündə təbii (bioloji) və sosial prosesləri birləşdirir. Bu səbəbdən insan özünü – təbii və sosial mühitlərə aid edir.

Ekologiya – (yunan sözü «*oykos*» - ev, «*logos*» - elm deməkdir) – insan orqanizmlərinin ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsini və bu prosesdə tarazlığın saxlanılması şərtlərini öyrənən elmdir. İlk dəfə olaraq «ekologiya» terminini 1866-cı ildə alman biologu E.Gekkel işlətməmişdir. Onun baxışlarında «ekologiya» insan cəmiyyətinin ətraf təbii mühitlə qarşılıqlı təsiri haqqında olan elmlərin məcmusudur.

Sosial ekologiya – sosiologiya elminin mühüm sahəsi kimi cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı təsirinə qanunauyğunluqlarını öyrənir. Sosial ekologiya – təbiət və cəmiyyət arasında qarşılıqlı münasibətlər haqqında, onların optimal şəraitdə mövcud olması və qarşılıqlı təsiri haqqında elmdir. O, cəmiyyətlə ətraf mühit, sosial-mədəni və məkan sahələri arasında münasibətləri, insanların fiziki və psixoloji səhhətinə, maddi rifahına və ümumiyyətlə millət və xalqların genofonduna təsir edən problemləri əhatə edir.

Cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı əlaqələrinin vacib ünsürü əməkdir. Cəmiyyətin əmək fəaliyyəti cəmiyyət və təbiət arasında spesifik maddələr mübadiləsi baxımından cəmiyyətin ətraf təbii mühit şəraitinə uyğunlaşma formasıdır. Əmək prosesində cəmiyyətlə təbiət arasında maddə və enerji mübadiləsi baş verir. Əmək fəaliyyəti nəticəsində cəmiyyətin maddi həyatının əsası dəyişdirilir, spesifik «süni» mühit, texnosfera sahəsi formalaşır (binalar, istehsal avadanlığı, kommunikasiya sistemləri və i.a.), yaranır və genişlənir. Bu «süni» sahəni bəzən «sosiallaşmış» ya da təbiət vasitəsilə «insanlaşdırılmış» kimi adlandırırlar. Məsələn, urbanizasiya prosesi antropogen landşaftların, böyük şəhərlərin yaranmasına səbəb olur.

Müasir dünyada cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı əlaqəsi təbii mühitə «təzyiqinin» güclənməsi ilə xarakterizə edilir. Bu prosesə şəhərlərdə istehsalın və əhalinin sıxlığı, onların mühitə müxtəlif istiqamətlərdə təsirinə artması xüsusi rol oynayır (nəqliyyat, toz, səs, atmosferə təzyiq göstərən tullantıların çoxalması və s.). Bu da şəhər tipli yaşayış ərazilərinin qatılmasına gətirir, yəni rayonların ərazilərinin fərqi mənimləməsinə gətirərək, təbii mühiti bu və ya digər sahədə dəyişdirir və təbii xarakterli mühiti azaldır.

Sosial ekologiyanın predmetini ekoloji böhranlar, istehsalın texnoloji üsullarının, informasiyaların dəyişdirilməsi, təbiətdən istifadə forma və üsullarının qarşılıqlı əlaqəsinin təsiri təşkil edir. Bəzi qərb sosioloqları bu problemə bir neçə elmin kəsişməsindən yanaşırlar. Məsələn, Dasmanın fikrincə, təbii resursların azalması qeyri-bərabər formada baş verir, lakin təbii sərvətlərin əldə edilməsi yeni texnologiyalar tələb edərək ətraf mühiti məhv edir. Messi hesab edir ki, yeni enerji növlərinin kəşfi təbiətə mənfəət təsir göstərir. Qrinə görə içməli suyun çirklənməsi epidemiyaların yayılması ilə nəticələnir və gəlmə əhali ilə rəqabət yaradır. Qould, Lüyis və Vaqner isə göstərir ki, mənzil, iş, tüstü, turşulu yağışlar – bitki və heyvanlara, insanların həyat tərzinə mənfəət təsiri artırır.

Ekoloji böhranın nəticəsində yaranan çətinliklər, xüsusilə də insanların təbiətə dağıdıcı təsiri planetimizin müasir global probleminə çevrilmişdir. Bu ondan irəli gəlir ki, təbiət bəşəriyyətin inkişafında ikili rol oynayır:

1. İstehsal üçün resurslar mənbəyi kimi;
2. İnsanların yaşayış mühiti kimi.

Təəssüf ki, insanların əksəriyyəti uzağı görməyərək hesab edirlər ki, birinci funksiya əsasdır. Lakin, təbiət vahiddir və o, ehtiyatsız təsərrüfat xarakterli müdaxiləyə görə cəmiyyətdə resursların tükənməsi, insanların həyat şəraitinin və sağlamlığının pisləşdirilməsi ilə «qisas» alır.

Tamamilə aydındır ki, təbiət və cəmiyyət arasında olan ziddiyyətlər əbədidir. İnsanlar onun ciddiliyini başa düşməli və neqativ təsirini ləngitməlidirlər. Bu da sosioloq alimlərin könüllü iradəsi əsasında həll oluna bilər. Planetimiz miqyasında meşələr və bağlar məhv olunur, yerində isə otellər, ofislər və s. binalar tikilir, içməli su azalır. Bu problemlərin isə sayı çoxalma xarakteri daşıyır. Aptek, xəstəxana, müalicə mərkəzlərinin açılması ilə bunu nə tarazlaşdırmaq, nə də əvəz etmək mümkün deyildir.

Texniki tərəqqinin mənfi təsirinin nəticəsidir ki, qlobal səviyyəli informasiya konkret ölkə və region cərcivəsində problemlərin həllini çətinləşdirir. Elm isə həmişəki kimi praktiki həyata kömək etməlidir.

Hazırda Azərbaycanda ekoloji böhran müşahidə edilir. Bizdə o, xeyli dərəcədə qaçqınların, məcburi köçkünlərin yaşayış vəziyyəti ilə, xüsusilə də insanların mənzil-məişət şəraiti ilə əlaqədardır. Azərbaycanın rəhbərliyi respublikada ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün müxtəlif tədbirlər görür. Respublikamızda «Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi» haqqında qanun qəbul olunsay da, insanlar davam edən müharibə şəraitində doğma yurdlarına, evlərinə hələ də qayıda bilmirlər. Torpaqlarımızın işğalı nəticəsində nadir növ olan flora və fauna məhv olunur, milli sərvətlər, tarixi abidələr dağılır. Respublikamızın və bütövlükdə Qafqaz üçün qlobal əhəmiyyətli olan Bəsitçay və Qaragöl kimi qoruqlar dağıdılır, Dağlıq Qarabağ ərazisində radioaktiv tullantıların basdırılmasının geokoloji vəziyyətə mənfi təsiri böyükdür.

Sosial ekologiya baxımından Azərbaycanın tarixinə və mədəniyyətinə vurulan zərbə bütövlükdə dünya birliyinə aiddir. Bu məsələnin hüquqi və mənəvi-əxlaqi aspektləri də vardır. Göstərilən faktların həqiqiliyi dünya ictimaiyyətinə BMT-nin və ATƏT-in himayəsi altında keçirilən beynəlxalq konfranslarda və seminarlarda çatdırılmalıdır. Dünyada baş verən münaqişələr, müharibələr, təbii fəlakətlər planetimizə mənfi təsir göstərərək, təbiətə və dünyada qüvvələr balansına dağıdıcı təsir edir, ümumbəşəri qlobal fəlakətin başlanması təhlükəsini yaradır.

İndiki şəraitdə belə bir sual irəli gəlir: «Bu kimi şəraitdə kompromiss mümkündürmü?». Bu suala cavab ondan asılıdır ki, kim daha çox itirəcək – insan yoxsa təbiət. Tələb olunur ki, təbii qanunları dərk edərək, təbiətin sirrlərinə və xarakterinə əsaslanaraq Yer Kürəsinin əhalisi vahid birlik təşkil edərək birləşməlidir və artıq başa düşməlidirlər ki, onlar təbiətdən asılıdırlar. Sosial ekologiyanın əsas vəzifələri buradan irəli gəlir:

1. İnsanın təbiət üzərində qələbə çalmasına cəhd etməsi göstərir ki, o, özünün təbiətdən asılılığını dərk etməlidir;
2. Planetar miqyasda solumun təbiətə neqativ təsirinə son qoyulmalıdır;
3. Beynəlxalq əməkdaşlıq daha da inkişaf etdirilsin, insan üçün təbii və sosial-mədəni mühitin inkişafına əlverişli şərait yaradılsın;
4. Bəşəriyyətin hər bir üzvü ekologiyanın, təbii sərvətlərin qorunmasında fəal iştirak etməlidir.

Sosial ekologiyanın vacib xarakter daşıyan vəzifələri onun funksiyalarından və cəmiyyətin qorunub saxlanması zərurətindən irəli gəlir. İnsanların yaddaşında bir aksioma öz yerini tutmalıdır: «Biz Yer Kürəsini öz atalarımızdan varislik formasında əldə etməmişik, biz onu uşaqlarımızdan borc götürmüşük»¹⁶. Bu baxımdan planetimiz gələcək nəsillərə bütöv, təmiz, azad, çiçəklənən vəziyyətdə saxlanılmalıdır.

Sosial ekologiyanın əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

1. Sivilizasiyanın və həyatın qorunması naminə Yer Kürəsində ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi;
2. İnsanın, onun genetik fondunun və bütövlükdə cəmiyyət üzvlərinin müdafiəsi, onların sağlam olması və tərəqqi etməsi üçün şəraitin yaradılması;
3. Tərkisiləh və konversiyanın tətbiq olunması;
4. Dövlətlər arasında texnoloji əməkdaşlığın genişlənməsi;
5. Dünya miqyasında təbii sərvətlərdən istifadə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün xüsusi Fondun yaradılması.

Təbiətlə insanlar arasında yaranan ziddiyyətlərin aradan qaldırılması olduqca vacibdir. Məlumdur ki, ETİ insan fəaliyyətinin miqyasının artması nəticəsində təbiətin həddindən artıq yüklənməsinə səbəb olmuşdur. Artıq dünyada tədqiqatçı alimlər tərəfindən kəşf olunan və həyata keçirilən fiziki, kimyəvi,

¹⁶ Вах: Лестер Браун . «Социологические исследования глобальных проблем». // Вестник МГУ// М. 1999г.

texnoloji, bioloji kəşflər müasir dövrdə bəşəriyyətin taleyi üçün qorxulu, dağıdıcı və məhvədiçi qüvvəyə çevrilə bilər.

İndi bəşəriyyətin qarşısında duran başlıca vəzifə təbiətin çirklənməsinin qarşısının alınması üçün dünya dövlətləri arasında kompleks proqramların işlənilib hazırlanması yolu ilə vahid konsepsiyanın yaradılmasıdır. Elə universal proqramlar hazırlanmalıdır ki, onların həyata keçirilməsi ilə yüksək ekoloji təhlükəli olan sahələr tez bir zamanda əlverişli və faydalı sahələrə çevrilə bilsin.

2. SOSIAL-EKOLOJİ PROBLEMLƏR VƏ İNSANLARIN YAŞAYIŞ MÜHİTİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN YOLLARI VƏ FORMALARI

Müasir dünya artıq yeni minilliyə qədəm qoymuşdur. Burada kəmiyyət və keyfiyyət xarakteri daşıyan dəyişikliklər baş vermişdir.

Elmi-texniki inqilab, əmək məhsuldarlığının artması, Yer Kürəsi əhalisinin sayının çoxalması, onların tərəqqiyə can atması, insanlara tələb olunan məhsulların bolluğuna gətirib çıxartdı. Lakin o, bir çox global problemlərin səbəbkarı olmaqla yanaşı, göstərdi ki, bizim ziddiyyətli dünyamız qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıq şəraitində qalaraq ölkələr və xalqların arasında olan qarşılıqlı əlaqənin sivilizasiya və Yer üzərində həyatı xilas etmək məqsədində onların cəhdlərinin birləşməsinə tələb edir.

Ekologiya hər şeydən əvvəl insanın yaşadığı mühiti, öz evini qoruyub saxlaması, aydın səma altında onun mümkün qədər təbii yaşamasına təminatdan ibarətdir. Lakin təbiətə insanın məqsəduyğun münasibəti nə qədər fəal olsa da, son nəticədə məhsul istehsalının çoxalması ümumi rifahı yüksəltməyə də ona mənfi təsirlər göstərmişdir.

Bəşəriyyət özünü enerji, xammal, ərzaq, içməli su ilə lazımınca təmin etməyə, iqtisadiyyatını inkişaf etdirməyə və maddi rifahını yüksəltməyə mövcud ola bilməz. Lakin buna baxmayaraq, prinsip etibarilə insanlar iqtisadi inkişaf modelini dəyişdirməli və ehtiyatların həcmi sonsuz dərəcədə artırılmalı, istehsalı və istehlakı daima rasionallaşdırmalıdır.

Təbiətin İnsanlar tərəfindən hədsiz dərəcədə istismarı aşağıdakı problemləri yaratmışdır:

1. Meşələrin, ağacların kütləvi surətdə qırılması. Xüsusilə də - Yer Kürəsinin 55% -ni təşkil edən tropik meşələrin qırılması müxtəlif növ heyvanların tələf olması ilə nəticələnir;
2. İçməli suların axarının dəyişdirilməsi və bəzilərinin mənbələrinin isə səhralarda itirilməsi. Hidrosfera – okean, dəniz, çay, göl, yeraltı sular 1,6mlrd. km³. təşkil edirsə, onlardan içməli su cəmi 2% təşkil edir. Su tutarlarının hər cür tullantılarla çirkləndirilməsi, bəzən yerli və yersiz olaraq bataqlıqların qurudulması təbiət üçün təhlükə yaradır;
3. Atmosferin ozon qatlarının dağılması insanların həyatına qarşı böyük təhlükə törədir;
4. Atmosferdə kimyəvi tullantıların çoxalması, planetin iqliminin 1 dərəcəyə qədər istilənməsi – istilik effektinə gətirə bilər. İldə atmosferə 70mln. m³ qaz, 250mln. ton toz, xlor və s. tullantılar daxil olur. İqlimin global formada dəyişməsi, havanın qeyri-sabitliyi, quraqlıq illəri, qütb buzlarının əriməsi, dünya okeanının səviyyəsinin artması, böyük ərazi sahələrinin sunami və daşqınlar nəticəsində məhsuldar torpaqların su altında qalması, zəlzələ və torpaq sürüşmələri böhranlı vəziyyətləri çoxaldır;
5. Məhsuldar torpaqların sahələrinin (10-11%) və yem bazalarının (23-30%) azalması, torpaqların eroziyası nəticəsində ildə dünyanın istifadə dövründən 8,5mln. hektar məhsuldar torpaqlar itirilir. XX əsrdə isə kənd təsərrüfatı torpaqlarının 1/5 itirilmişdir.
6. Nəqliyyat vasitələrinin, xüsusilə avtomobillərin, aviasiyanın çoxalması, ucadan səslənən musiqi insanları əsəbiləşdirir və narahat edir.

Sosioloq Komponera özünün «Qapalı dairə» əsərində dörd əsas global problemə diqqət yetirmişdir. Müəllifin fikrincə onlar nəinki biosferada, hətta sosial mühitdə də fəaliyyət göstərirlər. Aşağıdakıları sosial ekologiya qanunları hesab etmək olar:

- ✓ Hər şey qarşılıqlı əlaqədədir;
- ✓ Heç bir şey, iz qoymadan yoxa çıxa bilməz;
- ✓ Təbiət hər şeyi daha yaxşı bilir və tənzimləyir;
- ✓ Heç nəyi havayı əldə etmək olmaz.

Dördüncü qanunu belə başa düşməliyik ki, global ekoloji problemlərdən insan aldığı xeyirə görə təbiətə ərazini qaytarmalıdır, çünki təbii ehtiyatların istehlakı tükənməz deyil, bu da insanın özünün mövcud olub olmaması məsələsini irəli sürür. Bunun nəticəsində insan tərəqqi ilə ətraf mühitin qorunması arasında kompromis tapmağa məcburdur.

Çernobl atom elektrik stansiyasında baş verən fəlakət, «Çelencer» kosmik gəmisinin atmosferdə

partlaması, «Komsomolets» nüvə silahlı sualtı gəmisinin qəzası və s. insanların fəaliyyətinə görə onların məsuliyyətini artırmalı və yaddaşlarına təsir etməlidir. Göstərilən və adları çəkilməyən digər fəlakətlər, yerin, atmosferin, okeanın radioaktiv çirklənməsi, insanların böyük sayda tələfi ilə nəticələnmişdir.

Ekoloji böhran müxtəlif sahələrdə əks olunur, o biosferanı, hidrosferanı, atmosferanı, ümumiyyətlə ekosistemi dağdır və dəyişdirir. Bu baxımdan ekoloji problemlər beynəlmiləl xarakter daşıyır. Biosfera vahid və bölünməz olduğundan onun qorunması və yenidən özünə qaytarılması ümümqlobal problemdir.

Ekoloji böhranın əsas əlamətləri arasında aşağıdakıları göstərmək zəruridir:

- Yer Kürəsinin hava və su hövzəsinin çirklənməsi;
- Tullantıların çoxalma təhlükəsinin artması;
- İqlimin qlobal surətdə dəyişməsi və iqlimlə bağlı fəlakətin mümkünlüyü;
- Şumlanan torpaqların azalması və məhsuldar torpaqların zəifləməsi;
- Təbii resursların hasil edilməsi, onların emalı və istifadəsi - ətraf mühit üçün təhlükə yaradır.

Bunlar sosial-ekoloji problemlərdir və birbaşa bəşəriyyətin, sivilizasiyanın olub – olmaması ilə bağlıdır. Ona görə də bütün xalqlar və ölkələr ümumi səylərini ətraf mühitin hərtərəfli surətdə qorunub saxlanılmasına yönəltməlidirlər. Ekoloji tarazlığın pozulması təhlükəlidir və insanlar tərəfindən həm ekoloji şüurun, həm də tərbiyənin yüksək səviyyədə həyata tətbiqini və inkişafını tələb edir.

Ekoloji problemlər etik məzmun kəsb etməyə başlamışdır. Çünki bu problemlər cəmiyyət və təbiət münasibətlərindəki mənəviyyətsizlik zəminində etikanın gözlənilməməsi» səbəbindən törəyir. İnsan təbiətlə istədiyi kimi rəftar etmək hüququna malik deyildir. Bu gün təbiət – cəmiyyət münasibətləri qarşılıqlı hörmət və tərəfkeşlik əsasında qurulmalıdır.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra müxtəlif problemlərlə yanaşı həm də ekoloji problemlərlə üz-üzə qalaraq, onları qlobal və milli aspektlərinin qarşılıqlı təsirini nəzərə almaqla həll etməlidir.

İnsan – təbiət – cəmiyyət arasında münasibətlər sosial-iqtisadi, təsərrüfat, hüquqi, mədəni və s. münasibətlər sistemi kimi səciyyələndirilir. Bu problemləri üç qrupa bölmək olar:

1. Azərbaycanda ekoloji problemlər və onların həlli yolları;
2. Ekoloji problemlərin həllinə yardım edə biləcək təşkilatların yaradılması;
3. Ekoloji problemlərin həlli yollarının müəyyən olunması.

Hal-hazırda ekoloji problemlər, ətraf mühitin qorunub saxlanılması, onun insanların səhhəti ilə bağlılığı və əlaqəsi bir sıra beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən öyrənilir və onların nizama salınmasına təsir göstərən proqramlar hazırlanır. Bunlardan dünya səviyyəsində olan təşkilatlar: Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, Qrinqis, Kioto Müqaviləsi, İssikkul Forumu, Nevada – Semipalatinsk hərəkatı, Alimlərin Paqouş hərəkatı, Yaşillər Hərəkatı və Yaşillər Partiyaları, Dini təşkilatlar bu problemə təsir göstərir.

İnsanların həddi-hüdudu olmayan təsərrüfat fəaliyyəti öz nəticələrinə görə təhlükəlidir. Bu səbəbdən siyasi sahədə, beynəlxalq miqyasda öhdəliklər tam və müasir texnologiyalar əsasında həll olunmalıdır.

Ekoloji problemlərin həlli yollarına gəldikdə isə biz aşağıdakı istiqamətlərə diqqət yetirməliyik:

- Ətraf mühitin qorunmasına dair beynəlxalq proqramların işlənməsi və yerinə yetirilməsi. Bunun üçün təbiətin qorunub saxlanılması tədbirlərinin həyata keçirilməsi prosesində dünya əhəmiyyətli Fondun yaradılması tələb olunur;
- Təbii mühitin vəziyyəti üzrə nəzarətin beynəlxalq ekoloji standartlar əsasında müəyyən edilməsi;
- Hər bir ölkə üçün atmosfərə zərərli tullantıların məhdudlaşdırıcı limitlərinin müəyyən edilməsi;
- İcməli suyun keyfiyyətinə nəzarətin artırılması;
- Təbiəti qoruma qanunvericiliyində ətraf mühitin qorunmasına dair və onun pozulmasının mümkünlüyünə görə yüksək formada və hərtərəfli əsaslandırılmış məsuliyyət nəzərdə tutulmalıdır;
- Yeni, ekoloji cəhətdən təbiəti qoruyan texnoloji mədəniyyətə keçid – yəni təbii sərvətlərdən rəşional istifadənin təmin edilməsi;
- İnsanların ətraf mühitin vəziyyəti haqqında məlumatlandırılması və cəmiyyətdə ekoloji dünyagörüşünün formalaşması.

Vətəndaşların ekoloji şüuru - hamının ətraf mühitin qorunmasına qayğı göstərməsi deməkdir. Məsələn, təkçə şəhərdə avtomobillər atmosfərə ildə 1117kq., həmçinin təkçə ABŞda 338kq. insan həyatı üçün zərərli maddələr buraxırlar.

Ekoloji böhran öz əksini qlobal problem kimi, müxtəlif formalarda tapır. Elmi tədqiqatlarda adətən onu müəyyən etmək üçün üç formadan istifadə edilir: çirklənmə, tarazlığın pozulması və destruksiya.

- ✓ Çirklənmə dedikdə, biz təbiətdə planetar xarakterli dəyişmələrin əmələ gəlməsini nəzərdə tuturuq.
- ✓ Tarazlığın pozulması ekosistemin özünü nizama salması qabiliyyətinin əhəmiyyətli surətdə dəyişməsi ilə xarakterizə edilir.

- ✓ Destruksiya ekosistemin dağılmasının elə bir mərhələsidir ki, ya onun funksiyalarının yeniləşməsi mümkün deyildir, ya da uzun sürən müddət ərzində insanın müəyyən cəhd göstərməsi, güvvətləndirilməsi tələb olunur.

İndiki şəraitdə beynəlxalq təhlükəsizlik və əməkdaşlıq sisteminin vasitəsi ilə qlobal və beynəlmiləl xarakterli ekoloji problemlərin həlli mümkündür. Sosial-ekoloji problem həlli cəmiyyətin sabit inkişafı ilə bağlıdır, bu da iqtisadi, sosial, demografik, tibbi, mənəvi-psixoloji aspektlərlə sıx əlaqədardır.

Ekoloji böhranın həll edilməsi prosesində bütün dünya ekoloqlarının peşə etikası kodeksini fəallaşdırmaq, onları həmfikir kimi birləşdirmək zəruridir. Onların fəaliyyətinin mənəvi bazasını – bilik, səmərəlilik, əməkdaşlıq və məsuliyyət təşkil etməlidir.

Bilik – hər şeydən əvvəl özündə təcrübəni və problem haqqında hərtərəfli məlumatlılığı əks etdirən peşəkarlıq deməkdir. Bundan əlavə, o özündə daim təkmilləşməni, axtarışı, yeniliyi və nəhayət – idrakı, dərk etməni, fəhmi və qabağı görməni əks etdirir.

Səmərəlilik – ən qısa vaxt ərzində maksimum nəticə əldə olunması, dəqiq hesablama, məsrəflə nəticə arasında balansın gözlənilməsi, təbii, maliyyə və insan ehtiyatlarından daha məqsədyönlü şəkildə istifadə deməkdir.

Əməkdaşlıq – ekoloqlar və ekspertlərin öz arasında qarşılıqlı dərk etmə və inam, problemlərin birgə həlli və fəaliyyət nəticələrinin əldə olunması deməkdir. Bu, habelə ictimaiyyətlə, dövlət orqanları və beynəlxalq təşkilatlarla açıq və xeyirxah qarşılıqlı əməkdaşlıq deməkdir.

Məsuliyyət - Yer Kürəsi əhalisi və xüsusən də gələcək nəslin qarşısında:

- ✓ Əməyin keyfiyyətinə və etik normalara riayət edilməsinə görə insanların bir-biri qarşısında;
- ✓ Öz öhdəliklərini yerinə yetirmək sahəsində beynəlxalq təşkilatlar və partnyorlar qarşısında;
- ✓ Təbiətdən ağılla istifadə və rifahın inkişafına görə regionlar qarşısında;
- ✓ Ümumi inkişaf naminə təbii ehtiyatlardan istifadəyə, təbiətə və genofonda qayğıya görə ölkə qarşısında;
- ✓ Regionların ekologiyasının qorunması, qarşılıqlı hörmət və nəticələrə görə məsuliyyətlə bağlı dünya ictimaiyyəti qarşısında.

İnsan öz-özünü böhranlı vəziyyətə salaraq, hal-hazırda sağ qalmaq məqsədini güdür və bu vəziyyətdən çıxmaq üçün unutmamalıdır ki, o düşünən insandır və özünün şüur və iradəsinə arxalanmalıdır. İnsanların ekoloji şüuruna, onun inkişafına tələbat Azərbaycan Respublikasında aktual problemdir. Belə bir şüurun olması hər bir vətəndaşın ətraf mühitə qayğısı ilə bağlıdır. Biz yadda saxlamalıyıq ki, bütövlükdə müasir qlobal problemlərin mərkəzində insan, onun tələbatları və marağı, onu düşündürən maddi və mənəvi həyatın problemləri və çətinlikləri durur.

Uzun illər ərzində təbiətin mühafizəsi problemlərinə və təbiətin qorunması tədbirlərinə qarşı etinasız münasibət ekoloji vəziyyətin pisləşməsinə, havanın, torpaqların və su obyektlərinin çirklənməsinə, əhali arasında xəstəliklərin yayılmasının artımına gətirib çıxarmışdır. Qanunların təcrübədə həyata keçirilməsi mexanizmi kifayət qədər təsirli deyildir. Bir çoxlarının şəxsi məsuliyyətini dərk etməsi və ekoloji savadının səviyyəsi də qənaətbəxş deyildir.

Ətraf mühitə biganə olmayan insanlar özləri də problemlərin səbəbkarına çevrilə bilərlər. Deməli, qlobal ekoloji problemləri insanlar özləri yaradır və onlar «bumeranq» effekti kimi insanın özünə qaytarıla bilər. Bu problemlərin kökünü biz öz ağılsız, məsuliyyətsiz fəaliyyətimizdə, sosial və siyasi biganəliyimizdə, təbiətə laqeyid münasibətdə, eqoizmdə görməliyik.

Hazırda Yer Kürəsinin əhalisi 6 milyardan artıqdır. Hesablamalara əsasən, bu rəqəm mövcud təbii və mineral sərvətlərdən 3 dəfə çoxdur. Alimlərin fikrincə, əhalinin indiki artım sürətinin dəyişməsi nəticəsində, təbii ehtiyatlar bundan sonra insanları daha 100 il təmin edər, təbii enerji isə Yer Kürəsini hələ 100 il də qızdırma bilər. Göründüyü kimi, enerji, xammal, dünya okeanının və kosmosun mənimsənilməsi problemləri gələcəkdə də ciddi və aktual problem olaraq qalacaqdır. Bu isə o deməkdir ki, tez bir zamanda təcili və təxirəsalınmaz tədbirlər görülməsə, gələcək nəsillərimizin aqibəti sual altında qala bilər.

«Bütün dünyada qlobal təfəkkürün və sivil münasibətlərin formalaşdığı bir dövrdə istənilən xalqın, dövlətin imici onun öz təbiətinə, öz təbii sərvətlərinə olan münasibətlə ölçülməyə başlamışdır. Buna görə də Azərbaycan cəmiyyətində ətraf mühitə, təbii ekosistemlərə, həmçinin yer altı və yer üstü sərvətlərimizə eko-etik münasibətin formalaşdırılması aktuallıq kəsb edir»¹⁷. Ekoloji problemlərin qlobal, regional və lokal səviyyələrinin koordinasiyası dünya birliyi ölkələrinin ekoloji siyasətinin konkret nəticələr verə biləcəyinə ümid verir. O, əməli-praktiki təsir mexanizminə malik olduğunu sübut edir, beynəlxalq

¹⁷ Bax: Qərib Məmmədov. Azərbaycanca eko-etik problemlər: elmi, hüquqi, mənəvi aspektlər. Bakı., 2005. s. 117.

səviyyədə qurulan koordinasiya prosesində ölkəmiz də fəal iştirak edir.

17-Cİ MÖVZU SOSİAL PROQNOZLAŞDIRMA

1. PROQNOZLARIN YARANMASI, MAHIYYƏTİ VƏ NÖVLƏRİ

Müasir dövrdə qlobal problemlər artdıqca alimlər onların həlli yollarını axtararaq gələcəyə dair qlobal proqnozların hazırlanmasına böyük diqqət yetirirlər. Bu tipli sosial proqnozlaşdırmanı adətən futurologiya adlandırırlar. Futurologiya - (latınca – *futurum*- gələcək və yunanca –*logos*- elm) gələcək haqqında elmdir, o bəşəriyyətin inkişaf perspektivlərinin məcmusu olaraq, sosial proseslərdə gözlənilən dəyişiklikləri müəyyən edir. Futuroloqların əldə etdikləri nəticələr sosial siyasətin müxtəlif tərəflərinin inkişafı üçün mühüm praktiki əhəmiyyətə malikdir. Onlara əsaslanaraq, bu və ya digər problemlərin alternativ qərarlarını müqayisə edərək dövlətlər cəmiyyətin optimal inkişaf yollarını müəyyən edə bilirlər, neqativ hadisələrin inkişafını ləngidə və əksinə pozitiv meylləri gücləndirə bilirlər.

Bəs sosial proqnozlaşdırma nədir?

Proqnozlaşdırma - qədim yunan sözü (*prognosis*) gələcəyi görmək, gələcəyi söyləmək deməkdir. Proqnozun hazırlanması bu və ya digər sosial hadisənin gələcək inkişafı haqqında ehtimal, mülahizə irəli sürülməsi deməkdir. Dar mənada isə proqnoz, bu və ya digər hadisə və proses haqqında, onların dəyişdirilməsi və inkişafının kəmiyyət baxımından qiymətləndirilməsi perspektivləri haqqında xüsusi elmi tədqiqatlar deməkdir.

Proqnozlaşdırma - gerçəkliyin qabaqcadan əks etdirilməsidir. Proqnozlaşdırma prosesi insanın intellektual fəaliyyəti olub, insan şüurunun əsas funksiyalarından biridir. Bunun səbəbi odur ki, təbiət və cəmiyyətdə bir sıra elə hadisələr baş verir ki, insan onların necə inkişaf edəcəyini nəzərə almalıdır. Gələcəyə aid olan hər cür şərait bu və ya digər mənada qeyri-müəyyəndir. İnsan isə özünün fəaliyyəti ilə bu qeyri-müəyyənliyin səviyyəsinin aşağı salınmasına cəhd göstərir.

Cəmiyyətimizin, ümumiyyətlə bəşəriyyətin gələcəyi məsələsi bu günün vacib problemlərindən biridir. Hələ indiyə qədər bəşəriyyətin gələcəyi bugünkü qədər qeyri-müəyyən olmamışdır. Bu da müəyyən mənada insanları qorxudur, onların enerjisini və təşəbbüskarlığını məhdudlaşdırır. Bu səbəbdən cəmiyyətin gələcəyinə dair minlərlə proqramlar irəli sürülür və onlardan hər biri bunu təsdiqləməyə çalışır ki, yalnız onun reallaşdırılması cəmiyyətdə stabilliyə və iqtisadi rifahın yüksəlişinə əsas verəcəkdir.

Deməli, *proqnoz* dedikdə biz bu və ya digər obyektin gələcəkdə mövcud olan vəziyyəti haqqında elmi cəhətdən əsaslandırılmış mülahizəni başa düşürük, onun alternativ yolları və həyata keçirilməsi müddətini nəzərdə tuturuq. Proqnozların işlənilib hazırlanması prosesi proqnozlaşdırma prosesi adlandırılır.

Hər bir elmin – iqtisadiyyatın, politologiyanın, fəlsəfənin, sosiologiyanın, demoqrafiyanın, psixologiyanın və s. proqnozlaşdırma funksiyası ən mühüm funksiyalardan biridir. Proqnozların alimlər tərəfindən əsaslandırılması elmin bu istiqamətinin cəmiyyətin inkişafında məsuliyyətini artırmışdır.

Proqnozların təsdiqi və doğruluğu o deməkdir ki, onlar mövcud olan biliklərin həqiqiliyini nəzərdə tuturlar. Proqnoz bilik forması olaraq bu və ya digər təhlükədən, baş verə biləcək nəticələrdən qorunmaq üçün xüsusi biliklər əldə edilməsi formasıdır və sosial həyatın spesifik qanunlarının öyrənilməsi deməkdir.

Gələcəyi görməyə maraqlı, hər şeyi bilmək istəyi təcrübədən, insanların həyatı tələbatından, ümidlərindən, «onları nə gözləyir?» sualına cavab axtarmalarından irəli gəlmişdir. Maraqlı obyektiv şəraitin dərk olunmasından doğur. İnsanlara özlərinin məqsədyönlü fəaliyyətini, məqsəd və ona çatmaq üsullarının uzlaşdırılmasını, öz fəaliyyətinin gələcək nəticələrini bilməyə maraqlı xasdır.

Məsələn, 1968-ci ildə dərc olunmuş « 2000-ci ilin Komissiyasının» proqnozuna görə Yer Kürəsinin 5mlrd. əhalisinin 9/10%-i 2000-ci ilə qədər yaşayacaq, onlardan yarısı dəyişdirilmiş dünyanı 2025-ci ilə görə, 1989-cu ilə isə doğulmuş uşaqların çoxu XXI əsrin ortalarına qədər yaşayacaqdır. Burada tibb elminin son nailiyyətləri nəzərə alınmamışdır. Bu kimi proqnozlar uşaqların gələcəyinə qayğı məsələsinə, demoqrafik proseslərin həllinə də təsir göstərir. Nəticədə Avropa qitəsində əhali qocalır, doğum isə azalır, Pribaltika respublikalarında, Macarıstanda hər ailənin payına orta hesabla 0,5 uşaq düşür, Çində isə əksinə əhalinin sayının artımını dövlət proqramı əsasında tənzim edirlər.

Bəşəriyyət daha firavan və yüksək inkişaf etmiş dünyaya layıqdır. İnsanlar əlverişli iqtisadi, elmi-texniki və intellektual potensiala malikdirlər və bəşəriyyəti dünyanın gələcəyi, onun necə mövcud olacağı düşündürür. Gözlənilən inkişaf perspektivlərinin obyektiv və subyektiv şərtləri bu gün də elmi tədqiqatlarda öz əksini tapır.

Çoxlu sayda proqnozların irəli sürülməsi XX əsrin 60-cı illərinə təsadüf edir. O dövrdə uzunmüddətli iqtisadi və sosial nəticələri öyrənən proqnozlar irəli sürüldü: «2000-ci ilin Komissiyası», «İncəsənət və elm Amerika Akademiyası», «Roma klubu», «Qudzon İnstitutu» və s. 1974-cü ildən «Gələcəyin tədqiqatının ümumdünya federasiyası» yaranmışdır. Bu baxımdan Amerika sosioloqu N.Smelzerin «Artımlı dəyər nəzəriyyəsi»¹⁸ diqqəti cəlb edir. O, kollektiv davranış nəzəriyyəsinin inkişafı olaraq sosioloji amillərə əsaslanır və göstərir ki, gələcək inkişafı insanların kollektiv davranışı ilə sosial şəraitin qarşılıqlı əlaqələri müəyyən edəcəkdir. Smelzerin fikrincə bu prosesdə sosial mühit də dəyişə bilər.

Sosioloqlar Mills və Kozer belə bir proqnoz irəli sürmüşlər ki, sosial dəyişikliklər idarəetmə prosesində rolların iyerarxiyasına gətirir və insanların davranışına təcili münasibətlərinin təsiri get-gedə güclənəcək. Frank isə hesab edir ki, dünyanı böyük işgüzar və mədəni mərkəzlər olan – ABŞ və Avropa idarə edirlər. Onlar zəif inkişaf etmiş ölkələrə nəzarət edərək, onlardan təbii sərvətləri, artıq məhsulları və kapital əldə edirlər. Praktiki həyat, beləliklə, gələcək haqqında olan biliklərə təsir göstərir və onları yeni istiqamətlərə yönəldir.

Proqnozlaşdırma prosesində xüsusi elmi tədqiqatlar əsasında hadisələr, faktlar araşdırılır, keçmiş və hazırkı vəziyyət haqqında məlum olan biliklər, məlumatlar əsasında proqnozlaşdırılan obyekt haqqında digər biliklər əldə edilir.

Kütləvi informasiya vasitələri insan şəxsiyyətinə, onun həyatına mənasız və yersiz müdaxilə edərək «homo sapiens»in bir kibernetik orqanizmə çevrilməsini sürətləndirir. Düzgün olmayan proqnozlaşdırma cəmiyyətin inkişafını istiqamətləndirmək əvəzinə ləngidə bilər. Bu da onunla nəticələnir ki, «bu düşünülməmiş dünyada insan özünü narahat hiss edir»¹⁹. O, tez-tez stress və şok vəziyyətinə düşür, bu da fərdin gələcəklə toqquşma şokudur. Sosioloq A.Toffler bu vəziyyətdən çıxış yolunu aşağıda göstərilən foromalarda görür:

1. Gələcəyin tədqiqatında proqnozlaşdırmaların inteqrasiyasının, proqramlaşdırmanın, planlaşdırmanın, layihələrin hazırlanması və idarə edilməsinin vahid sisteminin yaradılması;
2. Məktəb və universitetlərdə kütləvi informasiya vasitəsilə gələcək haqqında təhsilin, elmi-texniki inqilabın sosial nəticələrinin öyrənilməsinin gücləndirilməsi;
3. Sosial eksperimentlərin genişləndirilməsi.²⁰

Hər bir proqnoz gələcəkdə arzuolunmaz nəticələrin qarşısını almaq üçün irəli sürülür. Yeni bilik kimi proqnoz iki formada mövcuddur:

1. Proqnozlaşdırma müddətində müşahidə olunan və ya müşahidə edilməyən gerçəklikdə mövcud olan obyektlərin xassələri haqqında biliklər;
2. Proqnozlaşdırma müddətində gerçəklikdə mövcud olmayan obyektlər haqqında biliklər. Bu ideal xarakter daşıyan obraz və ya modeldir. Onun parametrləri potensial surətdə mümkündür, hərçənd realıqda mövcud deyildir. Bu cür proqnoz mövcud ola bilən proses və hadisələrin təsviri deməkdir.

Proqnozlaşdırma, xüsusilə də sosial həyatda konkretləşdirilməni tələb edir. Konkretləşdirmə iki aspektdə verilə bilər: *qabaqcadan xəbər vermək*, yəni mümkün olan, ya da arzulanan perspektivlərin, vəziyyətlərin, qərarların təsviri; *qabaqcadan görmək* bu problemlərin həllinin məqsədəuyğun fəaliyyət prosesində gələcək haqqında informasiyanın istifadəsinə əsaslanmasını nəzərdə tutur. Məsələn, təbiətdə baş verən kataklizmlərin qarşısını almaq, insan həyatı üçün təhlükəli vəziyyəti (sunami, zəlzələ, torpaq sürüşmələri və s.) ya zəiflətmək, ya da mümkün olduqda qarşısını almaq.

Vaxtılı D.İ.Mendeleyev Hegelin kəşf etdiyi kəmiyyət dəyişmələrinin keyfiyyətə keçməsi qanunundan istifadə edərək özünün kimyəvi elementlərin dövrü sistemi qanununu kəşf etmişdir. Onun bu kəşfini Leveryenin o dövrdə hələ məlum olmayan Neptun planetinin orbitinin müəyyən edilməsi ilə bir sıraya qoymaq olar.

Deməli, proqnozlaşdırma prosesində biz onun iki tərəfini ayıra bilərik: nəzəri dərkədicisi və idarəedicisi. Onlar proqnozlaşdırma əsasında alınan biliklərə əsaslanaraq qərarların qəbul olunması imkanları ilə bağlıdırlar.

Məsələn, 1970-ci illərin sonunda amerikalı kibernetik Cey Forrester və onun davamçıları beş əsas göstəricilər əsasında qarşılıqlı əlaqələri təhlil edərkən, belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, dünya «təbii artım

¹⁸ Вах: Н.М.Смелзер. Социология. М., 1994, с. 587, 591.

¹⁹ Вах: Н.И.Бестужев-Лада. Социальное прогнозирование. М.2002, гл. 5.

²⁰ Вах: Н.И.Бестужев-Лада. Социальное прогнозирование. М.2002, гл. 5.

həddinə çatmışdır». Bunu onlar «kapital qoyuluşu», «əhali», «ərzaq», «təbii resurslar» və «ətraf mühitin çirklənməsi» əsasında edərək, göstərmişlər ki, bəşəriyyəti XXI əsrin birinci yarısında qlobal fəlakət gözləyir²¹.

«Elmi-texniki nikbinlik» nəzəriyyəsi tərəfdarları onlardan fərqli olaraq müasir texnologiyalara, ekoloji cəhətdən təmiz iqtisadiyyata, enerjinin yeni mənbələrindən istifadəyə böyük ümidlər bəsləyirlər.

Bəzən qabaqcadan görməni nəinki gələcəyə, hətta bu gün və keçmiş haqqında informasiyaya da aid etmək olar. Bu o zaman baş verir ki, biz naməlum, öyrənilməyən keçmiş və müasir hadisələri, həmçinin gələcəyi dərk etmək üçün yeni biliklər əldə etmək isətəyirik. Məsələn, təbii sərvətlərin qiymətləndirilməsi, qədim abidələrin bərpası, keçmişdən gələcəyə retrospektivlərin qiymətləndirilməsi və s.

Bu baxımdan proqnozlaşdırmaya aid elmi xarakter daşıyan tarixi tapmacalar da diqqəti cəlb edir. Peruda yaşayan doktor Kabbera 1960-cı ildən başlayaraq balaca şəhər İki ətrafındakı uzunsov daşlar üzərində insan və heyvanların şəkillərini toplayaraq, onları XX əsrin ən böyük kəşfi adlandırmışdır. Təbiətin təsiri altında – külək, okean dalğaları, eroziya və s. hadisələr bu daşlarda əks olunan tarixi səhifələri bir qədər qarışdırmışdır. Göstərilən mənbəyə əsasən e.ə. dövrünün insanının xarici görünüşü, onun iri başı, bədəninin quruluşunun proporsiyaları sübut edir ki, onlar bizim əcdadlarımız ola bilməzlər. Doktor Kabbera belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, qədim Amerika torpaqlarında da «homo sapiens» yaşamışdır. Bu daşlarda coğrafi, sosial, etnoqrafik, bioloji, tibbi tematika öz əksini tapmışdır. Onların sirri planetimizin gələcəyinin öyrənilməsində istifadə edilə bilər.

Proqnozlaşdırma insan həyatının bütün sahələrini: iqtisadi-siyasi, elmi-texniki, sosial-mədəni, sosial-psixoloji, sosial-demoqrafik və s. əhatə edir. Proqnozlaşdırmanın əsas prinsipləri aşağıdakılardır: sistemlilik, uzlaşdırılma, arasıkəsilməzlik, alternativlilik, səmərəlilik və s.

Proqnozlaşdırma prosesi dövlətin sosial siyasəti ilə sıx əlaqədardır. O, hətta müxtəlif təşkilatların, sosial institutların fəaliyyətini də əhatə edir. Məsələn, məhz ailə, din, mədəniyyət, KİV, ekologiya kimi sosial institutlarını əhatə edir. Çünki proqnozlaşdırma praktiki fəaliyyət olub ictimai həyatın mühüm tərkib hissələrinə təsir göstərir.

İnsan bu və ya digər təbii və ictimai ritmə və tsiklə qovuşur. Gündüzün və gecənin, ilin fəsilələrinin, məhsuldar və məhsuldar olmayan illərin bir-birini əvəz etməsi keçmiş aqrar sivilizasiyalar üçün olduğu kimi kosmik təcrübənin təzahürüdür. Ənənəvi dövrlərin insanı başa düşürdü ki, ətraf mühitin prosesləri tsiklik xarakter daşıyır, yüksəlmə və enmə, inkişaf və sönmə prosesləri təbiətlə mədəniyyət arasındakı əbədi faciəni əks etdirir.

Bəşəriyyət ikinci minilliyi üçüncüdən ayıran zaman kəsiyini keçərək öz inkişafında ən çətin mərhələyə daxil olmuşdur. Burada reallıq, məqsədyönlülük, qanunauyğunluq gerçəkliyə müvafiq olmalıdır.

İqtisadi inkişaf Yer kürəsinin biosferasını dağdır, xüsusilə də bu, resursların əsas istehlakçısı olan sənaye ölkələri tərəfindən törədilir. Yer antropogen cəhətdən həddindən artıq dərəcədə yüklənmişdir.

Bu gün qlobal problemlərin ortaya çıxması, habelə bir sıra elmlərin yeni məlumatları bizi yenidən gələcəyimiz haqqında qədim kosmosentrizm təsəvvürlərinə qaytarır.

2. PROQNOZLAŞDIRMANIN MƏRHƏLƏLƏRİ, TIPLƏRİ VƏ METODLARI

Sosial proqnozlaşdırma insanın idrak fəaliyyətinin elə bir tərəfidir ki, o gələcək haqqında hadisələrin, proseslərin tədqiqatında xüsusi biliklərə əsaslanır.

İctimai həyat gələcəyi proqnozlaşdırmadan, qiymətləndirmədən mümkün deyildir. Sosial proseslərin idarə edilməsi təsdiq edir ki, proqnozlaşdırmanın səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə sosial həyatın və ümumiyyətlə cəmiyyət həyatının idarə edilməsinin səmərəliliyi də bir o qədər artır.

Siyasi rəhbər orqanlar üçün, hakimiyyətin bütün strukturları üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış proqnozların olması sosial-iqtisadi, siyasi-psixoloji hadisələrin inkişafının istiqamətlərini qabaqcadan görmək deməkdir.

Gələcək haqqında informasiya elmi və qeyri-elmi, intuitiv, adi, dini və s. biliklərə bölünür. **Elmi qabaqcadan görmə** bilikləri təbiətin, cəmiyyətin, təfəkkürün inkişaf qanunauyğunluqlarına əsaslanır; **intuitiv** – insanın qabaqcadan hiss etməsinə; **adi** – həyatı təcrübəyə, onunla əlaqədə olan analogiyaya, əlamətlərə və s.; **dini** isə – gələcəyi təsdiqləyən fəvqəltəbii qüvvələrə, inama əsaslanır.

Qabaqcadan görmə həyatın qorunmasına yönəlməlidir, çünki əsl fantaziya insanla təbiətin ahəngdarlığını əks etdirməlidir.

²¹ Вах: «Dünya – 3» modeli- Вестник МГУ- серия 12, №1., М.2000.

Yerin noosfer sivilizasiyasının yaranması və onun kosmik məkanda hərəkət etməsi XXI əsrin əsas məzmununu təşkil edir. «Rend korporeyşn» firmasının proqnozlarına və ABŞ alimi R.Consun tərtib etdiyi «İnteqrasiya olmuş kosmik plana» əsasən kosmik məkanın öyrənilməsi və Günəş sisteminin tədqiq edilməsi, Yerdən kənar intellektlərlə əlaqələr XXI əsrin ikinci yarısında daha da intensivləşəcəkdir.

Proqnozlara görə Yupiterə idarə olunan uçuş 2024-2037-ci illərdə, Günəş sistemindən kənara çıxış 2045- 2060-cı illərdə, Yer kürəsindən kənarda olan intellektlərlə əlaqələrin yaradılması isə 2050-2100-cü illərdə nəzərdə tutulmuşdur.²² Yer Kürəsinin kosmik cisimlə (asteroidlə) toqquşmasının real təhlükəsi vardır. Dünya birliyinin vacib vəzifəsi «kosmik sipər» yaradılmasından ibarətdir.

Proqnozlaşdırmanın mərhələlərinin müəyyən olunmasında biz onun məqsədini, planlaşdırılmasını, layihələşdirilməsini və idarə edilməsini qeyd etməliyik, çünki onların hər birinin əsasını, vacib elementini qərar təşkil edir və idarəetmə prosesini konkretləşdirir. Qərar isə məqsədə çatmaq üçün ideal xarakterli fəaliyyət deməkdir, bu da idarəetmə prosesini konkretləşdirir. Məqsədli proqramlar tərtib olunarkən burada elmi-texniki, sosial, sosial-iqtisadi, mənəvi-mədəni və s. problemlərin həlli üçün tədbirlər müəyyən olunur.

Proqnozlaşdırma üç mərhələdən keçir: bilavasitə proqnozlar, gözdən keçirilmə proqnozu, uzaq gələcək haqqında proqnozlar.

Bilavasitə proqnozlar tədqiq olunan obyektin keçmiş haqqında məlumata əsaslanaraq, onun xassələrini dəqiq müəyyənləşdirir, əlamətlərini vurğulayır, deduktiv və tarixi təhlil metodları əsasında onun modelini hazırlayır. Bu mərhələ retrospektiv mərhələ adlandırılır.

Gözdən keçirilmə proqnozlar - yəni onların bu günkü sosial həyatda və insan fəaliyyətində cizgiləri görünən, müxtəlif hadisə və proseslərə qiymət verilməsinə təsir edən mərhələdir. Bu mərhələdə onların məqsədi, vəzifələri, irəli sürdüyü fərziyyələrin doğruluğunun yoxlanılması, onların təsdiqi ya da inkar edilməsi mərhələsi baş verir. Aparılan proqnozlaşdırmada istifadə edilə bilən metodlar hazırlanır.

Uzaq gələcək haqqında proqnozlar – onları biz Mayya sivilizasiyası haqqında biliklərdə (1200 il bundan əvvəl), Nostradamusun və s. proqnozlarında görürük.

Metodoloji cəhətdən səhvlərə yol verməmək üçün biz proqnozların tipologiyasını aydınlaşdırmalıyıq. Onlar müxtəlif meyarlar əsasında - xüsusilə də proqnozun məqsədi, vəzifəsi, obyekt, xarakteri, yayılma miqyasları, zaman müddəti, metodları və s. əsasında yarana bilirlər. Göstərilən xassələrdə ən əsas problem-məqsədli meyardır, yəni proqnoz nə üçün, nə məqsədlə hazırlanır və istifadə olunur?

Özünün məzmunu və məqsədinə görə sosiologiya elmində proqnozun dörd əsas tipi fərqləndirilir:

1. Axtarış yaxud kəşfiyyat proqnozları;
2. Normativ proqnozlar;
3. Analitik proqnozlar;
4. Xəbərdar edici proqnozlar.

Proqnozların işlənilməsində «Roma klubunun» rolu böyükdür. Sosioloqlar Forrester və Medouz qlobal sosial-iqtisadi proseslərin dəyişilməsini, insan taleyinə, onun həyat tərzinə təsirini tədqiq etmişlər. Bu prosesdə onlar dünya əhalisinin sayının artmasına, sənaye istehsalının və ərzaq probleminin, mineral resursların və təbii mühitin çirklənməsinə dair proqnozlar hazırlamışlar. XXI əsrdə əhalinin ildə 2% artması və 2020-ci ildə – 8 mlrd. nəfərə çatması sənaye istehsalının, xüsusilə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə artımını ləngidəcək. Nəticədə «qlobal tarazlığa» çatmaq üçün müəlliflər göstərilən problemlərin həllini kompyüter vasitəsi ilə tapmağı tövsiyə edirlər. Bu kimi problemlər öz həllini axtarış proqnozlaşdırma əsasında həyata keçirilməsini tələb edir.

Axtarış proqnozları – bu və ya digər hadisənin, prosesin gələcəkdə mümkün ola bilən vəziyyətini müəyyən edir. Bu tipli proqnoz «əgər mövcud olan meyllərin şərtləri saxlanılacaqsa nə baş verəcək?» sualına cavab verir. Bu kimi suala cavab axtarış proqnozlaşdırma vasitəsi ilə göstərilən nəticələrin həyata keçirilməsini və vəziyyətin radikal surətdə dəyişdirilməsini tələb edir.

Normativ proqnozlar – məqsəd kimi qəbul olunan bu və ya digər obyektin inkişafını, gələcək nailiyyətlərin əldə olunması yollarını və müddətini müəyyən edərək «Buna hansı yollarla nail olmaq mümkündür?»- sualına qabaqcadan cavab verir.

Normativ proqnozlaşdırma qabaqcadan müəyyən olunmuş sosial ideyalar, norma, məqsədlər əsasında onların həllində yolları müəyyən edir və optimal vəziyyətə nail olur. Bu proqnoz inkişaf etmiş ölkələrin zəif inkişaf etməkdə olan ölkələrə yardımını, xüsusilə onların sənaye potensialında olan fərqi; nefti

²² Вах: А.П.Федотов. Глобалистика – начала науки о современном мире. Москва, 2002. , с. 199.

istehsal edən və istehlakçı olan ölkələr arasında münasibətlərin həlli ilə; dünya ərzaq probleminin həlli ilə bağlıdır. Bu da proqnozların normativ-tədqiqat aspektini gücləndirir.

Analytik proqnoz – gələcəyin tədqiqatında müxtəlif metod və tədqiqat vasitələri üsullarının dəyərinin, idraki əhəmiyyətinin müəyyən edilməsi məqsədini həyata keçirir. Bu tipli proqnozlar əsasən elmi məqsədlər və tədqiqatlarda işlənir.

Xəbərdarədiçi proqnozlar – insanların şüuruna və fəaliyyətinə təsir edən gələcəkdə güman edilən mənfi xarakterli hadisə və proseslərin qarşısını almaq məqsədini güdür. Məsələn, ekologiyaya daha ciddi yanaşma, ətraf mühitin qorunması problemi, münaqişələrin qarşısının alınması bəşəriyyətin və ümumiyyətlə sivilizasiyanın olub olmaması ilə bağlıdır, bu da insanlar üçün vacib xəbərdarlıqdır.

Lakin, sosioloqların, siyasətçilərin, publisistlərin fikrincə gələcəyi görməklə hazırda işlənən elmi proqnozlar arasında fərq vardır. Proqnoz insan psixologiyasında bəzən uşaqların, nəvələrinin gələcəyi haqqında qorxu yaradır, bəzən hətta total xarakterli sosial apatiyaya gətirir.

Proqnozların metodoloji meyarlarından biri - onların zaman müddəti, yəni hadisələrin, proseslərin vaxt müddətinə görə bölünməsidir. Bu baxımdan proqnozlar aşağıdakılara bölünür:

1. Cari, onlara bəzən əməli proqnoz da deyilir (1 günlük, həftəlik, bir aya qədər);
2. Qısamüddətli (1 aydan – 1 ilə qədər);
3. Ortamüddətli (1-5 ilə qədər);
4. Uzunmüddətli (5-15 ilə qədər);
5. Uzunmüddətdən artıq (15 ildən artıq, məs., Nostradamusun proqnozları).

Hər bir vaxt müddətində müəyyən kəmiyyət və keyfiyyət xarakterli dəyişikliklər baş verə bilər və şərait yeni qiymətlər əldə edə bilər. Bununla yanaşı bilməliyik ki, vaxt müddəti nisbidir, o proqnozun xarakteri və məqsədindən asılıdır. Məsələn, siyasətdə qısamüddətli və uzunmüddətli proqnozun diapazonu yaxın onillik müddət deməkdir, şəhərlərin salınmasında isə yüzillik müddət nəzərdə tutulur.

XX əsrin son iki onilliyində dünya futurologiyasında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verməmişdir. Bununla yanaşı islam sivilizasiyasının Mərakeşdən – İndoneziyaya və Kazandan – Cənubi Afrikaya qədər inkişafı dünyanı qorxudur, bu da bir sıra proqnozların yaranmasının səbəbini təşkil edir.

Avstriya futuroloqu Erix Yanq proqnozlaşdırmanın metodlarını hazırlayarkən onlardan əhəmiyyətinə görə aşağıdakıları göstərmişdir:

1. ekstropolyasiya;
2. tarixi analogiya;
3. kompyüter vasitəsilə modelləşdirmə;
4. gələcəyin ssenariləri;
5. ekspert qiymətləndirməsi.

Sosial proqnozlaşdırmada əsasən iki bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan metodlar istifadə olunur: ekstropolyasiya – proqnozlaşdırma müəyyən olmuş meyllər və dəyişmələr əsasında baş verir; modelləşdirmə – gələcək inkişafın nəzəri modellərinin qurulması və onların təcrübədə sınağı deməkdir.

Obyektiv dünyada dərk olunmayan hadisələr, proseslər, əşyalar yoxdur, dərk olunmayan qanunlar, həyatın müxtəlif tərəfləri və həqiqəti əks etdirən faktlar vardır. Sosial-siyasi hadisələrin gələcək proqnozları bizim bu günkü həyatımızdadır. Keçmiş gələcək üçün rəhbərdəci ola bilməz, müddəti keçmiş o proqnozlar bizə kömək edə bilər ki, biz keçmişin proqnozlarının həyata keçirilməsini dərk edə bilək. Məsələn, SSRİ dövründə xüsusilə 80-90-cı illərdə firavan, yüksək maddi rifah inkişafı əvəzinə cəmiyyət iflasa uğradı. O dövrün gənclərinə vəd edilmişdi ki, onlar kommunizm cəmiyyətində yaşayacaqlar, maddi nemətlərin bolluğu şəraitində hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət kimi formalaşacaqlar. Həyat bu arzunu utopiyaya çevirdi.

Proqnozlaşdırmanın funksiyaları dedikdə biz idraki, ideoloji və nikbinliyi nəzərdə tutmalıyıq. Məsələnin bu formada qoyulması isə sosial proqnozlaşdırmanın sosial qanunlarını və prosesin fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən edir.

Proqnozların işlənilməsi aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

- I. Tədqiqat proqramının yaranması: onun xarakteri, miqyası, müddəti dəqiqləşdirilir, məqsəd, vəzifə, işçi fərziyyələri, metodlar formalaşdırılır. Məqsəd - proqnozun modelinin yaranmasıdır.
- II. Proqnozlaşdırılan obyektin baza modelinin və sistemli təhlilinin quruluşu: əhalinin və ekspertlərin sorğusu.
- III. Proqnozlaşdırılan obyekt haqqında faktların toplanması.
- IV. Ekstrapolyasiya metodundan istifadə: yəni dinamik göstəricilərin quruluşu. Məsələn, əhalinin sayı və strukturunun proqnozu, orta sinfin sayının artması səbəblərini aşkara çıxarma və s.
- V. Hipotetik xarakterli axtarış modellərinin metodlarının hazırlanması.

- VI. Modelləşdirmə – yəni müxtəlif nəzəri modellərin yaradılması. Bu modellərə – layihələr, ssenarilər, sosial proseslərin gələcək vəziyyətinin müxtəlif modellərinin izahı daxildir. Müasir dövrdə bu istiqamətdə qlobal modelləşdirmə gedir, o da bir çox elmin tədqiqat nəticələri əsasında verilir.
- VII. Proqnozların verifikasiyası – yəni onun düzgünlüyü, dəqiqliyi və əsaslandırılmasının ekspertin sorğusu metodu əsasında öyrənilməsi və təcrübədə yoxlanılması.
- VIII. Axtarış və normativ modellər əsasında idarəetmə sahəsi üçün təkliflərin hazırlanması.
- IX. Hazırlanan proqnoz və təkliflərin ekspertizası (ekspert müzakirəsi).
- X. Proqnozlaşdırma arasıkəsilməz olmalıdır, proqnozlaşdırmadan əvvəlki istiqamət hazır olan proqnoz və yeni alınan məlumat materiallarına əsaslanaraq tədqiqatın yeni mərhələsinə və idarəetmənin effektivliyinə qulluq etməlidir.

İnsan dərrakəsi heç bir vaxt və heç bir şəraitdə proqnozlaşdırılmış fəlakətlə, onun labüdlüyü ilə barışa bilmir. Belə şəraitdə insanları ümid yaşadır, onların bir hissəsi dinə, digərləri isə elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinə müraciət edir.

Son illərdə yaranan sosial proqnozların ən vacib vəzifələri aşağıdakılardır:

- Bəşəriyyətin fiziki məhvini qarşısını almaq – problem vəziyyətdən çıxış üçün texnoloji proqnozun yaradılması;
- İnsanın kibernetik orqanizmə çevrilməsi prosesinin optimallaşmasına yol verilməməsi ;
- Təhsil, mədəni-estetik tərbiyədə nadanlıqın qarşısını almaq yolları, yəni geniş mənada sosial proqnozların hazırlanması;
- Cəmiyyətin «kollektiv narkomana» çevrilməsi prosesinin qarşısının alınması.

Dünyanın əsaslı sürətdə dəyişdirilməsi, Yerin noosfer sivilizasiyasının yaradılması üzrə görüləcək işlərin ağırlığı XXI əsrin birinci rübü gənclərinin öhdəsinə düşür. Bəşər tarixinin davam etməsi və yaxud yarımçıq kəsilməsi bu nəslin həmin vəzifələrin öhdəsindən gəlib - gəlməyəcəyindən asılıdır.

Müasir tarixi prosesdə qarşıdurmanın güclənməsinə baxmayaraq, dünya xalqlarının gələcəyi vardır. Əgər onların fəaliyyət strategiyası müasir dünya inkişafının elmi-nəzəri amilləri ilə şərtlənsə, insanın və idrakın inkişafını düzgün əks etdirirsə, bəşəriyyətin gələcəyi təmin ediləcəkdir. Yalnız bu şəraitdə sabit idarə edilən dünya sisteminin yaradılması mümkündür.